BATI DÜŞÜNCESİNDEKİ BÜYÜK DEĞİŞME

PAUL HAZARD

EROL GÜNGÖR

BAŞBAKANLIK KÜLTÜR MÜSTEŞARLIĞI KÜLTÜR YAYINLARI

Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı
Kültür Yayınları

BATI DÜŞÜNCESİNDEKİ BÜYÜK DEĞİŞME

(La Crise de la Conscience Européenne)

Paul Hazard

I

Çeviren
Erol GÜNGÖR

BİRİNCİ BASILIŞ

DEVLET KİTAPLARI

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ — İSTANBUL 1973

Millî Eğitim Bakanlığı Yayımlar ve Basılı Eğitim Malzemeleri Genel Müdürlüğünün 8/Xil/1972 tarih ve 11730 sayılı emirleriyle birinci defa olarak 10.000 adet basılmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ VII — XII

BİRİNCİ KISIM

I. *Durgunluktan Harekete Geçiş.* 3 — 33

Klasik zihniyet istikrarı temsil etmek istiyordu. — Fakat bu, 17. yüzyılın sonundan itibaren gerçeğin yalanladığı bir hayalden ibaretti. Seyahat zevki ve alışkanlığı neticesinde durgunluktan harekete geçildi. — Avrupa'da seyahatler. — Uzak ülkelere yapılan seyahatler ve bunların fikrî gelişme üzerindeki tesiri. — İyi Vahşi medenî adamdan üstün tutuluyor. — Hristiyanlık dışı bir felsefeyi temsil eden Mısırlı Hakîm. — Müslüman Arap; Muhammed artık bir yalancı değil, insicamlı ve güzel bir dinin kurucusudur; Doğu ile Batının karşılaştırılması. — Türk casusu, avrupa cemiyetinin tenkitçisi. — İranlı. — Siyamlılar. — Allahsız ve faziletli Çin filozofu. — Hayalî seyahatler ve bunların ifade ettiği inkılâpçı fikirler.

II. *Eskiden Yeniye Geçiş.* 34 — 62

Klasik çağ eskiçağa saygı gösteriyor; Eskilerle Yeniler arasındaki kavga bir zihniyet değişikliğine işaret etmektedir; yine temeldeki sebebin bulunması gerekti. — Belki de tarihteki yanlışlar hakikati perdeliyordu; geçmişe güven kalmıyor; sadece bugünden emin olabiliriz. — Modern tarih üzerindeki şüpheler. — Tarihten şüphe. — Roma ve Eski Yunan tarihleri üzerindeki şüpheler. — Kutsal Kitaptaki kronoloji üzerinde şüpheler. — Allâmeler yine de işlerine devam ediyorlar; fa-

kat tarih kendi verdiği bilgileri tutarlı hale getiremiyor. — Tarih artık bir yığın masal ve yanlış olarak görülüyor.

III. *Kuzeyden Gelen Işık.* 63 — 93

İşini tamamlamış ve yerleşmiş sayılan Avrupa'da entelektüel hegemonya daima Lâtinlerin elinde olmuştu. — Fransa kendi eserleri, dili, zihniyeti ve gösterdiği medeniyet örneğiyle bu hegemonyayı alıyor. — O sırada Kuzeyde bir rahip ortaya çıkıyor: İngilterenin kudreti. — İngiltere Fransa'yı tesir altına almaya başlıyor. — Almanya'da İngiliz tesiri. — Protestan mültecilerinin rolü. — Bazı misaller: Abel Boyer, Pierre des Maizeaux ve Pierre Coste. — Fransa kendi yaratıcı rolüne bir de İngiltere ile Avrupa arasında aracı olma rolünü katıyor. — Holandanın milletlerarası rolü. — Başka değişmeler de oluyor: Prusya ve Rusyada ki gelişmeler. — Fakat asıl hadise şu: entelektüel hâkimiyet tamamen Lâtinlerin elinde değil; kendi kıymetinin şuuruna varan İngiltere bu hâkimiyeti bölmek istiyor. — Bu yeni zihniyet ne istikamette gelişecek?

IV. *Protestanlık.* 94 — 116

Mutlak bir ortodoks din anlayışını temsil etmeye yönelen Fransa'nın karşısına protestan İngilterenin heterodoks zihniyeti çıkıyor. — Nant Fermanının ilgası reform ruhunun büsbütün yayılmasına yolaçıyor. — Papaz Claude ve onun iman konusunda şiddet kullanılmasına karşı protestosu. — Pierre Jurieu. — Hollanda'nın beynelmilel gazeteleri heterodoks zihniyetin tarafını tutuyor. — Jean Le Clerc. — Holanda kitaphaneleri. — Kalvenizmin oynadığı rol. — Kudret merkezinin Kuzey'e geçmesiyle Avrupa düşünce tarihinde aykırı zihniyet de zafer kazanıyor. — Özünde dış

otoritelere düşman olan bu aykırı düşünce birçok hizipleşmelere yol açıyor. — Sosinyanlar. — Yerleşmiş zihniyete karşı çıkan düşünce en sonunda araştırıcı düşüncenin hudutsuz bir serbestlik kazanmasına kadar gidiyor.

V. *Pierre Bayle.* 117 — 137

Pierre Bayle'in düşüncesindeki gelişmenin merhaleleri. — Nouvelle de la Republique des Lettres'ler. — *Büyük Louis'nin idaresinde tamamen katolik olan Fransa* ve katolikliğe muhalefet. — Protestan da olsa bütün dogmatik tutumlara karşı muhalefet. — Dictionnaire historique et critique. — Reponse aux questions d'un Provincial. — Bayle'in şüpheciliği. — Tam şüpheciliğe karşı mukavemeti. — Fikirlerinin tesiri. — Klasik düşüncenin insanlara teklif etmiş olduğu sulh reddediliyor; Geleneksel inançlara karşı mücadeleyi hazırlayan veya bu mücadeleye refakat eden büyük psikolojik değişmelere doğru; şimdi görecek olduğumuz işte bu mücadeledir.

İKİNCİ KISIM

GELENEKSEL İNANÇLARLA MÜCADELE

I. *Rasyonalistler.* 138 — 182

Akıl kelimesi mana değiştiriyor; akıl esas itibariyle bir tenkid melekesi haline geliyor. — Rasyonalistler; ve önce hür-düşünürler. — Saint-Évremond. — Dekartçılar. — Malebranche. — Spinoza. — John Toland. — *Siamo nel secolo dei censuristi.*

IV

II. *Mucizenin İnkârı. Kuyruklu Yıldızlar, Falcılar ve Büyücüler.* 183 — 213

Mucizeye cepheden hücum etmek imkânsızdır; yandan hücum ediliyor. — Kuyruklu yıldızlar; Pierre Bayle'in getirdiği deliller. — Akla karşı ne gelenek ne de üniversel ittifak hüküm yürütüyor. — Putperest hurafeleri ve bunların Hristiyanlık içinde devamı. — Ateizmin göklere çıkarılması. — Elie Benoist'nın cevabı. — Yaşamaya devam edebilmek için bir noktada artık şüpheciliği bırakmak gerekiyor. — Aynı münakaşanın bir başka şekli: Sibillerin kehanetleri. — Van Dale. — Fontenelle ve Kehanetler Tarihi. — Tabiat-üstü fikrine itiraz. — Büyücülüğe olan inanç insanların kafasına iyice yerleşmişti: akılcılar bu üçüncü batıl itikada da hücum ediyorlar. — Balthasar Beker'in büyülü dünyası. — Christian Thomasius. — Hurafelere karşı aklıselim'in reaksiyonu da aydınlık filozoflarının tesirini kuvvetlendiriyor.

III. *Richard Simon ve Kutsal Kitabın Tefsiri.* 214 — 235

Kutsal metinler karşısında araştırıcı düşünce. — Richard Simon ve onun *Histoire critique du Vieux Testament* adlı eseriyle metin tenkidinin gücü ortaya çıkıyor. — Richard Simon'un getirdikleri. — Simon'un psikolojisi. — Faaliyeti.

IV. *Bossuet ve Kavgaları.* 236 — 257

Ezik ve mahzun bir Bossuet vardı. — Hakikaten sarsılması imkânsız bir imanı vardı, ama kendisine her taraftan gelen hücumlara karşı pek hassastı ve hayatı uzun bir kavga ile geçmişti. — Spinoza'yı ve Richard Simon'u çürütmek için onların tenkid münakaşalarına girmek zorunda kalıyor. — Ellies du Pin. — Bitmemiş kitaplar, terkedilmiş projeler. — Bossuet, Pierre Jurieu

tarafından hırpalanıyor. — Sosinyanlar ve hür-yaşayanlar. — Vakanüvisler; Bossuet'yi *Discours sur l'Histoire universelle* adlı eserindeki bazı pasajları değiştirmek zorunda bırakıyorlar. — Bossuet imanı tehdit eden rasyonalist prensipleri, Spinoza'da, Malebranche'ta ve Descartes'da görüldükleri şekliyle ortaya koyuyor. — Bütün hasımlar kavgaya giriyor: Marie d'Agreda; Tiyatroyu savunan Rahip Caffaro; Ültramontenler ve Fransız Romen katolikleri. — Dünyaya ait her şeyden el-etek çeken Bossuet artık sadece Tanrı'ya ulaşmak emelinde.

V. *Leibnitz ve Kiliseleri Birleştirme Teşebbüsünün Başarısızlığı.* 258 — 282

Leibnitz: her şeyi bilme iştahı ve her şeyi bire irca etme arzusu. — Avrupa'nın katolikler ve protestanlar halinde bölündüğünü görerek mezhepleri birleştirmek istiyor. — Uzlaşmanın başlangıcı. — Roma katolik kilisesinin en parlak temsilcisi Bossuet razı olmadıkça bu iş başarılamaz. — Leibnitz ile Bossuet arasındaki muhabere ve bu münakaşanın çeşitli safhaları. — Leibnitz de Bossuet de yenilmiş görünüyorlar; uzlaşma zamanı geçmiştir. — İmkansız bir birlik. — Geleneksel inançlara yapılan hücumlar karşısında hristiyanların vicdanları birlikten uzak kalıyor. — Rasyonalistler elde ettikleri menfi neticelerle yetinmiyorlar. Avrupa harabeden hoşlanmaz; rasyonalistler yapıcı bir faaliyete giriyorlar.

ÖNSÖZ

Ne bundan daha büyük bir tezat, ne de daha süratli bir intikal görülmüştür. Otoritenin teminatı altında bir meratip silsilesi, bir disiplin ve nizam; dogmatik prensiplere sıkı sıkıya bağlı bir hayat: işte on yedinci yüzyıldaki insanların aziz tuttukları şeyler. Ama onlardan hemen sonraki on sekizinci yüzyıl insanları bu tahditlerden, otoriteden ve dogmalardan şiddetle nefret ettiler. Evvelkiler hristiyanlığı tutan, berikiler de tutmayan kimselerdi. Evvelkiler, ilâhî hukuka, berikiler tabiî hukuka inandılar. Evvelkiler eşitsiz sınıflara bölünmüş bir cemiyet içinde kaygısız yaşadılar, berikiler ise bir eşitlik rüyası içindeydiler.

Elbette genç nesiller daima yaşlıları tenkid ederler, dünyanın daha iyi ve daha mesut bir hale gelmek için kendilerini beklediğini tahayyül ederler. Ama birbiri ardınca gelen nesilleri tahrik eden dalgalar bu kadar süratli ve bu kadar kati bir değişmeyi izah için kâfi değildir. Fransızların çoğunluğu Bossuet gibi düşünürken, birdenbire Voltaire gibi düşünmeye başladılar. Bu bir inkılâptı.

Bu inkılâbın nasıl meydana geldiğini öğrenmek için, pek bilinmeyen bir ülkeyi keşfetmeye koyulduk. Bir zamanlar onyedinci yüzyılın incelenmesi moda idi, bugün daha çok onsekizinci yüzyıl inceleniyor. Bu iki yüzyıl arasında daha pekçok keşiflerin ve maceraların bizi beklediği müphem bir bölge, ayak basılmamış bir toprak yatmaktadır. Biz işte bu bölgeyi gözden geçirdik, hudut çizgisi olarak da iki yaklaşık tarih seçtik: 1680 yılı civarından başlayıp 1715 yılında biten bir devre.

Seyahatımız sırasında, o zamanlar tesiri henüz hissedilmeye başlayan Spinoza ile karşılaştık. Sonra Malebranche'ı, Fontenelle'i, Locke'u, Leibniz'i, Bossuet'yi, Fénélon'u, Bay-

le'i gördük. Bunlar bizim rastladıklarımızın sadece en büyükleriydi; üstelik gölgesi hâlâ o toprakları kaplayan Descartes'den henüz hiç bahsetmiyoruz. Bu dev kafalar, her biri kendi karakterine ve dehasına göre, insan zihnini ebediyyen meşgul eden Tanrı'nın varlığı ve mahiyeti, gerçek ve dış görünüş, hür irade ve kader, kralların ilâhî hakları, sosyal devletin teşekkülü gibi hepsi de hayatî olan meselelerle, bu meseleler sanki yeni ortaya çıkmışcasına, uğraşıyorlardı. İnsan neye inanacaktı? Hangi prensiplere göre hareket edecekti? Ve yine, uzun zamandır katiyetle halledildiğine inanılmakla beraber, şu mesele ortaya çıkıyordu: *Quid est Veritas?* (Hakikat nedir?)

Dışardan bakılınca, *Büyük Asrın* kendi sahasındaki hakimiyetini devam ettirdiği anlaşılıyordu. Yazarlar ve mütefekkirler daha önce büyük bir bollukla yaratılmış şaheserleri kopye etmekten başka bir şey yapmıyorlardı. Racine'inki gibi trajediler, Molière'inki gibi komediler, La Fontaine'inki gibi masallar yazmaktan daha fazlasını kim yapabilirdi?

Münekkitler epik şiirin ahlâkî tarafı veya hristiyan mucizelerini sanat eserlerine sokmanın uygunluğu meselesi üzerinde çok şeyler söylediler; sanatın tacındaki o en kıymetli mücevhere, üç birlik kaidesine hiç gölge düşürmediler. Ama bu arada *Tractatus Theologico-politicus*'da, *Etique*'de, *Essai Concernant L'entendement Humain*'de, *Histoire des variations des Eglises Protestantes*'da, *Dictionnaire historique et critique*'de, *Réponse aux question d'un Provincial*'de münakaşa edilen meselelere kıyasla bu basit mevzular yorgun ihtiyarların eğlencelerine veya çocuk oyunlarına benziyordu.

İnsanlar neye inanacaklarını, neye inanmayacaklarını bilmeye çalışıyorlardı. Geleneğe boyun mu eğecekler, yoksa ona isyan mı edeceklerdi? Yine eski rehberlere güvenerek eski yollardan yürümeye devam mı edeceklerdi, yoksa kendilerini başka vadedilmiş ülkelere götürmek üzere bütün eskimiş şeylere sırtlarını çevirtecek yeni liderlere uymaları mı gerekiyordu? "Akılcılar" ve "dinciler", Pierre Bayle'in söylediği gibi, insanların ruhlarına hakim olmak

üzere ümitsiz bir kavgaya, Avrupadaki bütün düşünen kafaların seyrettiği bir mücadeleye giriştiler.

Hücuma geçenler adım adım ilerlediler. Sapıklık artık gizli-kapaklı bir şey olmaktan çıktı; taraftarlar kazandı, asi ve mağrur bir hale geldi. İnkârcılık kendini artık gizlemeyip apaçık ortaya çıktı. Akıl artık muvazeneli bir hikmet değil hiddetli bir tenkitçi oldu. Mucizeler, herkesin inanmasına bakarak Tanrı'nın varlığını ispatlama gibi en yaygın bir şekilde kabul edilmiş telâkkiler şüphe konusu oldu. Tanrı semada bir yerde, bilinmeyen ve nüfuz edilemeyen bir gökte bırakıldı. İnsan, sadece ve sadece insan, herşeyin ölçüsü oldu. İnsanın *hikmet-i vücudu* yine kendisi idi. Uzun zamandır bütün kudret rahiplerin elinde kalmıştı. Bunlar yeryüzünde iyilik, adalet ve kardeşçe sevginin hakim olacağını vadettiler, ama vaadlerini yerine getirmediler. Hakikat ve saadet mükâfatlarının konduğu bir yarışta kaybedenler onlar oldu. Artık sahayı terk etmekten başka yapacak bir şey yoktu. Güzellikle giderlerse ne alâ, ama gitmezlerse zorla atılacaklardı. Büyük beşeriyet ailesine iyi bir sığınak olamamış bulunan eski binanın yıkılması gerekiyordu. İlk iş bir yıkım işiydi. Bu iş iyice bitirildikten sonra da yapım işi geliyordu; müstakbel sitenin temelleri kurulacaktı. Ama en az bunun kadar önemli ve acil bir vazife de, insanı ölümün öncüsü olan bir şüpheciliğe düşmekten kurtarmak üzere, insanlığı hep yanlış yola götürmüş metafizik rüyaları bertaraf eden ve bizim hudutlu gücümüzün ulaşabileceği, bizi memnun etmeye yetecek olan gerçekler üzerine teksif edilmiş bir felsefenin kurulmasıydı. İlâhî müeyyidesi olmayan bir siyasî sistem, esrarsız bir din, doğmasız bir ahlâk kurmak gerekti. İlim sırf bir zihin eğlencesinden daha fazla bir şey olmalı, tabiat kuvvetlerini insanlığın hizmetine verebilecek bir kudret kazanmalıydı. Saadetin anahtarı, hiç şüphesiz, ilimdeydi. İnsan bir defa maddî aleme hakim olduktan sonra artık ona kendi refah ve saadeti, ve gelecek nesillerin iyiliği istikametinde bir nizam verebilirdi.

İşte onsekizinci yüzyılı kolayca tanıtabilecek olan vasıflar. Biz bu aslî vasıfların sandığımızdan çok daha önceden ortaya çıktığını, daha 14. Louis'nin kudret ve ihtişam

devrinde tamamen gelişmiş olduğunu, 1760 veya 1789 sıralarındaki bütün inkılâpçı fikirlerin daha 1680 de ifade edilmiş bulunduğunu göstermek istiyoruz. O zamanlar Avrupa'da bir çeşit ahlâkî çatışma vardı. Rönesans ile Fransız inkılâbı arasında, Rönesansı hemen takiben gelen ve Fransız inkılâbını hazırlayan bir devir vardır ki düşünce tarihinde ondan daha önemli bir safhaya rastlanamaz. Yeni filozoflar vazife-Tanrıya karşı, hükümdara karşı vazife-fikri üzerine kurulmuş bir medeniyet yerine, hukuk fikri üzerine temellenmiş bir medeniyeti geçirmeğe çalıştılar: ferdî haklar, fikir ve söz hürriyeti, insanlık ve vatandaşlık hakları.

Avrupa düşünce tarihinde otuzbeş yıl; kendisini takip eden ve, daha önemlisi, kendisinden önce gelen yılları hesaba katmadan zaman içinde tecrid edilemiyecek bir tarih dilimi; insanın masum mu doğduğunu yoksa günahkâr mı olduğunu, halihazırdakini mi ebedî saadeti mi istediğini beyan edebilmek üzere önüne çıktığı bir mahkeme; gerek hücum gerekse savunma için o kadar kuvvetli, öylesine hayata gebe fikirler ki, bugün bile o hareketin kudreti tükenmiş değildir ve biz bugünkü dini, felsefi, siyasî, içtimaî meselelerimizle uğraşırken, bir bakıma, o eski günlerin büyük ve çözülmemiş münakaşalarını devam ettirmekten başka bir şey yapmıyoruz; şekil mükemmelliğinden ziyade delillerinin bolluk ve yeterliliğine önem veren insanların emsalsiz bir zenginlikte yazmış oldukları büyük, kesif kitaplar; ilâhiyat ve felsefe üzerinde yapılmış çetin tetkikler; ülkeler arasındaki çok çeşitli münasebetler, birbiri içine geçme ve nüfuz etmeler, her çeşit temaslar, ki kendi vasatları dışında ele alındığı zaman izah edilemeyen bütün bu hadiseleri anlayabilmek için hepsini de bir bütün olarak Avrupa atmosferi içinde mütalâa etmek gerekir; bu dağlık memlekette keşfedilecek istikametler, yollar, tutulacak taşıma vasıtaları, yollar ve patikalar; çizilecek portreler, aşina vasıflarıyla keder ve neşeleriyle tesbit edilecek çehreler: bütün bunlarla uğraşmak hiç şüphesiz çetin bir işti. Böyle güç bir işe teşebbüs ettiğimiz için kendimizi mazur göstermiyoruz. Zira bizden sonra yapılacak ve tekrar ele alınacak hususları inkâr etmediğimiz gibi, bir ağacı ancak kökleri ve

çalları üzerinde gayet incelikli bir tetkik yapmak suretiyle öğrenebileceğimizi düşünerek, karmakarışık bir ormanda bazı yollar bulmaya çalışmanın yine de faydalı olacağı kanaatındayız.[1]

Bazı lirik devreler vardır; insan inceleme sırasında bunların ahenklerini dinlemek, enfes nağmelerini teneffüs etmek, onların zarif musikisi içinde sonsuz güzelliğe giden dalgalara kendini bırakmaktan ne büyük zevk alır! Böyle anlarda bütün dünya büyük bir şarkı kesilir. Ama bizim burada ele aldığımız devre böyle değildir; o ritim ve kadansı ihmal etmiş, şiirin mahiyetini yanlış anlamış, kelimelerin doğuracağı güzelliğin kudretini de tanımamıştır. Elbette ki tahayyül ve tahassüse ait kıymetler birdenbire ortadan kaybolmuş, veya insanlar, bir zaman için, zevk ve ihtiraslardan uzak bir hayat yaşamıştır demek istemiyoruz. Aksine, saf zekâ eserleriyle birlikte şekil ve rengin de daima yaşadığına, insan kalbinin kendi tezatlarını yine işittirdiğine şahit oluyoruz. Şurda, burda rastladığımız *pietism* ve *quiétism* hareketleri akılla tatmin olmayan ve bir sevgi tanrısı arayan büyük huzursuz ruhların emellerini ve çırpınışlarını göstermektedir. Fakat bizzat bu mistisizm de o devrin asıl hususiyeti olan zihnî ve ahlâkî buhrana bir katkıda bulunmuştur. Bu hareket din ve iktidar arasındaki ittifakı reddetti, ve dogmatik dinin bağlarından sıyrılarak, dini ferdî hayat hamlesinin ve başlangıçtaki saf kalbin bir ifadesi olarak gördü; böylelikle mevcut nizamı yıkarak kendine düşen yenilikçi rolü oynadı. Aynı zamanda, iptidaî insanın fazileti ile medenî insanın hata ve cürümleri karşıkarşıya getirilmek suretiyle, cemiyete bir de anarşi tohumu saçıldı.

---

[1] *Revue des Deux Mondes*'un 15 Ağustos, 1 Eylül ve 15 Eylül 1932 tarihli sayılarında, *Revue de littérature comparée* dergisinin Ekim-Aralık 1932 tarihli sayısında, ve *Europe Central* dergisinin 21 Ekim ve 25 Kasım 1933 tarihli sayılarında bu eserin çeşitli kısımlarını neşretmiştik. Burada aynı şeyler oldukça tadil edilmiş bir şekilde verilmektedir.

Bunca hadiselerle, kavgalar ve savaş çağrılarıyla, fikirlerle dolu olan bu sert ve kesif yıllar yine de kendilerine mahsus bir güzelliğe sahiptirler. O geniş hareketleri takip ettikçe, başka tarzlar ve başka kanunlara göre yeniden bir şekil bulmak üzere parçalanan o büyük fikir sistemlerini gördükçe, o günlerdeki kardeşlerimizin hiç bıkıp usanmadan kendi meçhul kardeşlerini cesaretle arayışlarını düşündükçe saygı ve hayranlık duymamak elde değildir. Onların inatçı gayretlerinde, sarsılmaz kararlılıklarında bir büyüklük vardı. Ve bizim göstermeye çalıştığımız gibi, hiçbir zaman eldekiyle yetinmeyip daima hakikat ve saadet peşinde koşmak Avrupanın aslî bir hususiyeti ise, bu gayrette acı bir güzellik de var demektir. Ama hepsi bununla bitmiyor. Fikirlerin doğuşunu, yahut hiç değilse bunların değişen formlarını incelerken; bu fikirlerin nasıl zayıf bir şekilde başlayıp gittikçe daha kuvvetli ve cüretkâr bir hale gelmek üzere takip ettikleri yolları, nasıl ilerlediklerini, ardı ardına kazandıkları zaferleri ve nihâî muzafferiyetlerini gözden geçirirken insan şu derin inanca varıyor ki, insan hayatını idare eden ve ona istikamet veren şey maddî kuvvetler değil, fakat işte bu zihnî ve ahlaki kuvvetlerdir.

BATI DÜŞÜNCESİNDEKİ BÜYÜK DEĞİŞME

BİRİNCİ KISIM

I. BÖLÜM

Durgunluktan Harekete Geçiş

Mevcut durumu muhafaza etmek, mucizevî bir şekilde erişilmiş bir muvazeneyi bozabilecek her türlü değişmeden kaçınmak; klâsik çağın başlıca meselesi işte bu idi. Huzursuz bir ruhu sinirlendirecek cinsten meraklarda tehlike vardı. Bunlar sadece tehlikeli değil, aynı zamanda aptalca şeylerdi. Öyle ya, dünyanın öbür ucuna kadar giden bir gezgin orada kendi getirdiği şeyden, yani bizzat *kendisinden* başka ne bulacaktı? Başka birşey bulsa bile bu gayret onun için zihnî ve ruhî bir kayıp sayılmaz mıydı? Elindeki kuvvetleri, oradan oraya gezmekle çözülemeyecek olan ebedî meseleler üzerine teksif etmesi çok daha iyi olurdu. Seneca öyle demişti: iyi disiplinli bir kafanın alâmeti kendini durdurabilme, kendi kendisiyle kalma gücüdür. Pascal da insandaki bütün bedbahtlığın tek bir sebepten, yani bir odada sakin bir halde oturmayı öğrenmemiş olmasından ileri geldiğini bulmuştur.

Klâsik çağın kafası, kendi kudreti ile, durgunluğu sevdi; bizzat durgunluk olmak istedi. Artık Rönesans ve Reform gibi büyük maceralar devri sona ermiş, zihnin istirahat etme devri gelmişti. Siyaset, din, cemiyet, sanat hepsi de doymak bilmeyen tenkitçilerin pençesinden kurtarılmıştı. Beşeriyet gemisi nihayet bir limana ulaşmış bulunuyordu: burada uzun zaman, devamlı olarak kalabilir

miydi? Hayata artık eski bir nizam gelmişti: ne diye bu mükemmel kapalı sistemden çıkıp herşeyi tekrar bozabilecek maceralara girişmeliydi? Süprizler çıkarabilecek ötelerden korkuldu ve eğer mümkünse, zaman durdurulmak istendi. Versay'ı ziyaret eden bir kimse suların kendiliğinden akmadığı, sanki ebediyen bir vazife yapmaları isteniyormuş gibi durdurulduğu, sonra yeniden itildiği ve yine göğe doğru atıldığı intibaını alır.

Don Kişot'un ikinci cildinin 16 ncı bölümünde Cervantes bize Mahzun Çehreli Baronun yolda rastladığı yeşil pelerinli bir efendiden bahseder. Bu zat mütevazi bir huzur ve saadetin kendisini beklediği evine doğru yol almaktadır. Büyük bir serveti olmamakla beraber, kendisine yetecek bir mülkü vardır. Vaktini karısıyla, çocuklarıyla ve dostlarıyla geçirir. En sevdiği eğlenceler avlanmak ve balık tutmaktır, ama ne şahin ne de av köpeği besler, sadece birkaç balıkçıl kuşu ve dağ gelinciği vardır, kütüphanesi altı düzine kitaptan ibarettir, bu da ona yeter, bazan ahbaplarına yemeğe gider, bazan da kendisi onları davet eder: sofrası lüks değildir, ama sade ve temizdir. Makul hudutlar dahilinde bir hürriyetten, dürüstlükten ve iyi arkadaşlıktan hoşlanır, hiç bir zaman gösterişe kaçmaksızın yoksullara yardım eder, ayrılanları barıştırmayı vazife edinmiştir. Meryem Ana'ya kendini adamıştır, Tanrı'nın sonsuz rahmetine de tam bir güveni vardır. Kendisi hakkında çizdiği portre işte budur. Ona hayranlıktan kendini kaybeden Şanso hemen eşeğinden iner ve adamın ayaklarına kapanıp öpmeye başlar. "Ne yapıyorsun öyle, dostum?" Şanso ağlayarak "Bırakın ayaklarınızı öpeyim, hayatımda ilk defa at üstünde bir aziz görüyorum." der.

Yeşil pelerinli adam, Don Diego de Miranda bir aziz değildir, O sadece 1615 yılındaki klâsik hikmet ve itidal

idealini temsil eder. Bu tip, macera arayan şövalyeye hor bakmaz, hatta kahramanlara karşı gizli bir hayranlığı vardır, ama onların yolunu takip etmekten kaçınır. İnsanın ancak hep birlikte ahenk içinde çalışan bir kafaya, kalbe ve duygulara sahip olduğu zaman en mesut hayata kavuşacağını bilir, bir defa bahtiyar bir hayatın sırrını bulunca da ona yapışır, bu reçeteyi hayatının sonuna kadar kullanır.

Ama zamanla herşey geçiyor. Don Diego'nun vâkıf olduğu esrar sonraki nesiller için artık pek geçerli değildir, nitekim torunları yetişkin yaşa geldikleri zaman yeşil pelerinli şövalyeyi pek modası geçmiş bulurlar. Onun dünyaya bakış tarzını beğenmeyenler huzur içinde çalışmaya imkân veren o güzel sükûneti bozarlar ve uzun zamandır devam eden sabırları nihayet taşar, dünyayı dolaşıp başlarına iş açmaya kalkarlar. Zaman geçtikçe seyahat zevkinin gittikçe daha kuvvetli ve daha yaygın bir hale geldiğine şahit oluyorsak, insanlar başkalarının nasıl yaşayıp, nasıl düşündüklerini öğrenmek üzere köylerini, kasabalarını, yurtlarını bırakıp gidiyorlarsa, burada herşeyden önce hayatı idare eden prensiplerde bir değişikliğin vukubulduğunu anlamalıyız. "Meraklarınız varsa seyahate çıkın[1]..."

Boileau, Bourbon sularına vardığı zaman dünyanın öbür ucuna vardığını sanmıştı; Auteuil'ün küçük âlemi ona yetiyordu. Racine için de Paris öyleydi, ve bunların ikisi de, Boileau ve Racine, Kralın seferlerinden birinde kendisine refaket ettikleri zaman pek şaşırmışlardı. Ne Bossuet ne de Fénélon Roma'yı gördüler. Molière *Pazénas*'daki o berber dükkanına hiç gitmedi. Klâsik devrin bü-

[1] Trotti de la Chétardie, *Instruction pour un jeune, Seigneur, ou l'idée du galant homme*, Paris, 1683, s. 68.

yük adamları durgun kimselerdi. Voltaire, Montesquieu ve Rousseau gezgin tipler arasındadırlar; ama durgun tiplerden gezginlere geçiş sırasında bazı müphem kuvvetler cemiyette değişmeler meydana getirmişti.

Hakikat şu ki, onyedinci yüzyılın sonlarında ve onsekizinci yüzyılın başlarında İtalyanların seyahat zevki canlandı; Fransızlar o çağlarda civa gibi hareketli oldular. Çağdaş bir müşahidin söylediklerine inanacak olursak Fransızlar o kadar yeniliğe kapılmışlardı ki dostluklarını bile uzun zaman devam ettirmemeye çalışıyorlardı; hergün yeni modalar buluyorlardı; memleketlerinde sıkıldıkları için, yer değiştirmek ve eğlenmek üzere kalkıp kâh Asya'ya kâh Afrikaya gidiyorlardı.[1] Almanlarda ise seyahat bir alışkanlık, hatta bir tutku halinde idi; onları evlerinde tutmak imkansızdı. Saint *Evrémond'un Sir Politick Would-be* adlı o eğlenceli komedisinde sahneye çıkardığı Alman "Biz tıpkı babalarımız gibi, doğuştan gezgin insanlarız; hiç bir iş bizi gezmekten alıkoyamaz" diyor. "Biraz Latince öğrenir öğrenmez derhal seyahat hazırlığına başlarız. İlk iş, seyahat yollarını gösteren bir rehber temin etmektir; ikincisi, her memlekete götürülecek şeyleri bildiren bir küçük kitap alırız. Eğer seyahate çıkanlar edip kişilerse, yanlarına mutlaka *Album Amicorum* denen güzel ciltli boş bir defter alırlar ve gittikleri her yerde alim kişileri ziyaret ederek onlardan bu deftere isimlerini yazmayı rica ederler..." Bu bizim Alman güçlüklerden de hiç kaçınmaz: dağların zirvelerine kadar çıkmalı, bütün geçitleri ve köprüleri de dikkatle saymak üzere nehirleri kaynaklarından denize

[1] Giovanni Paolo Marana, *Lettre d'un Sicilien à l'un de ses amis contenant une agriable critique de Paris et des Français*, 1700 *et* 1710.

ulaştıkları yere kadar takip etmeli, mabed ve anfiteatr harabelerini incelemeli, kiliseleri, katedralleri, zaviyeleri, resmî binaları, belediye saraylarını, su kemerlerini, kaleleri ve tophaneleri görerek notlar almalı, mezar kitabelerini defterine kaydetmeli, ne çan kulelerini, ne çanları, ne de kilise saatlarını ihmal etmelidir. Ama mesela Fransa kralının taç giyeceğine veya yeni bir imparator seçileceğine dair en ufak bir haber bile alınca bütün bunlara sırt çevirerek son süratle geri dönmekte tereddüt etmez.

İngilizler seyahat ederlerdi, bu onların tahsil ve terbiyelerini tamamlayıcı bir şey oluyordu. Oxford veya Cambridge'den yeni çıkmış, cepleri bol parayla dolu ve yanlarında olgun bir hususî hoca bulunan genç İngiliz efendileri boğazı geçiyor ve *büyük tur*'a başlıyorlardı. Bu gençler arasında her çeşit karakter vardı. Bazıları Frontignan, Montefiascone, Ay, Arbois, Bordeaux ve Xeres şaraplarını tattıkları zaman seyahatın gayesine eriştiklerini düşünüyorlardı. Bazıları da şuurlu bir şekilde, tabiatın her köşesini, bütün antika koleksiyonlarını tetkik ediyorlardı. Herkes kendi zevkine göre: "Fransızlar umumiyetle tasarruf etmek üzere seyahat ederler, öyle ki kaldıkları yerleri evvelkinden daha zararlı bir halde bırakarak dönerler. İngiliz ise memleketinden bol para, çok elbise ve hizmetçilerle çıkar ve muazzam para harcar. Sadece Roma şehrinde altıyüz kadar kibar İngilizin bulunduğu ve emirlerinde daima ücretli adamlar kullanan bu efendilerden herbirinin yılda en az iki bin kron harcadıkları, sadece Roma şehrine İngilizlerden yılda otuzbin altın lira gelir aktığı hesaplanmıştır." Pariste "İngiliz ziyaretçiler hiç eksik değildir, geçenlerde bir İngiliz iş adamı Fransadaki İngilizlere bir yıl içinde yüzotuz bin kron ödediğini söyledi, üstelik kendisi en zengin bankerlerden biri de değildi." Bütün bunları bize

maceraperest ve seyyah Gregorio Leti[1] anlatıyor, en az beş vatanı olan Gregorio Leti; Milano'da doğmuş, Cenevre'de Kalvenist olmuş, Pariste 14. Louis'ye kasidecilik yapmış, Londra'da İngiltere tarihi yazmış, Holânda'da devlet hizmetinde risaleci olarak çalışmış ve orada 1701 yılında ölmüş. Bilgin kişiler şehirden şehire gezerek bilgilerine yeni şeyler katıyorlardı; meselâ bunlardan biri, Padua'lı Antonio Conti 1713 te Paris'i 1715 de de Londra'yı görmüş ve oralarda bölünemeyecek kadar küçük sayıların hesaplarına dair münakaşalara katılmıştı. Conti daha sonra Leibniz'le görüşmek üzere Hanover'e gitti ve yolda Leuwenhoeck'i ziyaret etmeyi de unutmadı. Filozoflar seyahat ettiler; sakin bir yere gidip tefekküre dalmak için değil, fakat dünyanın meraka değer şeylerini görmek için dolaştılar. Locke ve Leibniz böyle idi. Krallar da seyahat ettiler; İsveç kralı Christine 1689 da Romada öldü; Çar Petro 1696 da Avrupa'yı gezdi.

Sonsuz sahaları içine alan bir seyahat edebiyatı bilgin kişilerin yazdıkları eserlerden müze kataloğlarına ve aşk hikâyelerine kadar en değişik mevzuları ihtiva ediyordu. Bu bazan âlimane bilgi ile dolu ağır bir deneme, bazan bir psikoloji kitabı, düpedüz bir roman, yahut bütün bunların bir karışımı oluyordu. Kimi bunları övüyor kimi de yeriyordu. Ama övenler de yerenler de seyahat edebiyatının işgal ettiği yerin ehemmiyetini ve ondan vaz geçilemiyeceğini belirttiler. Bu edebiyatın genişleyip serpilmesine yol açan temayüller aynı zamanda rehber ve menzil kitaplarının yazılmasını da gerektirdi. İşte bu geniş neşriyattan bir kaçı: *Le Gentilhomme étranger voyageur en France; İl*

[1] Gregorio Leti, *Historia e Memorie sopra la vita di O. Cromwell*. Amsterdam, 1692. Fransızca tercümesi, 1694; yeni baskı, 1703, s. 46.

Burattino veridico, overro Istruzione generale per chi viaggia; Guia de los caminos para ir por todas las provincias de Espana, Francia, Italia'y Almania. Meşhur şehirlere ise ayrı ciltler tahsis edildi, mesela *La Ville et la république de Venise; Description de la ville de Rome en faveur des étrangers; Guida de' Forestieri curiosi di vedere ed intendere le cose le più notabili della regal città di Napoli, Description nouvelle de ce qu'il y a de plus remarquable dans la Ville de Paris.* Hele bir başlık var ki insan onun vadettiği iklimlere doğru şimdiden yol alır gibidir: *Güzellikler. İtalya'nın Güzellikleri, Danimarka ve Norveç'in Güzellikleri; Büyük Britanya ve İrlanda'nın Güzellikleri; İsviçre'nin Güzellikleri.* Ve nihayet, bütün bu güzellikler birleştiği zaman *"Avrupa'nın Harikaları"* ortaya çıkıyor.

Ama *"Dünyanın Harikaları"* bütün bu cazip şeylerin hepsini de geçti.

Avrupa o günlerden bu yana dünyayı keşfetme ve ondan faydalanma yolunu hiçbir zaman bırakmadı; onyedinci yüzyıl, onaltıncı yüzyılın bıraktığı geleneği devam ettirdi. 1619'da P. Bergeron adlı tanınmamış bir yazar ve 1636'da Tommaso Campanella şunu ortaya koymuşlardı: Dünyanın keşfi, eski felsefenin dayandığı verilerin bazılarını yıkarak eşya hakkında yeni bir telâkkiyi yol açmaktadır.[1] Başlangıçta yavaş yavaş ortaya çıkan bu fikir zamanla öyle hızlandı ki, meselâ Hollandalılar Doğu Hind adalarıyla ticaret kurmakla kalmayıp aynı zamanda gittikleri yerlerdeki garipliklerı de yazdılar; İngilizler sadece bütün denizlerde gemiler dolaştırmakla kalmadılar, dünyadaki se-

[1] Bizim bahsettiğimiz devirden hemen önce seyahatların fikirler üzerinde yaptığı tesiri görmek için Henri Busson'un *La pensée religieuse Française de Charron à Pascal* adlı eserine bakınız. (1933, s. 284).

yahatlar hakkında en mebzul literatürü de onlar neşrettiler; Colbert Fransızların zengin sömürgeler ve uzak pazarlar üzerinde çalışmasını teklif etti: Bütün bu ülkelerden Fransa'ya "Kralın emriyle" nice raporlar geldi! Haşmetmeab bütün bu yabancı ülkeler hakkındaki hikâyelerden kendi otoritesi için temel olan ve pek aziz tuttuğu inançları sarsacak fikirlerin doğacağını hiç de düşünmedi.

Böylece, seyahatnameler, hikâyeler, tasvirler, raporlar, koleksiyonlar, seri yayınlar ve diğer merak konusu şeylerden mürekkep muazzam bir neşriyat ortaya çıktı; kendi memleketinde yerlerinden kımıldamayan, ne Amerika'nın büyük göllerini ne Malabar bahçelerini, ne Çin Pagodalarını bilen insanlar ocaklarının başında rahatça otururak başkalarının bu yerler hakkındaki yazdıklarını okuyorlardı. Yabancı misyonlarını kuran rahipler, Kapusenler, Fransiskenler, Rekolle'ler, Cizvitler kâfirlerin nasıl hristiyan olduklarını anlattılar. Tunus, Cezayir ve Fas'tan kaçan esirler imanlarından dolayı çektikleri işkenceyi hikâye ettiler; ticaret şirketlerinin hizmetinde çalışan hekimler müşahedelerini naklettiler; Dampier, Gemelli Carreri, Wood Rogers gibi gemiciler yaptıkları dünya seyahatlerini en canlı ifadelerle naklettiler. Bir grup maceracı protestan mültecinin 10 temmuz 1690'da Amsterdamdan gemiye binerek kadir bilmez Avrupayı terketmeleri ve yeni bir hayata başlayabilecekleri bir cennet bulmak üzere Doğu Hint adalarına doğru yelken açmaları o devri karakterize eden bir alâmet oldu. Mamafih, bu adamlar aradıkları cenneti hiçbir zaman bulamamışlardır.

Bu yeni fikirlerin akıntısı zihinleri ve vicdanları hayli sarst· ve yüzyılın sonlarına doğru, yeni akıntının tesirleri iyice görülebilir bir hale geldi. Siyasî faaliyetten çekilen Sir William Temple artık Moor Park'daki güzel bahçele-

rini ve kendi kafasını geliştirmeye koyulmuştu. Şimdi onun çalışma odasına girerek neler düşündüğünü öğrenmeye çalışalım. Muhtemelen kendi kendine şunları söylüyordu:

Tacirlerin, gemicilerin ve kaşiflerin anlattıkları hikâyeler vasıtasiyle, şimdiye kadar bilmediğimiz veya kaba ve barbar diye küçümsediğimiz nice memleketler şimdi gerçek halleriyle ortaya serilmiş bulunuyor. Pek yakın zamanlarda bizim ufuklarımıza giren ve şimdi alimlerimiz arasında münakaşa konusu olan bu memleketlerde yapılan keşifler bizim zihinlerimizi eskidenberi besleyenlerden daha az verimli ve yapılan işler daha az dikkati çekici değildir. İlgimizi çeken ve dikkatimizi zorlayan şey sadece bu memleketlerin genişliği, topraklarının kalitesi, bulundukları çeşitli iklimler ve yetiştirdikleri muhtelif mahsuller değil, fakat onların kanunları, hükümet sistemleri ve imparatorluklarıdır.

Ve böylece, Sir William Temple Çin, Peru, Tataristan, Arabistan gibi ülkelerin siyasî ve ahlâkî tarihlerini inceledi. Yeni Dünya'nın haritasını önüne koyarak, Eski Dünya'yı idare eden prensipleri bir daha gözden geçirdi.[1]

Aslında, çok defa, yeni diye inandığı bir fikirle seyahattan dönen kişiler bu fikirlere daha yola çıkmadan sahip bulunuyorlardı. Fakat söyledikleri şeyler yanlış olsa bile tesirli olduğu muhakkaktı. Bir seyyah Amsterdam'a, Londra'ya veya Paris'e bu yeni fikirlerle döndüğü zaman, bu fikirler dönüş yolculuğu sırasında başlangıçtakinden daha fazla bir kuvvet kazanmış bulunuyordu. Servet, hürriyet, adalet gibi bütün hayatî kavramlar daima uzak iller-

[1] *Essay upon Heroick Virtue. Miscellanea de 1690* adlı eserde.

de görülen şekilleri misal gösterilerek yeniden münakaşa konusu oldu. Çünkü, herşeyden önce, bütün kültür farklarının evrensel bir örneğe irca edilmesi yerine, bütün dikkat ferdî, cüz'î ve irca kabul etmeyen şeylere çevrilmişti. Sonra, vaktiyle olduğu gibi kabul edilen kanaatlara karşı yaşanmış tecrübeye dayanan ve her araştırıcı kafanın kolayca bulabileceği vakıalarla çıkmak mümkündü. Şu veya bu doğmaya, şu veya bu hristiyan inancına karşı çıkanların eskiçağ kalıntıları arasında binbir güçlükle bulmaya çalıştıkları deliller şimdi yepyeni, taze ve parlak bulgularla desteklenmiş oluyordu: işte seyyahların getirdikleri, el altında yeni bilgiler, Pierre Bayle her defasında bu yeni otoritelerin ifadelerini birer delil olarak ileri sürüyordu. "M. Bernier, Büyük Moğol ülkesi hakkında anlattıklarında bize gösteriyor ki...", "M. Tavernier'nin seyahat yazılarından anladığımıza göre...", "Çin hakkında okuduklarımızdan çıkan netice...", "Holanda Ticaret Şirketinin Japonya hakkında neler söylediğine bakalım..". Ay tutulmasını gidermek üzere yapılanlardan bahsederken şöyle diyor: "İranlılar, Pietro Della Valle'nin söylediklerine inanacak olursak, bu garip âdeti hâlâ devam ettirmektedirler. Ayın bir canavarla mücadele ettiğine inanılan Tonkin Krallığında da aynı adet vardır: M. Tavernier'nin son yazılarına bakın". "Hristiyanlar arasında kibirin yaygınlığına dair benim yaptığım müşahedeler, M. Rycaut'nun eserinde geçenlerde rastladığım birşeyi hatırlatıyor... M. Rycaut'nun kitabı dikkatten kaçmayacak kadar büyük yankılar uyandırmıştır..." Ve Tanrı'nın varlığına - birinci derecede önemli bir mesele - dünyadaki bütün insanların inanmadığını göstermek istediği zaman da hemen kendisine uygun deliller veren seyahat eserlerine müracaat ediyor: "Size Strabon'un bahsettiği Tanrısız topluluklardan ve yeni sey-

yahların Afrika'da, Amerika'da rastladıkları bu türlü kavimlerden söz açarsam ne diyeceksiniz bilmem."[1]

Mekân fikrinden çıkarılan bütün derslerin belki de en yenisi izafiyet meselesiydi. Bu noktada bakışlar değişti. Tabiatı aşar gibi görünen kavramlardan basit şeylere dönüldü; Akla dayandığı sanılan hareketlerin birer âdetten ibaret olduğu görüldü; ve tersine, çok garip ve saçma sanılan âdetlerin kendi çevreleri ve kaynaklarına göre ele alındığı takdirde pekâlâ makul şeyler oldukları anlaşıldı. Biz saçlarımızı uzatıp sakallarımızı kesiyorduk; Türkler saçlarını kesip sakallarını uzatıyorlardı. Biz dostlarımıza sağ elimizi, Türkler sol ellerini uzatıyorlardı. Bu tezatların doğruluğu veya yanlışlığını münakaşa etmenin manası yoktu, onları olduğu gibi kabul etmeliydik. Siyamlılar bir kadın geçerken sırtlarını dönüyorlardı; onlara bakmamak suretiyle saygı gösterdiklerine inanıyorlardı. Biz onlardan farklı düşünüyorduk, ama kim haklı, kim haksızdı? Çinliler dört bin yıl boyunca geliştirdikleri telâkkilere göre bizim âdetlerimiz hakkında hüküm vermeye kalktıkları zaman bize barbar diye bakarlarsa bunda şaşılacak birşey olurmuydu? Biz de kendi açımızdan bakarak onları acayip ve gülünç bulmaz mıydık? *Des cérémonies de la Chine* adlı kitabında fikirlerini anlatan Rahip Le Comte şöyle filozofça bir neticeye varıyor: "Biz de kendimizi aldatıyoruz, çünkü çocukluğumuzda edindiğimiz peşin hükümler insan faaliyetlerinin büyük çağunlukla nötr şeyler olduğunu, bunların ancak ilk defa tesis edildikleri yerlerde çeşitli halkların verdikleri manaya göre bir ehemmiyet taşıdıklarını anlamamıza engel olmaktadır". Bu türlü veciz ifa-

[1] Pensées sur la comète, 1683, bölüm XIV, LXXIII, LXXXIX, CXXIX, CLXV; ve birçok yerlerde.

deler bizi nihayet izafiyetin evrensel olduğu fikrine kadar görürüyor. Bernier'nin söylediğine göre "kanaatın, peşin hükmün, adetin, ümidin, şeref duygusunun yapmayacağı şey yoktur". Chardin de "herbir kavmin tabi olduğu iklim, benim kanaatimce, o kavmin temayül ve âdetlerinin daima aslî sebebidir" diyor ve şöyle devam ediyor: "Şüphe ilmin başlangıcıdır; hiçbir şeyden şüphe etmeyen bir insan hiçbir şeyi tetkik edemez; hiçbir şeyi tetkik etmeyen hiç birşeyi keşfedemez; hiçbir şey keşfetmeyen ise kördür ve hep kör kalır." Bu mana yüklü ifadeleri okudukça, La Bruyer'in *Hür Düşünceliler* hakkındaki bölümde söylediklerinin önemini daha iyi anlıyoruz: "Bazıları uzun seyahatlara çıkarak kendi maneviyatlarını tamamen çökertiyor ve dinden kendilerine kalan şeyleri de kaybediyorlar. Her gün yeni bir din, yeni adetler, yeni merasimler görüyorlar..." Uzak diyarlardan gelen bu havariler kendileriyle birlikte garip inançlar ve âdetler, kanunlar, kıymet sistemleri getirdiler. Kendilerini hemen tarihleri ve dinleri üzerinde sorguya çekmeye hazır olan Avrupa üzerinde derin bir tesir uyandırdılar. Sorulan herşeye herbiri kendince cevaplar verdi.

Amerikan yerlileri bir problem teşkil ediyordu. Uzun zaman keşfedilmemiş bir kıtanın ortasında gözden ırak kalmış bu adamlar ne Sam'ın, ne Ham'ın ne de Yafes'in oğullarıydı. O halde kimden geliyorlardı? İşte bütün mesele. İsa'dan önceki putperest kavimlerin hiç değilse ilk günahta hisseleri vardır, çünkü hepsi de Âdem'in soyundandı. Ama Amerikalılar kimdi? İşte bir başka esrar perdesi. Tufandan nasıl kurtulmuşlardı? İş bununla da kalmıyordu. Amerikalılar hiç şüphesiz, herkesin bildiği gibi, vahşi idiler. İnsanın cemiyet içinde yaşama alışkanlığını kazanmadan önceki halini anlatmak istiyenler yarı çıplak

sürü halinde dolaşan bu Amerikan yerlilerini misal olarak gösterdiler. Ama şimdi yepyeni bir ihtimal daha belirmeye başladı. Vahşiler acaba mutlaka böyle aşağı ve acınacak kimseler miydi? Mesut vahşiler yok muydu?

Eski tip haritacıların yaptıkları haritaları nebatlar, hayvanlar ve yerli resimleriyle süslemesi gibi, dünyanın entelektüel haritasında da Mesut Vahşî için bir yer bulunmalıydı. Zaten böyle bir tip pek yeni de sayılmazdı, biz onu daha önce görmüştük. Yine de, mesut vahşî bizim bu kitap için seçtiğimiz devre sırasında, yani iki asır ortasında belli bir biçim aldı ve herkesçe kabul edildi. Daha önce aynı konuda birhayli başlangıç malûmatı edinilmişti. Çeşitli dinî tarikatların misyonerleri vahşilerde buldukları ve pek övdükleri faziletlerin birer hristiyanlık vasfı olup olmadığı üzerinde hiç durmadılar; hiç tereddüt etmeden bu vasıfları ilkel insanın tabiattan aldığı bir basitlikle izah ettiler; bu yerlilerde Avrupalılarda herzaman rastlanmayan bir cömertlik ve nezaket vardı. Mesut vahşiler hakkında edinilen fikirler iyice yerleştikten sonra geriye artık, ekseriya olduğu gibi, bir adamın ortaya çıkarak bu fikirleri heyecan ve zevkle, bilhassa ustalıkla Avrupalıya anlatması kalıyordu. Nihayet o da çıktı: Baron de Lahontan adlı asi ruhlu biri. Kralın kuvvetleri arasına basit bir vazife alarak girmiş bulunan bu adam 1683'de Kebec sahillerine çıktı. İlk işi Kanada'da önemli bir kişi haline gelmek olacaktı, zira ne zekâsı ne de cesareti eksikti. Önce teğmen, daha sonra da yüzbaşı rütbesiyle İroki yerlilerine karşı açılan sefere iştirak etti; fakat disiplinsiz ve daima başını belâya sokan bir kimse olduğu için nihayet ordudan firar etti; Avrupaya dönerek orada bilinmeyen bir varlığı tanıtmaya çalıştı. 1703 yılında *Seyahatler, Hatıralar* ve *Diyaloglar* adlı kitaplarını yayınladığı zaman arka-

sında hiç tahmin etmediği kadar uzun ömürlü bir abide bırakmış bulunuyordu.

Vahşî Adario, medenî Lahontan ile münakaşa eder ve medenî adama bu münakaşada en kötü rol verilmiştir. Adario İncil'e karşı tabiat dininin başarılı bir övgüsünü yapar. İnsanı kabahat işlediği takdirde cezalandırma tehdidiyle doğru yolda tutmaya çalışan Avrupa kanunlarına karşı bizim vahşî tabiî ahlâk dediği şeyi savunur. Avrupa cemiyetine karşı aynı zamanda adalet ve saadet de temin eden bir ilkel komünizmi ileri sürer. "Yaşasın Huron" diye bağırır. Medenî adama acıyarak bakar: cesaretsiz, kudretsiz, kendine yiyecek ve barınak bulmaya kabiliyeti olmayan bir zavallı; soysuzlaşmış, ahlâken düşük, mavi paltosuyla, kırmızı çoraplarıyla, siyah şapkasıyla, beyaz botozuyla ve yeşil kuşağıyla bir karnaval maskarası. Bu adam hiçbir zaman gerçek hayatı yazamıyor, çünkü kazanılsa bile birer parlak hayalden öteye geçmeyen servet ve şöhretlerin peşinde kendini mahvediyor. Ona kıyasla bizim kuvvetli, yorulmak bilmez, iyi yürüyüşçü ve iyi avcı vahşî ne güzel, ne muhteşem bir yaratıktır! Onun cahilliği bile bir imtiyazdır. Okuma - yazma bilmediği için pekçok kötülüklerden uzak kalır. Bizim ilim ve sanat dediğimiz şeyler birer kötülük kaynağı değil de nedir? Vahşî insan tabiat anaya uymak suretiyle saadeti bulur. Asıl barbar olanlar medenilerdir: onlar hürriyeti ve insanlık asaletini yeniden bulabilmek için vahşileri örnek almalılardır.

Mesut vahşinin yanısıra bir de Mısırlı bilge tipi ortaya çıktı; ama bu tip henüz tam şeklini almış değildi, oluş halindeydi. Mısırlı bilge tipi çok değişik şeyler üzerinde yapılan araştırmalar neticesinde teşekkül ediyordu: Herzaman bahsedilen ama hiç kullanılmayan Herodot ve Strabon'dan parçalar; İbranice'nin kutsal şan ve şerefini

Mısırlılara maletme temayülünde olan vakanüvislerin övgüleri;[1] seyyahların anlattıkları. Seyyahlar eski dünyada müzik ve geometriyi Mısırlıların icad ettiklerini, burçların yerlerinin ilk defa Mısır semasında işaretlendiğini söylüyorlardı. Bossuet'nin *Discours sur l'Histoire Universelle* adlı kitabında eski Mısır'a dair hayranlık dolu satırlar vardır. İskitler ve Habeşliler barbar insanlardı, mükemmel bir medeniyet örneğini verenler Mısırlılar olmuşlardır. Mısır milleti yenilikten dehşet duyan, sabit, muhkem bir ruha sahip, cesur ve ciddî bir milletti; son derece bilgili olan bu milletin aynı zamanda cemiyet hayatına da gayet düşkün olduğu görülüyor. Mısırlılar sadece kanun koymakla kalmamış, bu kanunlarına az görülür cinsten bir faziletle riayet etmesini de bilmişlerdir. Ölüleri mahkemeye çekerler, yüksek mahkemenin kararıyle kemikleri bedenin diğer parçalarından ayırarak kemiklere büyük mezarlara gömülme şerefini bahşederler, geri kalan kısmı atarlardı. Nil'in toprağı bereketlendirmek için taşmasına göz yummuşlar, Ehramlar inşa etmişlerdi.

Bossuet'nin Mısırı çok övmesi de onun eskiçağ hatıralarıyla beslenmiş oluşundan ileri geliyor. Elinde kalem Yukarı Mısırı gezmiş olan mütevazı Kapusen misyonerlerinin yazdıklarını okuyordu. Kalbi heyecanla dolu olarak, misyonerlerin inandığı gibi, bir gün o yüz kapılı güzel Tebaiye gidileceğini ümid etti. Büyük Krala böyle bir teşebbüs yakışmaz mıydı? "Bizim seyyahlar bu şehrin kurulduğu yere kadar gitmiş olsalardı harabeler arasında yine de emsalsiz şeyler bulabilirlerdi: zira Mısırlıların eserleri zamana meydan okuyacak şekilde yapılmıştır... Şimdi Kralımızın adı dünyanın en ücra yerlerine kadar ulaştığına ve

[1] İleride, I inci Kısmın II ci Bölümünde görülecek.

bu hükümdar en güzel sanat ve tabiat eserlerine kadar gelmiş sahalara ilgi gösterdiğine göre, bu asil ilgi ve merakın Tebai çöllerindeki kapalı güzellikleri ortaya çıkarması ve bizim mimarimizi Mısırın keşifleriyle zenginleştirmesi çok yüce bir iş olmaz mı?" Ama Bossuet bu arada eski çağın hakikatte yeni olan felsefesini araştırmayı kabul etmiyordu. Sonra bu işi yapan biri çıktı: Kafası tuhaf ve hayalî şeyler yaratmaya pek müsait, macera meraklısı bir Cenovalı. Hiç de hasbî olmayan sebeplerle 14. Lüinin hizmetine giren Giovanni Paolo Marana adlı bu adam, diğer hayal eseri kitapları meyanında, 1696 yılında "Bir filozofun çeşitli ahlâk ve bilgi konularında bir münzevi ile konuşmaları" *(Entretiens d'un philosophe avec un solitaire, sur plusieurs matières de morale et d'érudition)* adında acayip bir roman neşretti: Bu romanda bir genç kızdan daha taze ve canlı doksan yaşında bir ihtiyardan bahsediliyor. Bu tazelik acaba nasıl muhafaza edilmişti? Sebebi basit, bizim ihtiyar uzun zaman Mısır'da yaşamıştır. Orada insan hayatı uzatan iksirlerin sırrını öğrenebilir. Hristiyanlıkla hiç ilgisi olmayan hakiki felsefe de oradadır... Aynı romanda bir de genç Mısırlı görüyoruz. Baştan ayağa bilgi ve fazilet olan bu genç en güç meseleler üzerinde hayranlık verecek bir düşünme kabiliyetine sahiptir. İşte bu putperest, fakat en beğenilen ülkenin büyüklüğü böyledir.

Birkaç yıl atlayarak daha yakına gelirsek görürüz ki, sahnedeki figürler artık daha kesin çizgilere, daha zengin ifadelere kavuşmuş, dekor ise ayin zilleri, papirus, kutsal leylek ve lotus'la doldurularak geliştirilmiştir. Ve nihayet Mısır Hakîmiyle, rahip Terasson'un *Sethos'u* ile karşılaşıyoruz. Onsekizinci asrın putu haline gelecek olan Sethos bir kahraman değil, bir filozoftur; bir kral değil, geçmişi koruyan bir muhafızdır; bir hristiyan değil, Eleu-

sis'in sırlarına aşina olan bir kimsedir. Kısacası o, bütün idare edenlerin ve edilenlerin takip edecekleri bir örnektir.

Müslüman Arap böyle iyi bir kabul görmedi, bizzat Muhammed kaba, sahtekâr, barbar, dünyayı kan ve ateşe boğan, tanrı'nın intikam kılıcı gibi pek çirkin adlarla anıldı. Fakat bu noktada da bilgin kişiler ortaya çıktı ve kaşiflerin anlattıklarını destekleyecek katkılarda bulundular. Bu pek allâme kişiler bilhassa kronoloji ilmine ilgi gösteriyorlardı. Birçok salâhiyetli zatlar şimdi Doğu medeniyetine daha parlak bir ışık tutma işine kendilerini vermişlerdi. Meselâ Kraliyet Kolejinde profesör M. l'Herbelot ve onun talebesi olup bilâhare aynı kürsüyü işgal eden M.Galland; Oxford'da Arap tetkikleri profesörü olan Mr. Pococke; Utrecht'de doğu dilleri ve dinî arkeoloji profesörü M. Relaud; Cambridge'de Arapça profesörü Mr. Ockley. Bu adamlar orijinal metinleri incelediler ve neticede araplar hakkında yepyeni bir kanaat hasıl oldu.

Bu bilgin zatlar, Muhammed bir saralı ve hayalciden ibaret olsaydı insan neslinin bu kadar geniş bir kısmı onun yolunu katiyen takip etmezdi dediler. Söylendiği gibi bu kadar kaba ve çocukça olan hiçbir din böyle canlılık ve bu derece ilerleme göstermemiştir. Eğer avrupalılar tamamen yanlış ve insanı hataya götüren hikâyelere inanacak yerde bilgi almak için bizatihî araplara gidecek olsalardı, Muhammed'in ve onu takip edenlerin dünyadaki diğer milletlerden çıkan en parlak kahramanlara nisbetle ne zekâ ne de ruh bakımından kıl kadar geri olmadıklarını görürlerdi. Hristiyan dini hakkında Yahudilerin anlattığı kötü şeylere bir bakın! Hristiyanlıkla ilgili olarak ortaya atılan saçmalara bir kulak verin bakalım! İşte hadiselere sadece dışarıdan bakılınca hep böyle yanlış kanaatler or-

taya çıkar. Bizimkiler müslümanlarla hiç ilgisi olmayan doktrinleri muzaffer bir eda ile cerhediyorlar, onların hiç işlemedikleri hataları ortaya çıkararak tel'in ediyorlar. Ama bu çeşit bir zafer pek kolaydır. Hakikatte İslâm dinî insicamlı olduğu kadar yüce ve güzeldi de. Kısacası, bütün İslâm Medeniyeti hayranlık verecek bir medeniyetti. Barbar istilâsının dünyayı dümdüz ettiği bir çağda düşünce ve kültür davasını ayakta tutan kimlerdi? Araplar...

İtici bir tavırdan sempatiye geçiş birkaç yılın eseri olmuştu. 1708'e kadar bu tavır değişikliği tamamlandı. İşte o zaman Simon Ockley, iki yüzyıl sonra dahi hâlâ doğru mu yanlış mı olduğu münakaşa edilir bir kanaat ortaya attı Ockley Batının Doğuya üstün olduğu fikrini reddetti. Doğuda Batıdakinden daha çok büyük adamlar yetişmişti; orada hayat şartları daha iyi idi. "Tanrıya iman, hırsların kontrol altına alınması, sakin ve ihtiyatlı bir hayat, her hal ve şartta daima vekar ve itidalin muhafaza edilmesi; bütün bu hususlarda -ki aslında en önemli şeyler bunlardır- Batı dünyası Doğunun hikmet hazinesine bir pul dahi eklemiş ise ben kara cahil olduğumu kabul ederim" Bu türlü düşünceler yayıldı; Herbelot, Pococke, Reland, ve Ockley'den geniş çapta faydalanarak *Muhammed'in Hayatı*[1] adlı bir kitap yazan Comte de Boulainvilliers bu tutum değişmesinin son örneğini verdi. Ona göre "her millet kendine mahsus bir hikmete sahiptir. Muhammed Arap milletinin, İsa da Yahudilerin hikmetini temsil eder."

Bizim çılgınlıklarımızın, kusurlarımızın, kötülüklerimizin keskin müşahidi; sokaklarımızda dolaşarak gördüğü herşeyi tesbit ve tenkid eden yabancı; kendinden emin bir millete bütün hakikati ve mükemmelliği kendi inhisarında tutmadığını gösterecek espirili ve iğneleyici şahsiyet; Avrupalı yazarların beğenilen bir tipi oldukça edebiyatın var-

geçilmez bir parçasını teşkil eden ve saf dışı edilinceye kadar da kullanılacak olan bu karakteri nerede aramalıydı? Türkiyede mi, yoksa İranda mı?

Bu konuda Türkiye tercih edilecek gibi göründü. Bu ülkenin bir yüzü Avrupaya bakıyordu ve Avrupalılar tarafından daha iyi tanınıyordu. Büyükelçilik kâtibi olan bir İngiliz, Sir Paul Rycaut, Türkiye hakkında öyle ilgi çekici bir kitap yazmıştı ki, 1666'ya kadar bu eser seyahat edebiyatının klâsiklerinden biri haline geldi. Ardı ardına yeni baskıları yapılarak elden ele dolaşan bu kitabı daha başkaları takip etti. Mısırla pek ilgilenmiş olan Marana bu defa da dikkatini Türkiye'ye çevirdi. 1684'de neşrettiği *"l'Espion du Grand Seigneur"* adlı kitap büyük başarı kazandı ve sayısız eserlere ilham kaynağı oldu. Buğdanlı Tito adını alan casus Mahmut kısa boylu, çirkin yüzlü, az konuşan bir adamdı. Kimseye karışmadan kendi halinde dolaşan bu adam hiç dikkati çekmeksizin Paris'te kırkbeş yıl yaşadı. Gündüzleri dolaşıyor, akşam olunca odasına çekilerek kendi bağlı olduğu Divan-ı Hümayuna, yahut padişahın Haznedarbaşısına, Yeniçeri ağasına, yahut Valide Sultan'ın hadımağası Mehmed'e, veya Vezir-i azama mektuplar yazıyordu. Bu mektuplar siyasî işler ve şahıslar, yahut ordu veya kilise hakkında yerin dibine batırıcı ifadelerle doluydu. Herşeyle alay ediyordu.

Mamafih, İranlı bu işte Türk rakibinin önüne geçti ve onun zaferi devamlı oldu. Bunun hiç şüphesiz iki sebebi vardı. Birincisi, üslûbunun bozukluğuna rağmen Chardin'in yazdıkları seyahat eserleri arasında en çok ilgi ile okunanlardı. Babası gibi kendi de bir mücevheratçı olan bu adam saatlarına, bileziklerine, gerdanlıklarına ve yüzüklerine iyi bir pazar bulmak için İrana gitmişti. Kendisi protestan olduğu için, Nant fermanının ilga edilmesi yüzünden Fran-

sı'ya dönememiş ve İran'da sürgün durumuna düşmüştü. Isfahan'ı Paris'ten daha iyi öğrendi ve üstelik, daha çok sevdi. Onun yazdıklarını okuyan en dar kafalı bir kimse bile çok uzaklarda, Asya'da, hayat tarzı ne kadar farklı olursa olsun kendisinden hiç de aşağı olmayan insanların yaşadıklarını görüyordu. Avrupalı'nın o zamana kadar kendi üstünlüğüne olan inancı artık geçerli olmaktan çıkmıştı, artık üstünlükten değil de farklardan bahsetmek daha doğru olurdu. Ne büyük psikolojik değişme! Evet, İran'da herşey farklı idi. Yolculukta yenilen yemekler, yerli hekimlerin verdikleri garip reçeteler, geceleri kalınan kervansaraylar, herşey farklıydı — kıyafetler, şenlikler, cenaze merasimleri, din, adalet, kanunlar, herşey! Bu İranlılar barbar değildi. Aksine, son derece gelişmiş, fazla medenî, hattâ belki çok uzun zamandır medenî olmaktan yorulmuş kimselerdi. Chardin bu "başka dünya" nın gerçekliğini ve kıymetini ortaya koydu. Okuyucularını "hem uzaklığı hem de adetlerinin, hayat standartlarının bizimkilerden çok farklı olması dolayısiyle pekâlâ "başka dünya" diyebileceğimiz bir ülkede Avrupalıların dikkatini çekebilecek herşey" den haberdar etti[1]..."

İranlı'nın Türkten daha fazla ilgi görmesinin ikinci sebebi o kadar açıktır ki sadece zikretmekle yetinebiliriz: pekçok yoklamalardan, çeşitli yazarların ön çalışmalarından sonra sahneye bütün bu hazırlıkları mükemmel bir şekilde işleyecek bir adam çıktı. Sadece kabiliyetli değil, fakat deha sahibi olan bu adam Montesquieu idi.

Bu doğu kervanına Siyamlılar da katıldı. Ondördüncü Lüi Siyam'la ticarî münasebetler kurmak ve hristiyan-

[1] *Journal du Voyage du chevalier Chardin en Perse*, 1686 adlı eserin önsözü.

lığı orada yaymak istiyordu. Bu iş için gerekli adamlar görevlendirildi. 1684'de Parisliler Siyamlı hükümet memurlarından müteşekkil bir heyetin gelişine şahit oldular. Ne harikulade bir manzara! 1685'de bir Fransız heyeti Siyama gitti. Ertesi yıl Paris'e ikinci bir Siyam heyeti geldi. Ve nihayet, 1687'de bir başka Fransız heyeti Siyam'ı ziyaret etti. Arkasından bilgin din adamları ve bu münasebetlerde görev alan çeşitli diplomatların yazdıkları birçok seyahat kitapları ortaya çıktı. Halkın merakı böylece iyiden iyiye uyandırılmıştı. Nihayet, her zaman işlediği görülen bir psikolojik vetire ile Siyamlılar hakkında da gayet lehte bir kanaat hasıl oldu: bu adamların hepsi de imanlı, hikmet sahibi, aydın kimselerdi. Meselâ, anlatıldığına göre, Siyam kralına hristiyanlık teklif edildiği zaman şöyle cevap vermişti: Tanrı bütün dünyada tek bir dinin hakim olmasını isteseydi bunu kolayca yapabilirdi; ama o birbirinden farklı pekçok dinlere müsamaha gösterdiğine göre anlaşılıyor ki herbiri kendi yolunda ibadet eden çok sayıda kullarının mevcudiyetinden pek memnundur". Bu sözleri işitenler hayret içinde kaldılar. Avrupa ilminden hiç haberi olmayan bu Siyam Kralı nasıl oluyor da yegâne hakikî dine karşı putperest alemin en inandırıcı delilini böyle büyük bir vuzuh ve kuvvetle ifade edebiliyordu? İşte bu türlü şeylerden çıkarılan neticeler heterodoksinin yayılmasına pek müsait bir hava yarattı. Siyamlılar her çeşit dini serbest bırakıyorlar, kralları da hristiyan misyonerlerinin Siyam'ın her yerinde istedikleri gibi ibadet etmelerine müsaade ediyordu. Avrupalılar bu kadar cömert ve müsamahakârmıydı? Ya Talapoin'lar (Siyam rahipleri) da Fransaya gelerek dinlerini yaymaya kalksalar ne olacaktı? Gerçi Siyamlıların dini pek acayipti, Sommonokhodom adlı garip bir Tanrı'ya tapıyorlardı; fakat ahlâkları son derece saf ve

mazbuttu. Bir hristiyan onların hayat tarzında hiçbir kusur bulamazdı. Bu yüzden, ahlâk ile dinin mutlaka birbirine bağlı olmadıkları fikri çıkabilirdi.

Siyam hükümetindeki bazı değişmeler Fransız heyetlerinin gayelerine engel oldu. Siyam kralı hristiyan edilemedi ve bu teşebbüs terkedildi. Çin filozofu Siyam rahibini gölgede bırakmıştı.

Bu fikirler coğrafyasında hiçbir memleket Çinle başa çıkamazdı.

En geniş emellere sahip oldukları ve farklı noktaları bir tarafa bırakıp engelleri yumuşatarak - kim bilir - belki bütün Asya kıtasını hristiyanlığa sokabileceklerini ümid ettikleri için, Çin ile en çok uğraşanlar cesur ve bilgin Cizvitler oldu. Pekin'de bizzat Çin imparatorunun kalbini kazanan Cizvitler Çin felsefesini katolikliğe çok benzer göstermek ve böylece iki felsefeyi kaynaştırmaya biraz iyi niyetin kâfî geleceği fikrini vermek üzere ellerinden geleni yapıyorlardı. Bunlara göre, memleketinin ruhunu yuğurmuş olan Konfücyüs öyle bir doktrin getirmişti ki insan bunun tamamen ilâhî ilhama dayandığını hissediyordu. Konfücyüs'ün doktrininde insan tabiatı gökten saf ve temiz bir halde indiği halde sonradan bozulmuştu ve şimdi yapılacak iş ona eski güzelliğini ve yüceliğini kazandırmaktı. Bu yüzden Çinliler, yani Konfücyüs'e inananlar, Tanrı'ya boyun eğmeli, onun iradesine uymalı, komşularını da kendileri kadar sevmeliydiler. Konfücyüs'ün prensiplerini okuyan bir kimse tabiatın bozucu tesirleri altında yetişmiş bir insandan ziyade yeni dinin bir rahibi ile karşılaştığına inanırdı; vaktinden önce doğmuş bir Aziz Pol, Çin'li bir Aziz Pol'du bu. Belli ki, Çinliler kendi inançlarını hakikat çeşmesinden içmişlerdi. Doğu Asya'ya giden Nuh'un oğul-

ları daha sonra Konfücyüs'ün besleyip büyüttüğü tohumları da kendileriyle birlikte oraya getirmişlerdi. İsa'dan 478 yıl önce doğmuş olan Konfücyüs'ün tıpkı bir peygamber gibi, sık sık şöyle dediği söyleniyordu: Hakiki Peygamber'i Batıda bulacaksınız. Böylece, Milâttan altmışbeş sene sonra Üstad'ın bu sözlerini yorumlayan ve gördüğü bir rüyadan ilham alan İmparator Mimti, bu bahsedilen azizle karşılaşıncaya kadar yollarına devam etmeleri emriyle Batıya bazı elçiler gönderdi. Tam o sıralarda aziz Tomas Hind adalarında hristiyanlığı yaymakla meşguldü. İmparator'un memurları denizin tehlikelerinden korkarak vardıkları ilk adada durmayıp da görevlerine devam edecek olsalardı belki de Çin şimdi Roma Kilisesine katılmış bulunacaktı.

Aynı şekilde, Cizvitler de misyonerlik gayretinde başarıya ulaşmış olsalardı, uzakdoğu avrupalıların nazarında bu kadar garip ve yabancı bir diyar olarak kalmazdı. 1697 yılında Cizvitler en son ve en büyük teşebbüslerine giriştiler: Çindeki maceralarını *Confucius, Sinarum Philosophus* adlı bir kitapta neşrettiler. Bu kitap ilimden ziyade doktrinle, vakıalardan ziyade onların yorumuyla ilgiliydi, çünkü genç misyonerler hedef tutularak yazılmıştı. Hristiyanlık ile Konfücyüs dini arasındaki benzerlikleri iyice kavrayan misyonerler bu suretle Çinlilerin ruhlarını daha iyi avlayabileceklerdi; İsa'nın bu askerleri önlerindeki savaşa daha elverişli silahlarla gireceklerdi.

Ama işler öyle gitmedi. 1700 yılı bütün bu şark yeniliklerinin eski kiliseye uydurulmasının imkânsız olduğu anlaşılan bir tarihe işaret eder. Çin merasimleri üzerinde açılan münakaşalar birbirinden farklı iki tutuma yol açtı, ki bu tutumlardan birinin tercih edilmesi gerekiyordu. Ha-

kikatte bu münakaşanın tarihi Çin'e giden ilk misyonlar kadar eskidir. Daha o tarihlerdenberi diğer mezheplerin misyonerleri Cizvitleri zafiyet, tarafgirlik ve çabuk uzlaşır olmakla itham edegelmişlerdi. Fakat onlar neticede Cizvitlerin Çinlileri yarı hristiyan, hatta hristiyan gibi göstermeyi başarmaları üzerine münakaşayı sadece resmî makamlara değil, aynı zamanda hristiyan umumî efkârına intikal ettirmeye kalktılar. Halka intikal eden ilâhiyat münakaşalarının ne hale geleceğini herkes bilir. Sakın aldanmayın, Cizvitler sizin gözlerinizi boyuyorlar, denildi. Çinliler putperesttir, onlar atalarına taparlar, Konfücyüs'e taparlar. Çindeki Cizvitler yeni hristiyan olanların Chinhoam putu önünde iğilmelerine, batıl itikatlarla dolu merasimler yaparak ölülerini taziz etmelerine, Konfücyüs'e kurbanlar adamalarına göz yumuyorlar. İstavrozun esrarını onlardan saklıyorlar; ölmek üzere olanlara yapılan merasimi ifa etmiyorlar, vaftizi ihmal ediyorlar. Harici Misyonların Rahipleri, bu gibi ithamlarla, Rahip Le Comte ve Rahip Le Gobien'i Roma ve Sorbon'daki otoriteler önünde suçladılar. Bu adamlar hristiyanlığa ihanet etmektedirler, denildi.

İki taraf arasındaki kavga gittikçe şiddetlendi. Roma Kilisesi meseleyi yeniden araştırmak üzere Çin'e bir heyet göndermeye karar verdi. Fakat Sorbon, daha onları beklemeden, Cizvitlerin sapık olduklarını ilân etti. Artık bilinmeyeni bilinene, Çin dinini Katolik dinine, yahut Çin'i hristiyan dünyasına katma imkânı kalmamıştı. Çin'i kendi başına bir varlık olarak kabul etmek gerekiyordu, yabancı ve muazzam bir varlık.

Her çeşitten hür düşünceliler - ve hür yaşayanlar - Çin hakkında hâkim olan peşin hükmü şöyle belirttiler.

Vossius apportait un traité de la Chine
*Où cette nation paraît plus que divine.**

Burada Çinlilerin tanıdığı yegâne aristokrasinin edipler olduğu söyleniyordu. Çinliler sadece adalet ve barışı seven hükümdarlarının hatıralarını saklarlardı. İmparatorun hepsi de filozof olan müşavir ve gözdeleri onu eski peygamberlerin Yahudiye krallarına yaptıkları kadar serbestçe tenkid ederlerdi; aksi halde halk onları ayıplardı. La Mothe Le Vayer'in *"Sancte Confuci, ora pro nobis"* diye bağırmaktan kendini zor tuttuğundan bahsedilir, ama o zaman üstad henüz Çinli filozofun eserlerini okumamıştı. Konfüçyüs daha iyi tanındıkça, merasimler hakkında münakaşalar genişledikçe ortaya açıkça iki görüş çıktı: bir kısmı Çin medeniyetinin takdire değer olduğunu, bir kısmı da onun esas itibariyle putperestliğe dayandığını iddia ediyordu. O zamanın hür düşünceli denilen adamları için tam işlenecek hazine! Siyasî sahada:

Çinliler ilâhi iradeyi hiç tanımıyorlar; onlar bizim manevî aleme atfettiğimiz bütün tesirleri maddede meknuz olan kudrete bağlıyor, manevî kuvvetlerin mevcudiyetini ve imkânını inkâr ediyorlar. Çinliler kördür, yahut inançlarına körü körüne bağlıdırlar.

Ama onlar dört-beş bin yıldır hep böyle olmuşlardır; fakat ne cehaletleri ne de taassubları kendi siyasî organizasyonlarını her akıllı insanın umduğu ve insan cemiyetinden tabiî bir şekilde elde ettiği faydalardan mahrum bırak-

* Vossius Çinlileri öyle bir anlattı ki sanki bu millet ilâhlardan da üstün.

mıştır. Çinde medenî bir sosyal hayat, bolluk, faydalı sanatlar, öğrenme aşkı, barış ve emniyet mevcuttur.[1]

Din sahasında:

Şaşılacak şeydir ki, dünyanın çeşitli dinleri arasında ancak bir tanesi insan hayatı üzerinde çok büyük tesirleri olduğu farzedilen tabiatüstü sistemleri ve batıl itikatların saltanatını reddederek, sadece insanın tabiata uyması esasına dayanan bir sistem kurmuştur.[2]

Çinliler Tanrı'yı tanımazlar, ama onların ateizmi Amerikan vahşîlerininki değildir, onlar müsbet ve şuurlu bir ateizm içindedirler. Tanrıyı tanımamak onları daha az akıllı ve daha az faziletli yapmamıştır. Çinliler zahid, hattâ Spinozacılardır:

Seyyahların ve bilhassa Rahip Gobien'in "Histoire de l'édit de l'Empereur de la Chine en faveur de la religion chrétienne" adlı eserinde bize verdikleri bilgilere bakarak, tahsilli Çinlilerin fikir ve tutumları üzerinde düşündüğüm zaman bana öyle geliyor ki, onların hepsi de Spinoza ile aynı kanaattadır. Kâinatta Spinoza'nın Tanrı, Straton'un da tabiat adını verdiği madde'den başka hiçbir gerçek varlık kabul etmiyorlardı[3].

Yeni bir nizam arayan insanlar için Çin filozofu bütün diğer yeni tiplerden - Nazik vahşî, bilge Mısırlı, müs-

---

[1] Boulainvilliers, *La Vie de Mohammed*, 1730, s. 180-181.

[2] Boulainvilliers, *Réfutation des erreurs de Spinoza*, 1731. s. 303.

[3] Collins. *Lettre á Dodwell sur l'immortalité de l'âme*, 1709. Fransızca Tercümesi, Londres, 1769, s. 289.

lüman Arap, Türk veya İranlı hicivci - çok daha büyük bir ilgi konusu olarak kaldı.

Avrupada seyahat edenler genellikle ölçülü bir merak içindedirler; Amerika'yı, Afrika'yı veya Asya'yı gezenler macera hevesi, hırs, veya din gayretiyle daha heyecanlı oluyorlardı; gerçek dışı ülkelerde seyahat edenler ise bütün ölçülerin dışına çıktılar.

Bu sonuncuların sayısı hayli kabarıktır ve aralarında tercih yapmak pek güçtür. Güneydeki uzak diyarlarda otuz-beş yıl veya daha fazla kalan Jacques Sadeur'ü mü takip edelim? Kaptan Siden'le birlikte Severambe'ların ülkesine mi yelken açalım? Bütün sakinlerinin makul insanlar olduğu Caléjava adasına mı gidelim? Hep iyi huylu adamlarla dolu olan Naudeley adasını mı gezelim? Yoksa kudretli Krinke Kesmes krallığını mı görelim? Yahut Jacques Massé'nin maceralarını mı okuyalım? Bütün bunlar sanat eserleri değil, sadece hayalî hikâyelerden ibarettir. Buralardaki kahramanlar gayet konuşkan kişilerdir, uzun ve lûzumsuz konuşmalara girmekten hiç yılmazlar. Üslupları çok durgundur. Kafalarındaki bütün bilgiyi, sahip oldukları bütün meziyetleri en ufak teferruatına kadar size anlatırlar. Bu kitapların yazarları ise çok defa birer sergerdedirler, eserlerini eski dostlarının nefretini davet eden fikir ve ifadelerle doldururlar. Geri kalanlar da sıkıntılarını unutup tatlı hayallere dalmaya çalışan normal burjuva vatandaşlardır.

Uydurma eserler hep aynı reçeteye göre hazırlanır: önce itina ile nakledilen veya mucizevî bir şekilde ele geçmiş olan bir el yazması eserin hikâyesiyle işe başlanır: bu

usulün nasıl olup da cazibesini hiç kaybetmediğini Tanrı bilir. Bütün yazarlar, sanki hepsi de yepyeni birşey keşfetmiş gibi, birbiri ardına aynı usulü kullanıyorlar. İşte bu kıymetli vesika - el yazması eser - tehlikeli denizlerde gezen, gemisi batan, sonunda kendini hiç bilinmeyen bir ülkede, tercihan Avustral'ya'da bulan maceraperest bir kahraman hikâyesini nakleder. Asıl nokta burada başlar: yazar coğrafyacıların hiç bilmediği bir ülkenin gayet teferruatlı bir tasvirini verir; uzak diyarlarda seyahat edenlerin hikâyelerinden ve hayalî kitaplardan iktibaslar yapar; işin içine saçma unsurlar, hafif-tertip gayri ahlakî şeyler de katar: meselâ Jacques Sadeur bir hünsa (çift cinsiyetli) dır. Fakat bereket versin sığındığı ülke halkı da hep hünsadır, bunlar tek cinsiyetli birisini canavar sayar ve öldürürler Mamafih bu anlatılanlar çerez kabilinden şeylerdir. Asıl maksat şu veya bu vesile ile hayalî bir ülkeye varmak ve oradan eski dünyanın dinî, siyasî, sosyal durumunu bir incelemeye tabi tutmaktır. Yazar burada genellikle hristiyanlığın ve bilhassa katolik mezhebinin saçma ve barbarca birşey olduğunu; genellikle rejimlerin ve bilhassa monarşinin kötü, menfur olduğunu; cemiyetin tepeden tırnağa yeni baştan düzenlenmesi gerektiğini göstermeye çalışır. Bütün bunlar iyice anlatıldıktan sonra artık bütün iş kahramanımızın Avrupa'ya geri dönmesinden ibarettir.

Bu romanlarda en çok dikkati çeken şey devamlı bir tahrip hırsıdır. Hiçbir gelenek hücumdan kurtulamaz; karşı çıkılmayan hiçbir fikir, sarsılmamış hiçbir otorite kalmaz. Her türlü müessese yıkılır; herşeye menfi bir tavırla bakılır. Alışılagelmiş rahipler yerine yaşlı hakîmler belli yerlerde lâik vaazlar verirler; bozulmamış cumhuriyetleri, müsamahakâr oligarşileri, ikna yoluyla varılan barışı, kilisesiz ve ruhbansız bir dini, zevk haline gelen temiz bir

çalışmayı propaganda ederler; kendi ülkelerinde, günahın ismının bile bilinmediği ülkelerde hâkim olan bilgeliği överler. Dogmalara karşı dogmatizm yaparlar. Bu arada okuyucuyu yine macera havasına döndürmek ve biraz neşelendirmek - hiç değilse yazarın ümidi odur - için hikâyeye devam edilir. Sonra yine bizim günlük hayatımızın ne kadar sıkıcı, monoton, akıl-dışı ve keder verici olduğu anlatılmaya başlanır. Nihayet, dünyada hiç mevcut olmayan o memleketin insanlarının yaşadığı mesut hayat tasvir edilir.

O devirlerde daha da göze çarpan bir taraf, geometri zihniyetinin hâkim oluşudur. Herşey mezura ile ölçülmelidir; herşey rakam ve ölçüye göre düzenlenmelidir. Bu geometri aşkı yazarların rüyalarına ve hayallerine kadar girer. Korkunç, sarsılmaz bir saplantıdır bu yeknesaklık merakı. Hayatın her sahası, hattâ hiçbir ampirik tarafı bulunmayan lisan bile bu zihniyetin tesirinden kurtulamamıştır. Meskenler de ölçüye göre ayarlanmalıdır. "Sézain" denilen mesken grupları teklif edildi. Her Sézain onaltı mahalleden meydana gelir. Her mahallede yirmibeş ev, her evde dört oda vardır; herbir oda dört kişiliktir. Ne güzel organize edilmiş bir memleket, değil mi? Sokaklar gayet muntazam açılmış, hepsi aynı örneği takip eden büyük binalar... Işte size şehir plânlaması! Bahçeler hep aynı büyüklükte ve dört köşeli, içindeki ağaçlar güzelliklerine veya faydalılık derecelerine göre sıralar halinde dikilecek. Ah, ne harikulâde yerler. Rakamlarla herşeyi isbat edebilirsiniz, insan bedeninin tekrar dirilmeyeceğini bile. 41600 köylü bir memleket düşünelim; her köyde 22 aile, her ailede 9 kişi bulunsun. Memleketin topyekün 8.236.800 kişilik nüfusu 10.400.000 fit küp insan bedeni demektir. Bu muazzam kitle her altmış senede iki misli artar. Onbin yıl içinde ne olacağını bir hesaplayın bakalım! Dünyadan

çok daha büyük bir dağ! Şu halde bedenin tekrar canlanması ve kalkınması imkânsızdır. İnsan gözüne gayri-muntazam bir manzara arzeden dağlar can sıkıcı şeylerdir; bu yüzden Avusturalyalılar dağları dümdüz ediverirler.

İnsan bu sarhoşluktan uyanıp da katı gerçekle karşılaşınca bayağı üzülüyor. Mamafih, belki de bizzat bu katı gerçek ister istemez bir geometrik hale sokulmuş bulunuyordu. Meselâ İsa, akli zorladığı için, bir efsane sayıldı. Aynı şekilde, Mukaddes Kitabın da, bazan aklımızı şaşırttığı için, doğru olmadığı söylendi. Hakikî akıl ancak apaçık gerçeği kabul edebilirdi. Bütün Ütopya kurucuları arasında en derin düşüneni ve en fazla araştıranı olan Tyssot de Patot, *Voyages et Aventures de Jacques Massé* (1710) adlı kitabın yazarı, *Mektuplar*'ında şöyle diyordu: "Yıllar var ki geometriyi enine-boyuna karıştırıyorum, dinin karanlık ve dar lâbirenti içinde dolaşmak bana acı veriyor... Bir şeyin ya apaçık, yahut hiç değilse mümkün olmasını istiyorum"[1]

Bu türlü kitapların içinde bir hayli palavra şeyler yanında arada sırada bazı faydalı şeylere de rastlarsınız; pek kabaca işlenmiş olmakla beraber gayet cesurca fikirler, kötü ifade edilseler bile gayet kuvvetli düşünceler de bulursunuz. Bunlar sadece Swift'in, Voltaire'in, Rousseau'nun değil, aynı zamanda Jacobinlerin, Robespierre'in de habercisidirler.

Seyahat: o henüz baş döndüren güzellikleri arama, çeşitli ülkelerin değişik semaları altında herbirine ait his ve intibaları kaydetme anlamına gelmiyordu. O günlerde seyahat örf ve adetleri, normları, felsefeleri, dinleri karşılaştırmak ve bir izafiyet kavramına ulaşmak, münakaşa

[1]Tyssot de Patot, Lettres choisies, 1727, L. 67.

ve şüphe etmek demekti. Bilinmeyenleri bulup göstermek için dünyayı köşe-bucak dolaşanlar arasında birden daha fazla serbest fikirli kişi vardı.

Bu seyahat hikâyelerini okumak realiteden kaçma vesilesi oluyordu. Insan bunları okudukça istikrarlı, durgun bir zihin âleminden hareketli ve değişik bir âleme gidiyordu. Çin İmparatoru veya Büyük Mogol krallığı hakkında bilgiler edinmekle nice müstereddit, cesaretsiz zihinler harekete geçiyordu. Herbiri yegâne ve mutlak hakikat diye ortaya atılmış birbirine zıt dogmaları görmek, herbiri sadece kendinin mükemmel olduğunu iddia eden farklı medeniyetleri öğrenmek şüpheci kafalar için ne büyük bir bilgi yığını idi! "Avrupanın kendine yeter olduğunu, komşularından alacak hiçbirşey olmadığını zannedenler hayatı hiç anlamayan körler değil de nedir?... Hiç şüphe yok ki, Avrupa Avusturalyalılarla temasa geçmiş bulunsaydı şimdikinden çok farklı bir memleket olurdu".[1]

Avrupa Avusturalyalılarla temasa geçmedi; fakat dikkatini çeken bütün memleketler arasında en çok Doğu ile meşgul oldu. Avrupalıların çok yanlış gördükleri bir Doğu idi bu; ama yine de hristiyan olmayan bir kıymetler dünyasını, kendine mahsus bir ahlâk sistemi, bir hakikat ve saadet telâkkisi bulunan büyük bir insan kitlesini temsil edecek kadar orjinal görünebildi.

İhtiyar avrupanın zihnini karmakarışık eden ve bile bile karıştıktan sonra aradığını buldurtan sebeplerden biri de işte buydu.

---

[1] Gabriel de Foigny, *La Terre australe connue*, 1676, bölüm XI.

II. BÖLÜM

Eskiden Yeniye Geçiş

Eskiler, aziz klâsikler! Ne harikulâde birer örnektirler! Ne zaman yazmaya otursalar, ne yazsalar ortaya daima yüce eserler çıkardı. Filozofları dünyaya öyle bir ahlâk sistemi getirdi ki Hristiyanlık onu sadece tamamlamakla kaldı. Savaş alanında hepsi birer kahramandı; Roland ve Amadis gibi efsane adamları değil, gerçek kahramanlar. Yazarken, düşünürken ve yaşarken onları taklid etmekten daha ötede birşey yapamıyoruz.

Sonra birdenbire (hiç değilse bize göründüğü gibi) kâfirler, inkârcılar ortaya çıktı: "Yeniler" denen bu güruh eski tanrıların mabetlerini yerle bir etti. Ve bizatihi şu *"yeni"* kelimesi geçmişin bütün kudretini silip süpüren bir sihirli formül haline geldi. Önceleri şöyle-böyle modern olanlar sonra onu müthiş bir moda haline getirdiler. Büyük ölülerle dolu geçmiş artık terkedildi, insanlar gençliğin tatlı ve rahat havasına kendilerini kaptırdılar, arkadan gecenin geleceğini düşünmeksizin günlerini gün etmeye baktılar. Ebedî olanı bir tarafa bırakıp bugünü yaşamayı tercih ettiler. Marivaux'nun Trivelin'i gibi, omuzlarındaki dörtbin yıllık geçmişin övünülecek bir şeref değil, tahammül edilmez bir yük olduğunu düşündüler. Halâ kurtulamadığımız yeni bir batıl inanç doğdu. "Özünde yokolup gitme tohumu bulunan yenilik bizim gözlerimizde

öyle büyüdü ki o yoksa hiçbir şey yok, o varsa hiçbir şeye ihtiyaç yok dedik. Yok olmaktan, gülünç olmaktan, sıkıntıdan kurtulmak için sanatta, ahlâkta, siyasette ve tefekkürde daima daha *ileri* olmaya çalışıyoruz, hayret ve şaşkınlığın vereceği şok tesirinden başka hiçbirşeye önem vermiyoruz"[1].

Geçmişten bugüne nasıl geçtik? Nasıl oldu da Avrupa'da düşünen kafaların büyük bir kısmı Rönesansın ve bütün klasik çağın tuttuğu o eskiçağ hayranlığını bıraktılar? Bu hadisenin bir izahı gibi ortaya atılan meşhur Eskiler - Yeniler kavgası aslında bu değişmenin bir işaretinden ibarettir; hadisenin temelindeki sebebi keşfetmemiz gerekir.

İnsan zihninin derinliklerinde tarih artık kudretini kaybetmişti; bugünkü hadiselerin geçmişe bağlı olduğu fikri bile ortadan kayboluyordu. Tarihe sırt çevrilmesinin sebebi onun istikrarsız, kavranması imkânsız ve daima aldatıcı görünmesindendi. Tarihi bildiğini ve yorumladığını söyleyen kimselere itimad edilmez oldu; tarihçiler ya kendilerini yahut da okuyucuyu aldatıyorlardı. Sanki büyük bir perde gerilmiş, artık halihazırdan başka hiçbir şeyin kesinlikle görülmesine imkân kalmamıştı; bütün ümit verici hayaller geride değil ileride görünüyordu.

Önce modern tarihçilerin pek güvenilir bir kaynak olmadığı düşünüldü. Bunlardan pekçok vardı: kralları, kraliçeleri, anlaşmaları, savaşları, imparatorlukları, eyaletleri ve şehirleri halkın ezberlemesi için kafiyeli mısralarla anlatan Mézeray, P. Maimbourg, Varillas, Vertot, Saint-Réal, P. Daniel, P. Buffier gibileri. Sonra Laurence Eac-

[1] Paul Valéry, *Regards sur le monde actuel*, 1931, s. 161.

hard, Edward Hyde, Compt de Clarendon, Abel Boyer ve en meşhuru, Gilbert Burnet. Yine, 1684'de Meksikanın fethine ait parlak tarihiyle Ispanyol edebiyatına yeni bir zenginlik katan Antonio de Solis vardı. Bunların yanısıra, gölgeler diyarında unutulmamak için çırpınan, fakat hatırlanmaya değmeyen daha pekçokları sayılabilir. Aralarındaki farklara rağmen yine de hepsinin ortak olarak kabul ettiği birçok noktalar vardı: Tarih bir ahlâk okulu, bir yüksek mahkeme, iyi hükümdarlar için bir şeref sahnesi, kötüler için de bir darağacıdır. Tarih bize insan karakteri hakkında bir sezgi kazandırır, çünkü o insan faaliyetlerinin manevî bir anatomisidir. Ama herşeyden önce ve en önemlisi, tarih bir sanattır. Dauphin'e hocalık etmiş olan M. Cordemoy'un ifadesiyle,

İnsanın zamanını tarihî hadiseleri araştırmaya vermektense onları terkip ve tasnif etmeye harcaması daha iyidir; yazdığı herşeyi doğru göstermeye çalışmaktansa eserine güzellik, kudret, vuzuh ve sadelik vermelidir.

Dramatik, patetik, işte tarihin ele alacağı şeyler. Savaşlar, fitneler, inkılâplar, mezhep kavgaları gayet güzel ve birinci sınıf tarih malzemesidir. Retorik zevki dolayısiyle tarih şiire de yaklaşır, zira şiir kafiyeli bir zarafetten, bir ince güzellikten ibarettir. Özünde asil olan tarih yüceliği kendi havası gibi teneffüs eder. O elbette ki zengin bir nutuklar, tasvirler, düsturlar, tahliller ve Beşinci Şarl ile Birinci Fransuva'yı karşı karşıya getiren aşağıdaki parçada görüldüğü gibi, paraleller ihtiva edecektir:

Onları aynı çağda, aynı krallıkta ve yakın bir kan bağlılığı içinde dünyaya getirmekle yetinmeyen tanrı, aynı zamanda başlıca şöhretlerini de birbirlerinden almalarını

murad etmiştir; bu öyle doğrudur ki, ikisinden biri sahneden geri alındığı zaman diğeri de bütün kudret ve itibarından mahrum kalmıştır... O halde büyük kahramanlarımızın tarihinde en az bilinen bu meşhur paralelden başlayalım ve mümkün olduğu kadar, bu türlü tarih yazmanın en büyük üstadları olan Aristo ve Plütark'ın bizden beklediği bütün belâgatla devam edelim.[1]

Kısacası, o devrin bütün tarihçileri birer Tite - Live olmak istiyorlardı, ama daha süslü, daha zarif bir Tite-Live. Hepsi de bu cins tarihçiliğin nazariyecilerinden P. Le Mayne tarafından geliştirilen şu formülü benimsiyordu: "Tarih gerçek, önemli ve herkesi ilgilendiren şeylerin devamlı bir şekilde hikâye edilmesidir; hükümdarlara ve tebalarına bilgi kazandırmak, bütün cemiyetin iyiliğine yaramak üzere düşünceli, ustaca ve hükümler çıkarılarak yazılmıştır.[2]

Güzel önsözler yazdılar. Kendilerinin bütün gayretleriyle tarafsız kalmaya çalıştıklarını söylüyorlardı. Mamafih krallarını, memleketlerini ve dinlerini müdafaa rolünde olduklarını söylemelerinden de anlaşılacağı gibi pekalâ her meselede taraf tutuyorlar ve hakikatı araştırmaktan ziyade davalarını isbat etmeye uğraşıyorlardı. Katolikler ve protestanlar elde kalem birbirleriyle çarpıştılar. Biri 14. Lui'nin övgüsünü yaptı, öbürü Guillaume d'Orange'ın. Böylece, en gürültülüleri *İngiliz Kilisesi Reformunun Tarihi* (1679 - 1715) adlı eserinde Gilbert Burnet tarafından, *Luteryanizmin Tarihi* (1680) ve *Kalvenizmin Tarihi* (1682) adlı kitaplarıyla P. Maimbourg tarafından ve *Avrupada*

---

[1] Varillas, *Histoire de François Ier; à laquelle est jointe la comparaison de François Ier avec Charles Quint par le même auteur,* 1684.

[2] Le P. Le Moyne, *De l'Histoire,* 1670, s. 76-77.

Din Meselesi Üzerine Yapılan İnkılâplar (1686 - 1689) adlı kitabıyle da Varillas tarafından olmak üzere sonu gelmez münakaşalar devri başladı.

Kendilerini hiç sıkmadılar. Saint - Réal don Karlos'un hayatını ve karakterini, Venedik Cumhuriyetine karşı İspanyolların hiyle ve fitnelerini roman halıne getirdi. Öyle ya, romancılar tarihten kendilerine istedikleri gibi konu çıkarırlarken tarihçiler niçin kendi eserlerini romanlaştırmasınlar? Varillas ihtiyar çağında gözleri artık iyi göremeyince, söylediklerini tahkike hiç zahmet etmeksizin saatlarca dikte ettiriyordu. Vakıalar uydurmaya başlayacak kadar yaşlanmayı beklemedi; hasımlarından biri kendisini, daha birçok acayip hikâyeleri meyanında, birinci Fransuva ile Madame de Chateaubriand arasında facia ile biten bir aşk hikâyesi uydurmakla itham etti. Varillas'a göre Mösyö de Chateaubriand 1526'da Pavidan dönüşünde sadakatsiz karısının tamamen siyahlarla örtülü bir odaya kapatılmasını emretmişti. İntikamına ayrıca bir zevk katmak üzere, kendisini göstermeden karısının ümitsizlik içinde kıvranışını görebileceği şekilde bir yer yaptırdı. Sonunda kadıncağızı iki cerrahın neşterleri ile ölecek hale getirdi. Varillas hadiseyi böyle nakletliyor, ama hakikatte 1537 senesinde Birinci François Britanya'ya yaptığı bir seyahat sırasında bu kadına birçok arazinin gelirini vermiş, 1537'de kadın ölünce de bu mülkün nemasından kocasının faydalanmasına müsaade etmişti...

Jül Sezar'dan bu yana İngiltere'nin tarihini yazan Laurence Eachard, kendi yaşadığı devir gibi medenî bir çağda, keşişlerin yazdığı bir sürü kayıtları karıştıracak yerde eski ve yeni seleflerinin yazdıklarından muhafaza etmeye değer bulduğu şeyleri yeniden tanzim ve bazan sadece kopya etmekle yetindiğini söylüyor; aslında bu beyan başka-

larının da pekâlâ takip ettikleri bir usul hakkında açık bir itiraf teşkil etmektedir. Bu tarihçiler hakkında bize anlatılan bazı şeyler yukarıdakinden farklı değildir. İşte bunlardan biri: Vertot, Malta muhasarası hakkında yazdıklarını bitirdiği sırada, kendisine bu muhasara hakkında gayet önemli vesikalar gösterildiği zaman, "geç kaldınız ben yazacaklarımı bitirdim" diye cevap veriyor. Pére Daniel de kraliyet kütüphanesindeki eserleri görmeye gitmiş, orada bir saat geçirdikten sonra tamamen tatmin olduğunu söylemiştir. Mesut adam! Kendisinin söylediğine göre tamamen vesikalarla bezenmiş bir eser yazarı için büyük bir şeref konusudur; kendisi böyle pekçok vesika görmüş, ama hepsini incelemenin insana faydadan ziyade sıkıntı vereceği fikrine varmıştır. Biz onun böyle düşündüğüne elbette inanmıyoruz.

Son derecede muazzam görünen fakat pek zayıf inşa edilen bu yapı en ufak bir sadmeye bile dayanamazdı. Nitekim bizzat bu tarihçilerin kalbine bile şüphe girmiş bulunuyordu. Zira onlar, geç kalmış da olsalar, hümanist idiler ve geçikmelerini de az çok farkediyorlardı. Başarının zirvesine vardıkları an bile kendilerini tamamen huzur içinde hissetmiyorlardı. Dışarıya karşı gayet emin görünürlerken içlerinden endişe eksik değildi: *Acaba hakikat nedir?*

Hakikat... o sadece problem teşkil eden şeyleri bir araya getirerek ahenkli bir örneğe uydurmaktan mı ibaretti? Birazcık düşünce ile eşyaya verilebilecek bir mantıkî tutarlılık mıydı? Yoksa o bir zihnî kavram, maharetli bir terkipten doğan bir ahenk, bir sanat eseri miydi? Bulunması ne kadar güç birşey! Onu elde etmek için nereye kadar gitmek gerekiyordu? Hakikati bulacağız diye insanların mahremiyetine girmeye, evlerine burnumuzu sok-

maya, odalarına girmeye, aile sırlarını gizleyen perdeleri kaldırmaya ve oralarda tecessüsümüzü tatmin edecek şeyler aramaya hakkımız varmıydı? Kaç defa iki, üç, yahut dört yazar da aynı muhasaradan, aynı savaştan bahsettikleri halde birbirinden çok farklı şeyler söylemişlerdi. Bunlardan hangisini seçecektik? Nasıl oluyordu da hadiseler yazıya dökülür dökülmez, işin içinde gizli bir el varmış gibi, bir roman havasına bürünüyordu? İşte bizim tarihçilerin zihinlerini huzursuz eden sualler böyle şeylerdi. Bu tarihçiler belli ki sathî kimselerdi, devamlı ve sistemli araştırmaya kudretleri yoktu, acele ve çok yazıyorlardı; güçlüklerden yan çiziyorlardı; kaynakların nasıl kullanılacağını, dış tabakalardan öze doğru nasıl nüfuz edeceklerini bilmiyorlardı. Tenkidci zihniyetten mahrumdular, ama gizli bir illetten kurtulacak kadar değil. Netekim 1713'de Lenglet Dufresnoy adlı oldukça serbest düşünceli fakat pek parlak olmayan bir yazarın neşrettiği *Methode Pour Étudier l'Histoire* adlı kitapta şöyle bir ifadeye rastlıyoruz:

"Dikkat edin, hatadan kurtulmak kadar güç birşey yoktur; çok dikkatli olmalı, güvenilir kaideleri takip etmelisiniz. Herşeyi hemen kabul etmeyin; dikkatle gözden geçirin, enine-boyuna deşin. Eşi bulunmayan ve fevkalâde görünen şeylere rastladığınız zaman hemen şüphe edin; bunları yazan kimseyi yanıltabilecek, veya onu sizi yanıltmaya sevkedecek noktalar bulunup bulunmadığına bakın. Gözünüzü dört açın: *yoksa gerçek kadar yalan da sizin kafanıza hükmedebilir*". İşte tehlike budur ve bu tehlike artık anlaşılmıştır. Onu ifade için bir de kelime bulunmuştur; Sık sık kullanılan ve çok hücuma uğramakla beraber kolay kolay silinemeyen bir kelime. Böylece Pascal'ı pek dehşete düşürmüş olan pyrrhonisme kelimesine bir yenisi eklenmiş oluyordu: tarihî.

1702 yılında, Leyden Üniversitesinde Yunan ve Lâtin tarihi okutan, Jacob Perizonius adlı pek tanınmış bir profesör, Birleşik Eyaletler Tarihi üzerine dersler vermek üzere bir davet almıştı. O zamanki geleneğe göre, şehir idarecileri, profesörler ve talebeler önünde bir giriş nutku vermesi gerekiyordu; ve kendisi bu konuşmanın konusu olarak tarihte şüphecilik'i seçmişti. Güzel Lâtince cümlelerle, cemiyetin artık olgun bir seviyeye eriştiğini ve bu çağda herşeyin tenkid edildiğini, insanların her meselede iki kutuptan birine geçiverdiklerini; tarih ilminin tam bir buhran içinde bulunduğunu; bazılarının peri masallarını hakikat diye yutup bazılarının da tarihi bütün bütün inkâr ettiklerini, bilhassa bu şüpheci tavrın kuvvet kazandığını, daha parlak ve cazip göründüğü için de daha tehlikeli olduğunu anlattı. Bu böyle devam ederse felâketle neticelenecek, bütün dünya herşeyden şüphe eder hale gelecekti. Tarihçi nihayet tarihte kesinliğe erişmenin mümkün olduğunu söyledi ve bu inancın kuvvetiyle haykırdı: *Valeat tandem Pyrrhonismus!* (Şüpheçiliğin canı cehenneme!)

Ama daha yapılacak pekçok şey vardı. Tarihin düşmanları en azından üç ayrı koldan hücum ediyorlardı: Üstadlarının yolundan giden Dekartçılar tarihin karşısındaydı, çünkü Dekart bir insanın İsviçre veya Aşağı Breton dilleri yerine Lâtince ve Yunanca öğrenmekle, yahut Avrupadaki küçük ve önemsiz bir devletin tarihi yerine Roma veya Cermen imparatorluklarının tarihini öğrenmekle daha iyi bir vatandaş olamayacağını söylüyordu. Malebranche daha da ileri gitti. Ona göre, tarihçiler kendileri düşünme zahmetine girmektense başkalarının ne düşündüklerini anlatıyorlardı. Hazret-i Âdem, cennet bahçelerinde, mükemmel bilgiye sahipti. Âdem tarih biliyor muydu? Elbette bilmezdi. O halde mükemmel bilgi tarih değildir. Malebranche,

böylece, Âdem'in bildiğini bilmenin kendisine yeteceğini söyledi. Onun gibi düşünürlere göre hakikat şurada - burada aranacak değil, fakat düşünce ile bulunacak bir şeydir. Hakikat bir tarih meselesi değil, bir metafizik meselesidir. Diğer taraftan Jansenistler de, şiddetli moralist kimseler olarak, bu sonu gelmez bilgi hırsına (libido sciendi) karşı cephe aldılar. Mamafih bütün bunlar arasında tarihin en şiddetli düşmanları "serbest düşünceli" denilenlerdi.

Bu "serbest düşünceli" ler tarihe kendi şahsî düşmanları gibi bakıyorlardı. Tarihin ne güvenilir, ne de gerçek olduğunu söylediler; o kudretlilere dalkavukluk eden aşağılık birşeydi. Mutfakta herkesin şahsî zevkine uyacak şekilde hazırlanan yemeklere benziyordu. Aynı et yemeği dünyada ne kadar memleket varsa o kadar değişik salçalaria sofraya sürülüyordu. Tarihi okumak gerekirse onu olayları öğrenmek için değil de sırf her şahsın, grubun veya halkın o olaylar hakkındaki yorumlarını görmek için okumalıydık. Tarih, başından sonuna, sonsuz bir soruşturma ve araştırmadan ibarettir, hiçbir zaman kesin bilgi değildir.

Fransızlar hücumlarının kuvveti ve canlılığı ile meşhurdurlar, ama bu konuda onlardan geri kalmayanlar da vardı. Leipzig'den J. B. Mencken, *Acta Eruditorum*'u kuran zatın oğlu, şarlatanlar ordusu dediği geniş bir kitle içine tarihçileri de sokarak hücuma geçti. Şarlatandılar, çünkü bunlardan bir kısmı Titus-Livyus'un şöhretini aşmak için, anlattıkları şeyleri uzun ve can sıkıcı nutuklarla süslüyor ve en kaba adamların ağızlarından en güzel, en parlak cümleler naklediyorlar. Bir kısım da, pek göz alıcı şeyler anlatmazlarsa okuyucu bulamayacakları endişesiyle, sahifelerini kullanıla kullanıla eskimiş süslerle donatıyorlar. Bu arada bazıları, mevcudiyetlerini kendisine boçlu

oldukları Mécène'lerin (edebiyat patronlarının) hoşuna gitmek için onların şecerelerini süslüyor, hattâ tamamen uydurma şecereler yazıyorlar. Bu şarlatanların dikâlâsı da fransız Varillas idi. Ama yazdıkları önsözlerde okuyucuya hakikatı vereceklerini söyledikleri halde bu hakikat hiç ortaya çıkmadığı için, geniş mañada, bütün tarihçiler birer şarlatandı.

Bilge kişiler, bu sözde hakikat var dediler. Öyle ya, önümüzde bu kadar çok "Fransa Tarihi" olduğu halde içlerinden hiçbiri güvenilir değildi. Sadece Fransa'nın değil, İngiltere veya herhangi başka bir memleketin tarihi diye yazılan şeyler de hakikatten çok uzaktı. Eskiden insanlar kendilerine ne söylense yutuyorlardı, ama şimdi şüphe devri gelmişti. "Tarihî şüphecilik bizim devrimizde başlamıştır, dersek doğru olmaz mı?"[1]

Roma tarihinden de şüphe etmek gerekir; eski tarihçilerin bugünkülerden daha az tek taraflı, daha az sorumsuz, daha az palavracı olmadıkları neticesine varmak da pek acı değil mi? Eski çağın bilgili kişileri Romulus'a ve ondan önceki ve sonraki kahramanlara kendi dostlarıymış, hattâ aile fertleriymiş gibi bakıyorlar. Onları sanki okul çağlarında tanımışlar, aynı dille yazmışlar, hatta onların mektuplarını ve nutuklarını hazırlamışlardı. O saygı değer eski hikâye ne güzel hazırlanmıştır! Öyle sakin, öyle emin bir ifade ile anlatılıyor ki içinde yalan ve yanlış bulunabileceği hiç akla gelmiyor. Roma tarihi yaşanmış bir tarihin hikâyesi gibidir. Bir zamanlar - katî tarih isterseniz, *milattan önce* 2824 yılında, yani Roma'nın kuruluşundan dörtyüz yıl önce - Enea, yanında Ilium'u kül eden alevle-

[1] Paulian, *Critique des Lettres pastorales de M. Jurieu*, 1689, s. 78 - 80.

rin dehşetinden kaçan bir grup Trovalı olduğu halde, Latium kıyılarına ayak bastı. Üç yıldır serseri gibi denizlerde dolaşıp durmuştu. Latium'a vardığı zaman orada kral Latius hüküm sürüyordu. Enea'nun ıztıraplı macerasından rikkate gelen bu sıcak kalpli ve misafirperver hükümdar ona büyük bir dostluk gösterdi; hattâ kendisini kuvvetli olduğu kadar tatlı bağlarla da yanında tutabilmek için onu kendi kızı Lavinie ile evlendirdi. Rutulya Kralı Turnus bu işten kıskançlık duyduğu için Truvalılara harp açtı, ama yenildi ve savaş meydanında öldü. Böylece Latium'a sulh ve sükûn gelmiş; Enea da, hükümdarın damadı olduğu için, Kral Latinus'un ölüm döşeğinde yaptığı vasiyet gereğince onun varisi olarak tahta geçmiştir.[1] Bütün bu olaylar güzel bir trajedinin birbiri ardınca gelen kısımları gibi cereyan eder. Bu Romalılar gerçek adamlardır, tıpkı tüylü tolgaları ve kısa kaftanlarıyla sahnede gördüğümüz zaman alkışladıklarımız gibi gerçek.

Fakat hayır! Bu sevgili dostların verdikleri yanlış bilgileri yeniden düzenlemek ve büyük ölçüde düzeltmek gerekiyordu. Belki de bütün bu anlatılanların tamamın hayalî şeyler olduğunu kabul etmek lâzımdı. Şafağın sökmesi yakındı ve bütün bu rüya hayalleri güneşle birlikte uçup gidecekti. Pek kuvvetli bir ses, daha şimdiden, onların hiçbir aslı-esası olmadığını söylemişti. Aynı insanların her yerde ve her zaman aynı olduklarını, çocuk tabiatlı, övünmeye düşkün, çabuk kanan ve kendi menşeleri hakkındaki münakaşalara karşı pek hassas birer yaratık olduklarını da

[1] Laurence Eachard'ın *The Roman History from the building of the city...*, 1694. adlı eserine göre. Vertot da *Histoire des Révolutions arrivées dans le gouvernement de la République romaine* (1719) adlı eserinde bazı vakıaları değişik anlatmakla beraber bu noktada aynı şeyleri söylüyor.

söylemekte gecikmedi. Ona göre insanlar eskiden de böyle idiler, şimdi de mensup oldukları ırkın geçmişini efsanelerle süsleyerek aynı şeyi yapıyorlardı. Romalılar bizim şimdi hakikat diye kabul ettiğimiz ve pek aziz tuttuğumuz masallar icad etmişlerdi:

Romalılar bu övünme merakından müstesna değildiler. İtalya'ya Truvalıları getiren Enea vasıtasiyle cedlerini Venüs'e kadar götürmek onlara yetmedi; Mars'ın oğlu olduğuna inandıkları ve Mars'ın ölümünden sonra tanrı yaptıkları Romulus'un hikâyesi onlarla tanrılar arasında daha kuvvetli bir bağ meydana getirdi. Romulus'un yerine geçen Numa'nın tanrılarla hiçbir akrabalığı yoktu, ama bir aziz gibi yaşaması sayesinde Tanrıça Egeria ile çok yakın bir münasebet kurdu ve bu samimî münasebet onun Numa ayinlerini tesis etmesinde çok faydalı oldu. Kısacası, bizim kaderlerimizi çizen kuvvetler, eğer inanmak gerekirse, Roma'nın kurulmasından başka işle uğraşmıyorlardı. Ondan sonra da, çalışkan bir Tanrı, Roma krallarının değişik karakterlerini halkın değişen ihtiyaçlarına intibak ettirmekle meşgul oldu.

Masallar üzerine kurulmuş veya yanlış hükümlere dayanan hayranlıklardan nefret ediyorum. Romalılarda hayran olunacak o kadar gerçek taraflar bulunduğu halde, biz onları masallarla övmek suretiyle kötü hale sokuyoruz.[1]

Bu ses o kadar vazıh ve kuvvetli, ileri sürdüğü fikirler o kadar cesurca idi ki, daha önce büyük bir emniyetle inançlarını muhafaza edenlere müthiş bir darbe tesiri yaptı. Fakat Saint Évremond'un hayranlık konusu olarak al-

[1] Saint - Évremond, *Reflexions sur les divers génies du peuple romain, dans les différents temps de la République.*

dığı "gerçek şeyler" le gerçek olmayanları birbirinden nasıl ayıracaktık? Ahenkli bir bütün haline gelmiş bir bilgi sistemini bırakarak o zamanlarda pek anlaşılmayan tekâmül kavramına göre düşünmek nasıl mümkün olurdu? Ancak çok uzaktan ve karanlılar arasında bakıldığı zaman anlaşılabilir diye, şimdiye kadar bildiğimiz maziyi daha da gerilere mi atacaktık?

Leyden'de Jacob Gronovius, tarihte Romulus diye bir şahsın yaşamadığını iddia etti. Oxford'lu Henry Dodwell de bu noktada büyük şüphesi olduğunu söyledi. Yaklaşık olarak ikibin beşyüz yıldır sayısız yazarlar bakir rahibe Rhea Sylvia'nın Mars'la olan aşkından iki erkek çocuk edindiğini, Romus ve Romulus adlı bu ikizlerin Kapitol'a bırakıldıklarını ve orada bir kurt tarafından emzirildiklerini yazmışlardı. Bu hikâye o kadar saçmadır ki, çürütmeye bile değmez. *Certe nulla est, praeter sacram, historia quae non primas suas origines fabulis immixtas habeat. Historia Romana ante Romulum nulla fide digna. Vel Romuli ipsius fortasse dubia.* Muhakkak ki, kutsal tarih hariç başlangıcı masallarla karışmamış hiçbir tarih yoktur. Romulus'dan önceki Roma'nın tarihi inanılmaya değmez. Hattâ bizzat Romulus hikâyesi bile şüpheli olabilir... İşte böyle şeyler söylenmeye başlanmıştı. Daha sonraları, Roma tarihinin ilk dört yüzyılının hiçbir kesinlik vermediği gösterildi.

Eski Yunan tarihine gelince, onun Roma tarihinden daha yanlış olduğunu göstermek hiç de zor değildi. İnsanların en kültürlüsü olan Yunanlılar sadece çok sonraları mı muntazam tarihçeler tutmuşlardı, uzak ataları ve başlangıçlarını bu yüzden mi hiç bilmiyorlardı? Eski Yunanlıların tarihler ve devirler hususunda zihinleri pek karışıktı; millî bayramlarının kesin tarihlerini bile bilmiyorlardı. Aristofanes bu bayramların hakikî tarihleri hakkın-

da ayın iyi bir gösterge teşkil etmediğini söyleyerek sahneye tanrıları çağırır, fakat tanrılar bu genel ziyafetlere çok geç gelirler ve aç mide ile geri dönmek zorunda kalırlar. Artık Yunan tarih kayıtçılarının söylediklerine kim inanır?

Öyle anlaşılıyordu ki biz eski tarihin hakikatını öğrenemediğimiz gibi, öğrenme imkânımız da yoktu. Eskiler hangi ölçüleri kullanırlardı? Nasıl hesap yapardılar. Onların hayatlarından bahsetmeden önce bu türlü şeyleri bilmemiz lâzımdı. Aksi halde hiçbir şeyden kesinlikle söz edemez, havadan konuşmuş olunduk. *Academie Royale des Inscription et Belles - Lettres* gibi ilim cemiyetlerinde bu türlü meseleler münakaşa konusu edildi. Bilginin ham maddesinden ve iyi niyetten mahrum değildik; bütün eksiğimiz sağlam bir metottu. Araştırıyor, titizlikle tetkikler yapıyor, fakat bilgi iştihamızı tatmin edecek neticelere varamıyorduk. Nihayet şu bedbîn sonuca varıldı ki, en akıllı adam hiçbir şey bilmediğini bilen adamdı.

İnsanların tarihini bir tarafa bırakalım da bir de gerçekten önemli olan asıl tarihe, Tanrının dikte ettiği tarihe bakalım. Burada herşey gayet güzel gidiyor. Dünyanın yaradılışı ile İsanın gelişi arasında 4000 yıl, yahut, daha kesin söylersek, 4004 yıl geçmiştir. 129 yılına kadar dünya iyice kalabalıklaşmış, kötülükler de artmıştır. Nuh tufanı 1656 yılına rastlar. Babil Kulesinin inşasına 1757 yılında başlandı. İbrahim 2083 yılında peygamber oldu. Musa'ya yazılı kanunların verilmesi İbrahimden 430 yıl, Tufandan da 856 yıl sonradır; Aynı yıl İbraniler Mısırdan çıkarıldılar. İşte böyle sağlam bir şekilde tesbit edilen nirengi noktaları sayesindedir ki Bossuet o meşhur *Discours sur l'Histoire Universelle*'inde ardı ardına gelen devirleri tam yerlerine yerleştirdi; ahenkli ve muhteşem revakların altından

Mesih'e giden zafer yolu geçiyordu. Bu yol boyunca yürümek o kadar zevkli birşeydi ki basit ve masum zihinler bu yoldaki durakların hatıralarıyla doldu; bunlar Mukaddes Kitaptaki hadiselerin sadece yıl olarak değil, ay ve gün olarak da tarihlerini hatırlıyorlardı. Dindar hristiyanlar dua kitaplarını açtıkları zaman herşey ayan - beyan görünüyordu: İsa Mesih'in doğumundan önceki 2305 yılının 18 şubatında Nuh Peygamber gemiden dışarıya bir güvercin gönderdi; 10 Martta İsa Lazarus'un hastalık haberini aldı; 21 Martta İsa incir ağacını lânetledi, dünyanın yaradılışından 930 yıl sonra ilk insan Âdem vefat etti...[1]

Bu masum inançlar, bu zihin sakinliği kronoloji modasının gelmesiyle biraz bozuldu. Kronoloji ilk bakışta okul çocuklarının hafızalarını eğitmeye ve onların tarihleri karıştırmasını önlemeye yarayan faydalı ve mütevazı bir disiplin gibi görünüyordu. Kuru ve sert bir disiplin; ancak kemik ve sinirlerin göründüğü iskelet halinde bir beden. Mamafih, insan tarihine ait kayıtlar üzerinde şüpheler geliştikçe kronolojinin itibarı da arttı, vazgeçilmez bir ilim dalı haline geldi; zamanlar ve devirler doktrini adını aldı. "Gemicilik sanatı nasıl kaptanlara esas yollarından ayrılmamaları için gerekli kaideleri temin etmişse, geçmişin uzun ve karanlık dehlizlerinde yolumuzu bulmamızı da kronolojiye borçluyuz". Uzak mesafelere, çoktan günlerini tamamlamış nesiller, ırklar ve insanlara doğru bir uzun yolculuk. Kronoloji kendi kanunlarının tam şuurunda olmasa bile bu kanunları tatbik etmekten geri kalmadı. Bir vesikanın kıymetini onun dayandığı otoriteye bakarak değil de sırf aritmetik yoluyla kararlaştırıyordu.

[1] Henri Bremond'un *Histoire litteraire du sentiment religieux en France* (cilt X, 1930, Bölüm VI) adlı eserinde zikrediliyor.

Vesikanun hangi dilde - Fransızca, Lâtince, Yunanca, İbranice ilh. - olduğu, nereden çıktığı ve mahiyeti de ona göre hiç önemli değildi. Kendi mahiyeti icabı, din-dışı meselelerden kutsal konulara da kolayca geçebildi, çünkü kronoloji mücerred bir matematik alet olmaktan başka iddia taşımıyordu. Bildiği bir tek şey vardı ki, toplamada hiç hata yapmazdı. Kütüphanelerinin uzak bir köşesinde kitaplar üzerine yumularak mütemadiyen tetkik ve mukayeselerle uğraşan uzman kişiler, araştırıcılar ve tahkikçiler bütün tarih kitaplarındaki zamanları incelemek gibi son derece güç ve görünüşte zararsız bir işe kendilerini verdiler. İşte onların bütün zevki, bütün tutkusu: birtakım tarihler tesbit etmek, yıllarla aritmetik hesaplar yapmak. Kendi aralarında kavgalara girişirlerdi; etraftaki insanlar onların gürültüsünü işitince gülmekten kendilerini alamaz ve "işte bizimkiler yine eğlenceye başladı" derlerdi. Ama bu bilgili baylar işlerini bitirdikleri, yahut daha doğrusu kendi hisselerine düşeni yaptıkları zaman - aslında bu iş ta Rönesans'ta başlamıştır ve hiç bitmeyecektir - zihinleri karıştırmak ve tarihin temellerini sarsmak bakımından din düşmanı yobazların saçtığı fitne tohumlarından yüz misli zararlısını ekmişlerdir. Aslında bunların hepsi dinsiz de değillerdir, hattâ bazıları yeni kronoloji uzmanlarının iddialarına karşı eski inançları savunabilmek ümidiyle her çeşit hesabı denerler. Neticede, aralarında acı ve şiddetli bir mücadele devam eder gider. Bu kavgaya Leibnitz ve Newton da karışmışlardır.

Yeni bulunan rakamlarla hesap yapmak çok kolay görünüyor. Âdem yüz otuz yıl yaşadıktan sonra kendine benzer bir oğul dünyaya getirdi; bu oğula Şît adını verdi. Şît'in doğumundan sonra Âdem sekizyüz yıl daha yaşadı, oğullar ve kızlar bıraktı. Şu halde Âdem'in topyekûn ömrü

dokuzyüz otuz yılı bulmaktadır; dokuzyüz otuz yaşında Âdem öldü. Şît yüzbeş yıl yaşadı ve Enos'u dünyaya getirdi. Enos'tan sonra Şît sekizyüz yetmiş yıl daha yaşadı ve oğullar ve kızlar bıraktı... Bütün bu art arda gelen nesillerin ömrünü hesapladığımız takdirde, dünyanın yaradılışından İsa'ya kadar dörtbin yıl geçmiş oluyor. Ama burada zincirin bazı halkaları kopuk gibidir, çünkü dörtbin yıl fazla bir zaman sayılamaz. Pek muhtemeldir ki İbranilerin bizimkinden farklı bir hesaplama usulü vardı... Fakat kronoloji uzmanları bu meseleleri halletmek maksadıyla, mukayese metodunu kabul ederler ve Yahudilerin komşuları olan milletlerin tarih ve rakamlarına başvururlarsa ne büyük tutarsızlıklarla karşılaşacaklardı! Güçlükler büsbütün artacak, "Simerya ülkesindekinden daha feci bir karanlığa" girecektik.

Hemen esasa gelecek olursak, iki millet vardı ki bütün eski hesapları altüst ediyordu, çünkü bunlar dörtbin yıl - pek zayıf bir şeref - değil, onbinlerce hatta yüzbinlerce yıldır mevcut oldukları iddiasındaydılar. Akıl ve adaletleriyle şöhret bulan ve daha başka hususlarda da büyük takdirlere mazhar olan Mısırlılar tarih konusuna gelince birer çılgın gibi görünüyorlardı. Irklarının asaleti ve eskiliğinden büyük bir gurur duyan Mısırlılar "asırların sonsuz derinliğinde kaybolmanın kendilerini ebediyete daha çok yaklaştırdığı"nı düşünüyorlardı. Çok iyi matematikçiler yetiştirdikleri ve sağlam tutulmuş kayıtlara sahip bulundukları için onları reddetmek de zordu. İsa'dan önce üçüncü asırda "Heliopolis şehri rahibi veya kurban merasimleri reisi olan şöhretli Manethon", Ptoleme Phildelphius'un emriyle Mısır'ın tarihini yazmıştı. Manethon bu vakayinamede, gelenekte Tufan'a atfedilen tarihten çok önce başlayıp Tufan devrinde ve ondan çok sonra da kesik-

siz olarak devam eden birçok hanedanlar sayıyordu. Ptolemeler devrinden çok önce yazılmış bir başka tarihte de "Mısırda 36 525 yıl kralların hüküm sürdüğü, bunların sonuncusu olan Mectanebes'in Büyük İskenderden ondokuz yıl önce Pers Kralı Ochus tarafından tahttan indirildiği"[1] bildiriliyordu.

Aynı şekilde, iyi astronomi bilen, sıhhatli hükümler veren, takvim ve yıllıkları pek bol bulunan Çinliler de kendilerinin tanrının ışığı yaratışından da evvele kadar giden çok eski bir tarihleri olduğunu iddia ediyorlardı. Amma da utanmazlık ha! Çin imparatorlarına kıyasla Hazret-i Âdem daha dün doğmuştu sanki, "Yam-Guam-Siem'in söylediğine göre Dünyanın başlangıcından 1620 yılında tahta geçen İmparator Tienski'nin devrine kadar en azından ondokuz milyon üçyüz yetmiş dokuz bin doksan altı yıl geçmiştir"[2]

O zamanın bilgin kişileri için muazzam bir problem; bütün Avrupa bilginlerine uzun yıllar ter döktüren bir iş. 1672 yılında John Marsham adlı İngiliz kronoloji bilgini bu problemi çözecek anahtarı bulduğunu söyledi: Mısır tarihinde otuz kral hanedanının bulunduğu doğrudur, bunların hükümdarlık sürelerini birbiri ucuna eklersek hakikaten dünyanın yaşından da eski çıkar; ama işte asıl yanlışlık bu süreleri birbirine eklemekten doğuyor; çünkü bunlar arasında bazı hanedanlar diğerleriyle aynı zamanda, fakat memleketin değişik yerlerinde hüküm sürmüşlerdir... 1687'de, Cîteaux tarikatı mensuplarından Rahip Paul Pezron başka bir çözüm teklif etti: Dünyanın tarihini dörtbin

[1] Le P. Paul Pezron, *L'Antiquité des temps rétablie*, 1687, Bl. XV.

[2] Le P. Greslon, *Histoire de la Chine sous la domination des Tartares*, 1671, I inci Kitap, Bl. IX, s. 42,

yıl sayarsak burada Mısırlıların yerini bulmak hakikaten zor olur. Ama bu dörtbin yıl Kutsal Kitabın İbranice metninde tesbit edilen zamandır. Bir de Yunanca metne bakalım: Orada bu süre aşağı-yukarı beşbin beşyüz yıl ediyor. İşte bu onbeş asrı da dörtbin yıla katarsak dünya tarihi içine Mısır hanedanlarını kolayca sığdırabiliriz. Bu buluş Rahip Pezron için bir zaferdi, ama onun zaferi uzun sürmedi. Çünkü fazladan bulunan onbeş asır matematikçileri tatmin etmediği gibi, bu teklif sırf Mısırlılar ve Çinliler namına Kutsal Kitabın çeşitli nüshaları arasında acele tercihler yapmak şeklinde yorumlandı; böylece, Rahip Pezron da kronoloji sahasından çıkıp dinsizliğe gitmekle itham edildi; karşılıklı -pek de nazikâne olmayan- kalem münakaşaları oldu. İtalya'dan Rahip Astroni daha sonra 1703'de Rahip Tournemine tarafından tekrar ele alınan bir izah teşebbüsüne girişti. Bu yeni iddiaya göre biz normal olarak bir tarih, meselâ 1600, söyledikten sonra aynı yüzyıl içinde daha sonraki bir yıldan bahsettiğimiz zaman rakamın tamamı olan 1610 yerine 610 diyoruz. Kimbilir, belki Yahudiler de aynı şeyi yapıyorlardı? Öyle ise biz onların verdikleri tarihleri yanlış anlayarak dünya tarihini binlerce yıl eksik çıkarmış oluyoruz Buraya kadar güzel, ama İtalyanlara mahsus olan bu numaralama usulünün eski Yahudiler arasında da geçerli olduğunu nasıl isbat edecektik? Bizim bu yaptığımız bir bilinmeyenin yerine başka bir bilinmeyeni koymaktan ibaret kalmıyor muydu?

Bu güç durum ondan daha az azap verici olmayan başka bir güç duruma yol açtı. Bossuet'yi tekrar dinleyelim:

"Tanrı böylece, kendi halkını kendisine kulluk edebilecekleri bir yere götürmek üzere Mısırlıların elinden kurtardıktan sonra, halkı oraya yerleştirmeden önce, hayatlarını düzenleyecek olan kanunları kendilerine bildirdi. Bu

kanunları kendi eliyle iki levha üzerine yazarak Sina Dağında Musa'ya verdi. Dekalog veya on emir denilen bu kanunun temeli insanın Tanrı'ya ve diğer insanlara karşı vazifelerinin esaslarını ihtiva ediyordu. Tanrı Musa'ya daha başka temel prensipler de bildirdi."

Fakat bu arada şöyle bir fikir ileri sürenler de vardı: Eğer Mısırlılar bu kadar eski ve bu kadar derin hikmete sahip idiyse ve eğer İbraniler yıllarca bu halkın hakimiyeti altında yaşadılarsa, üstün olan medeniyetin daha aşağı olana tesir yaptığı, yani İbranilerin Mısırlıları değil de Mısırlıların İbranî kültürünü yoğurdukları neticesini çıkarmak mantıkî, hatta zarurî olmaz mı? İlk defa John Marsham ve daha sonraları daha ilmî bir şekilde Cambidge'deki Corpus Christi Kolejinden John Spencer tarafından ileri sürülen tez işte bu idi. Bu adamların ikisi de kanunlar, düsturlar, dinî merasimler hususunda, pek hayran oldukları Mısırlılara öncelik veriyorlardı; sünnet, vaftiz, mabedler, ruhban, kurbanlar, merasimler, hepsi de Mısırdan alınmıştı. Musa, yılanların eline düşmüş olan halkını kurtarmak için, kendisine bakanları hep iyileştiren bir gümüş renkli yılan ortaya koyduğu zaman hakikatte mucize yaratmış değil, fakat eski bir Mısır büyüsünü tekrar etmiş oluyordu. Ama iş böyle olunca, Tanrı'nın seçkin halkı, esas inançları itibariyle putperest olan bir halka boyun eğmiş demektir. Artık Tanrı'nın Sina Dağında Musa'ya kanunlar verdiği söylenemezdi; Musa kendi hâkimi ve efendisi olan Mısırlıları kopye etmekten başka birşey yapmış değildi.

Avranches piskoposu Huet çok iyi, çok çalışkan bir adamdı. Anlatılanlara göre, her tarafı tıklım tıklım kitaplarla dolu olan evi bir gün başına çöktüğü zaman bile o hâlâ okuyor, hayırlı bir projeyi gerçekleştirmeye çalışıyordu. Huet'nin gayesi Musa'ya hakkı olan yeri, yani birinci

mevkiî vermekti. Bütün putperest teolojisinin Musa'nın sözlerinden ve yazılarından çıkarılmış olduğunu göstermeye çalıştı. Ona göre Fenikelilerin, Mısırlıların, Perslerin, Trakların, Cermenlerin, Galyalıların, Bretonların ve Romalıların tanrıları hep Musa'dan çıkmış şeylerdi. İşte üstadın 1672 de neşredilen *Demonstratio Evangelica* ve 1690'da neşredilen *Quaestiones alnetanae de concordia rationis et fidei* adlı eserlerinin konusu böyleydi. Fakat o ortaya attığı iddianın iki tarafı keskin bir kılıç olduğunu, kendi aleyhine de pekâlâ kullanılabileceğini hiç düşünmedi. Öyle ya, Musevî inançları ile putperestlik arasında bu kadar yakın benzerlikler varsa acaba Musa mı onlara ilham vermiş, yoksa daha eski olan putperest halklar mı, kendi geleneklerini Musa'ya intikal ettirmişlerdi? Zavallı Huet! kazandığı başarı kendisini kâfirler mertebesine indirdi. Louis Racine "babam bu bilgin zatın din dışındaki muazzam bilgisini dinî meselelere uygulamasını hiç tasvib etmezdi" diyor. Antoine Arnauld'nun kullandığı ifade daha da sert: "dine bundan daha zararlı bir kitap düşünülemez; genç serbest düşüncelileri bir dine mensup olmak gerektiğine, fakat bütün dinlerin iyi olduğuna; hattâ putperestliğin bile hristiyanlıkla kıyaslamaya girebileceğine bu kadar kuvvetli ikna edecek bir kitap da bulunamaz".

İşte dünyada en iyi niyetlerin verdiği netice; bir güçlükten bir başka güçlüğe, bir şüpheden bir başka şüpheye. Bu devir nesilden nesile her zamanın kendine mahsus bir manzara ile devam edecek olan çatışmanın, din ve ilim çatışmasının çetin safhalarından birini temsil ediyordu. Şimdi bir de 1702 yılında, Academie des Inscription'nun bir toplantısında John Marsham'ın kitabı hakkında görüşlerini bildiren rahip Renaudot'yu dinleyelim. Renaudot'nun sözleri takdir kadar rahatsızlık da ifade ediyor:

Bu kitap düzenliliği, metodu, vuzuhu, icazı ve baştanbaşa dikkati çeken derin bir bilgi ihtiva etmesi bakımından gayet mükemmeldir. Fakat yazarın, eski Mısır medeniyetine karşı sempatisi veya herhangi başka bir sebep yüzünden, Kutsal Kitap ve onun eskiliğini yücelten bütün delileri zayıflatarak, serbest-düşünceli şahıslara açıkca din düşmanlığı yapanların verdiğinden daha fazla şüphe malzemesi temin etmesi kolay kolay mazur görülemez.

Millet tereddüde düşmüş, neye inanacağını bilemez olmuştu. Hiç şüphesiz, insan bütün bu söylenenlere kulağını tıkayarak kronoloji mütehassıslarının iddialarını reddedebilir, gururlarını tatmin etmek için binlerce yıllık maziye sahip olduklarını iddia eden Keldanîlerin ve Babillilerin bir alay yalancıdan başka birşey olmadıklarını söyleyebilirdi; St. Augustin'in şu sözlerinin bu konuda son söz olduğuna inanabilirdi: Eğer dinden olmayan yazarlar bize kutsal kitapta bildirilenlerin aksine şeyler söylerlerse, bunların hepsini yanlış saymalıyız.

Fakat hristiyanlığı müdafaa edenlerin henüz tesirsiz hale getiremediği silâhlara karşı kendilerini iyi koruyacak teçhizatı bulunmayan bu mücadeleci adamlar çok tehlikeli maceralara girmekten kendilerini alamadılar. Kafalarda hep istikrarsız ve müphem rakamlar doluydu: 23 000 yıl, 49 000 yıl, 100 000 yıl, 170 000 yıl. Acaba Rahip Antonio Foresti'nin yaptığı gibi, rakamları seçerken doğruluk derecelerinden ziyade uygunluklarına mı bakmalıydı? Biri dünyanın 6984 yıllık diğeri de 3740 yıllık olduğunu iddia eden iki müfrit görüş arasında Rahip Foresti daha en azından yetmiş tane mutavassıt kanaat bulunduğunu tesbit etmişti. Bunların hepsini de kabul etmek elbette imkânsızdı En iyisi, dedi, ilimle hiç ilgisi bulunmayan pratik mülâhazalara göre bir karar vermeli. Bu düşünceye uyan yazarları

seçti. Her yazar ayrı bir havadan çalıyordu, birine inanacak olsak öbürlerini yalancı çıkarmak gerekirdi, halbuki kimin haklı kimin haksız olduğu belli değildi. Ama yine de birini tercih etmek gerekirdi.

Perizonius gibi fazla tedbirli davranmadıkça bu tercihi yapacaktık. Leyden üniversitesinde talebelerine Pyrrhonisme'in kötülükleri hakkında nutuk veren Perizonius bu açış konuşmasından dokuz yıl sonra, kendine has bir vuzuh ve aklı-selimle, kronoloji kavgası hakkındaki görüşünü de belirtti. İnsanın daha önce söylenmiş olan şeyleri çürütmesi kolaydır, ama yapıcı olmak zor bir iştir. Mısırlılar bize hiçbir şey veremez, onlarla uğraşmaktan bir bilgi edinemeyiz. Yapabileceğimiz şey olsa olsa eski kavimlerin tarihlerinde bazı zaman-münasebetleri tesbit etmektir, yoksa kesin rakamlar verilemez. Perizonius böyle düşünmekle batan gemiden birşeyler kurtarabileceğini umuyordu.

Bir vakitler o kadar istikrarlı ve emin görünen o fikirlere şimdi ne olmuştu? O sade ve azametli görüşler, o makul görünen inançlar, o kesin tarihler şimdi neredeydi? Bu büyük kargaşalık içinde Tanrı'nın iradesini nasıl tanıyabilecektik? Vakıaların elimizden kayıp gittiği bir zamanda şu veya bu vakıanın kıymetini tayin etmeğe imkân var mıydı? Bu yeniler hem tarihin, hem Tanrı'nın, hem de otoritenin temellerini sarsmışlardı.

Vaziyet en sonunda gayet vahim bir hale geldi. Ne kadar araştırılırsa o kadar az şey mi bulunuyordu? Zaman karanlıklar içine gömülmüş, onu ışığa çıkarmak için yapılan bütün teşebbüsler karanlığı artırmaktan başka işe yaramamıştı. "Her şeyi yiyip-yutan, her şeyi sonsuz bir nisyan içine gömen zaman insandan kendi yaratıldığı tarih ve dünyadaki macerasının süresi hakkındaki bilgiyi gizlemiştir. Bu o kadar doğrudur ki, bugün dünyanın yaratılı-

şından Mesih'in gelişine kadar geçen zamanı bulmak için yapılan bütün teşebbüsler boşa çıkmakla kalmamış, bizi hakikatten daha da uzaklaştırmış bulunuyor".[1]

Bununla beraber, tarihi yeniden inşa etmenin bir yolu vardı: Arkeolojik araştırma. Bütün bilgin kişiler orijinal metinleri elemek, vesikaları çözmek, taşları yontmak, paraların pasını silmek gibi çok zevksiz görünen işlere giriştiler. Cesur, tutkulu, zenaatkârları ve hatta savaşçılarıyle birlikte karınca yuvasına benzeyen küçük bir kabile idi bunlar. Büyük işlerle uğraşmayı çok seven bu iyi işçilerin yapmak istedikleri şey, önemli olsun veya olmasın, sarsılmaz kesinlikler bulmaktı. Acele yorumlara varmadan, peşin hükme kapılmadan, gerçeği hiçbir şekilde tahrif etmeden çalışarak maziden birtakım sağlam, kalıcı şeyler çıkarmaya çalıştılar. Francesco Bianchini bu türlü araştırmaların metinlerden elde edilemeyen kesin bilgiler vermesini istiyordu. Trinity Kolejinin müdürü, Kraliyet Kütüphanesi emîni ve eskiçağ tetkiklerinin üstadı olan Richard Bentley, eşsiz bir kafaya sahip olan bu âlim de onlardan biriydi. Eski kayıtları çok iyi bilen Pufendorf ve nihayet Leibnitz de aynı kervana katıldılar. Leibnitz kütüphanelere kapandı, eski vesikaların arasına daldı ve onları - kraliyet emirnameleri, diplomatik raporlar ilh. - kendi elleriyle istinsah etmeyi bir zevk edindi. Onun kanaatınca, milletlerarası münasebetlere ait tarihler sırf sözlere değil, fakat sahih vesikalara, harp ilânlarına, barış anlaşmalarına ve bu türlü diğer yazılı delillere dayanmalıydı. Brunswick Dükünün kütüphanecisi olarak, dük hanedanının tarihini yazmaya teşebbüs etti. Uzun bir çalışmadan sonra hacimli bir eser-

[1] Le P. Paul Pezron, *L' Antiquité des temps rétablie*, 1687, s. 8

le ortaya çıktı, bir zaman sonra iki cilt daha yazdı. Bu eserler o zamanın zevkine hiç de uygun değildi, yani orijinal kaynaklardan yapılmış iktibaslarla doluydu. Bu türlü bir çalışma hayretle karşılandığı zaman, Leibnitz onlara parlak cümlelerle ve hitabet ustalıklarıyla dolu bir eser yazmaktan daha faydalı bir iş yaptığını, eserinin başka bir örneği olmadığını, şimdiye kadar karanlık kalmış yüzyıllara ışık tutuğunu, birçok ihtilâflı meselelere çözüm getirdiğini ve pekçok hataları düzeltiğini söyledi.

Bu karınca sürüsünün her memlekette kolları vardı. Henri Meibom Cermen arkeolojisine kendini verdi; Thomas Gale ve Thomas Rymer İngiliz vesikalarını tetkik ettiler; Nicolas Antonio İspanyol edebiyatı tarihinin kaynaklarını araştırdı. Cizvitlerin organize ettiği o büyük atölyede nasıl da çalışıyorlardı! Bunlar arasında bilhassa Bollandist'ler temayüz ettiler. Hele Benediktenler arasındaki çalışmalar! Sabırlı ve devamlı çalışmalariyle kazandıkları şöhret atasözlerine kadar geçti. Bunların çalışma tutkusu o kadar büyüktü ki, Trappe tarikatında reform yapmış olan o acar Rancé bu çalışkan biraderlerini tanrıya tahsis etmeleri gereken zaman ve gayretlerini dinle ilgisiz işler peşinde tüketmelerinden dolayı kınadı. Dominiken rahibi Mobillon bunlara meydan okudu ve neticede "hayr-ı âlâ" (summum bonum) 'nın ne olduğu konusunda uzun, zarif bir münakaşa açıldı.

Diğer tarafta lâik Benediktenler de, Étienne Baluze ve Charles du Cange'la beraber, aynı şiddette bir tutku ile çalıştılar ve bunların hep birlikte gayretleri arkeoloji çalışmalarına en büyük zaferlerinden birini kazandırdı. Du Cange'ın *Glossarium mediae et infimae latinitatis* adlı eseri neşredildiği zaman tarih 1678'di; 1681 de Mabillon'un *De re diplomatica libri V*'i neşredildi; 1708'de de Mont-

faucon *Paleographica graeca*'yı neşretti. Fakat burada hayatlarını araştırmaya verenler arasından bir ve sadece bir tek, misal seçecek olursak bu muhakkak ki Antonio Muratori olur. Muratori'nin bütün hayatı insanlar arasında kullanılan etiketleri unutulmaktan kurtarmaya hasredilmiştir. Sabahtan gece vaktine kadar Modena'daki kütüphanesine kapanan ve sadece bir defa kendi memleketi olan İtalyanın arşivlerini tetkik etmek üzere yaptığı seyahat dolayısiyle kütüphanesini terkeden Muratori dosya üstüne dosya yığdı. Onun başka bir kimse için büyük şöhret getirebilecek olan edebî, felsefî ve polemik yazıları aslında asıl işinin sıkıntısından biraz kurtulmak üzere arada-sırada bulduğu boş zamanlarında yazılmış şeylerdi. Esas işini ısrarla, ve durup-dinlenmeden yürüttü: önce İtalya - Roma İtalyasından ziyade o zamana kadar çok ihmal edilmiş olan Ortaçağ İtalyası - hakkında bulunabilen bütün vesikaları toplamak, sonra da on ölü yüzyılı tekrar hayata kavuşturmak.

İngiltere'de belki Eski Yunan üzerindeki çalışmalara daha çok önem veriliyordu. Holanda'da Lâtin Tarihi, Fransa'da dın tarihi ve azizlerin biyografileri, İtalya'da ise İtalyan tarihi önem kazanmıştı. Mamafih, yapılan çalışmalar sadece bunlara münhasır değildi, her memlekette aynı cinsten faaliyetler devam edip gidiyordu. Paha biçilmez eserler nihayet toplandığı, münismatik gibi yeni ilimler kaybolmuş medeniyetlerin kalıntılarını bulmak üzere toprağın derinliklerine kadar indiği, sabırlı ve mütevazı gayretler meyvelerini verdiği ve yanlış görüşleri düzettiği zaman artık tarihi şüpheciliğin son günleri gelmiş demekti.

Ama bütün bu işler ne zaman bitecekti? "Zannederim" yerine "biliyorum" diyebilmemiz için daha kaç yıl, kaç onyıllar, kaç yüzyıllar geçmesi gerekti? Yanlış yapma korkusu olmaksızın bir şeyin hakikatini ne zaman söyle-

yebilecektik? Tarih denen o geniş mozayik içinde bir-iki parça bile bulmak çok zor bir işti, üstelik arkeologlar çok defa buldukları parçayı asıl yerine yerleştirmeye vakit kalmadan ölüyorlar ve mazi denilen şey onları da karanlık sinesine alıyordu. Bir mucize ile tekrar hayata dönmüş olsalar bile, kaybolan maziden çıkan ufak parçaları şekil, renk ve hayat verilmek üzere tevdi ettikleri insanlar onları inkisara uğratırdı; zira arkeologlar ve tarihçiler yanyana çalıştıkları halde birbirlerinin yaptığı işleri hiç bilmiyorlardı. Kısa zamanda yollar büsbütün ayrılmaya başladı. Rahatına düşkün, lâkayd, daima işin kolayına kaçan yeni bir nesil ortaya çıkıyordu. Bir tarafta kötü yazan, kitaplarının kenarlarını referanslarla dolduran, ağır, vuzuhsuz, kendilerini kürek mahkûmluğu gibi aşağılık bir işe vakfetmiş malûmat hamalları vardı. Öbür tarafta ise lüzumsuz teferruata hiç dalmayan, küçük çapta araştırma işlerini ikinci sınıf kafalara bırakan ve içlerindeki alevi karartabilecek münakaşa ve kavgalardan dikkatle kaçınan büyük beyinler, tarihçiler bulunuyordu. Kürek mahkûmlarının topladığı malzeme yığınına büyük ustalar hiç bakmıyorlardı bile.

O halde bu tarih neden ibaretti? Milletlerin menşeini anlattığı zaman bir yığın peri masalı ve nihayet, bir yığın yanlış. Tipik bir şüpheci diye bilinen Fontenelle bu meseleden bahsederken ümitsizliğe yakın bir hüzün içinde gibidir:

Problem ne kadar basit olursa olsun, insanın herhangi bir sağlam kanaata varması için ne uzun bir zaman geçiyor? Vakaların gerçekte oldukları şekliyle kayıtlarını tutmak öyle fevkalâde bir iş değildir, ama bu basit işin başarılabilmesi için nice yüzyılların geçmesi gerekmiştir; ondan önce hafızaları dolduran şeylerin rüya ve hayalden ibaret olduğu anlaşılmıştır...

Çocukluğumuzda bize yunan mitolojisi o kadar çok okutuluyor ve zihinlerimize yerleştiriliyor ki, büyüdüğümüz zaman bunların ne kadar gerçek - dışı şeyler olduğunu düşünmüyoruz. Bu alışkanlığımızdan sıyrılıp da yeni bir gözle bakmış olsak hayretle göreceğiz ki bir milletin eski tarihi saçma - sapan hikâyelerden ibarettir. Bunlar nasıl olur da hakikat diye verilebilir? Bunları bize intikal ettirenler kendileri inanmamışlarsa bizi aldatmak için sebepleri ne idi? İnsan bu kadar besbelli saçmalara nasıl kapılır? Eskiden kapılmışsa şimdi hâlâ ne diye onlarla oyalanıyor?

Tarihi bu şekilde yazma usulünü daha bilgili, daha kültürlü milletlerce benimsenen yeni bir metod takib etti. Bu metoda göre çeşitli hareketlerin arkasındaki motifler ve bu hareketleri yapanların karakterleri inceleniyordu. Fakat yeni metod eskisinden daha az yanlış değildi. Çünkü insan zorunlu olarak tutkulu, çabuk inanır, yahut yanlış bilgi sahibi, veya dikkatsizdir; "herşeyi dikkatle müşahede eden ve tamamiyle tarafsız olan birini bulmak lâzımdı". Böyle bir kimse elbette ki bulunamaz. En iyisi, tarihçinin *a priori* bir sistem geliştirmesi ve bu sistemin tıpkı metafizik teoriler gibi ahenkli ve bağlantılı bir bütün teşkil etmesidir. Tarihçi belli birtakım vakıaları alır ve onları kendi zihninden bulduğu sebeplere bağlar; onun eseri yine de bir felsefecinin spekülasyonlarından daha az kesin, daha az geçerlidir. Yeğane faydalı tarih insanların tutkularını ve hatalarını kaydeden tarihtir.

Biz hepimiz birer deliyiz, ama tımarhanedekiler gibi değil. Tımarhanede bulunan bir deli yanındakilerin ne çeşit hasta olduklarıyla veya aynı hücrede kendisinden önce kimin bulunduğuyla hiç ilgilenmez, ama bunlar bizim için

çok önemlidir. İnsan zihni ne dereceye kadar ve hangi istikametlerde hata yapabileceğini bildiği zaman hataya daha az yatkındır ve biz hatalarımızın tetkikine çok fazla zaman ayıramıyoruz.

İşte, yenilerle eskilerin kavgasında yenilerin en yeni şampiyonu tarihin bize neler verebileceği konusunda bunları söylüyor. Bırakalım bugünkü insan bugünle uğraşsın, okullarımızda çocukların nice yılları Roma Tarihçilerinin eserlerini okumakla geçiyor. Onlara kendilerinin doğdukları zamanı öğretsek daha faydalı olmaz mıydı? Cornelius Nepos'tan, Quintus Curtuis'den, veya Titus - Livius'un ilk on kitabından aldığımız malumat bugünkü meselelerimize ne derece ışık tutmaktadır? İnsan bütün bu kitapların muhteviyatını ezbere bilse, yahut onlardaki kayda değer sözlerin ve fikirlerin bir tablosunu yapsa bile netice değişmez. Romalılar'ın Equiculan'ları, Hernicileri ve Volsk'ları yendikleri zaman yanlarında götürdükleri inek ve koyunların sayısını bilmek bize pek fayda sağlamaz.[1] Bizi cezbeden, aklımızı başımızdan alan asıl mesele bugündür, hayatımız ve istikbalimizdir. *Ratio vicit vetustas cessit...*

---

[1] S. von Pufendorf, *Einleitung zu der Historie der vornehmsten Reiche und Staaten... an Europa,* 1682. Önsöz. keza bak: Malebranche, *De la Recherche de la vérité,* 1674; II, Bl. IV, V, VI.

III. BÖLÜM

Kuzeyden Gelen Işık

Avrupa devamlı bir biçim almış gibiydi. Kıtayı meydana getiren birçok milletlerin herbiri öyle bilinen ve kesin özelliklere sahipti ki bu milletlerden herhangi birinin sadece ismini söylemek, tıpkı kar deyince "beyaz" güneş deyince de "yakıcı" akla geldiği gibi, o millete ait bir seri sıfatları derhal akla getirmeye yetiyordu. İsviçreliler mi? Samimi, makul, vefalı, sade ve açık yürekli insanlardır; cesur ve kararlıdırlar, düşmanları onlara hücum ederse onlar da hemen karşılık verirler; istikrarlı, sadık, yiğit ve yakışıklıdırlar; onlardan iyi asker çıkar ve ekserisi Fransa'da hizmet ederler. Mamafih ücretlerini de bol isterler: Parayı alan düdüğü çalar. Ya Almanlar? Harpçi adamlardır, iyi disipline alınırlarsa birinci sınıf savaşçı olurlar. Anlaşmaya akılları kolay yatar ve her türlü işte kabiliyet gösterirler. Kolay kolay başkaldırmazlar, alıştıkları hükümet tarzını muhafaza ederler. Alman halkı büyük bir kitledir, ama maalesef pekçok dahilî, dinî ve siyasî parçalanmalar bu kitleyi yıpratıyor...

Polonyalılar yiğit adamlardır, sanat ve edebiyat zevkleri vardır, biraz sarhoş ve yedisinden yetmişine hep katoliktirler. (Katolik Kral hazretlerinin ve Monsenyör Dauphin'in coğrafyacısı Nicolas de Fer 1708'de böyle yazıyor-

du)... Macarlar yakışıklı adamlardır, savaştan ve attan hoşlanırlar, cesur, ümmî ve içki düşkünüdürler. Asilzadeleri ihtişamlı bir hayat sürerler, kadınları güzel ve akıllıdır... İsveçliler dürüst ve yiğittirler, sanat ve ilme çok sevgileri vardır. Memleketlerinin havası soğuk, temiz ve sıhhatlidir; ormanlar pekçok yabanî av hayvanıyla doludur... Danimarkalıların örf ve adetleri aşağı-yukarı İsveçlilerinki gibidir. Norveçliler daha basit, sade görünürler, gayet dürüst insanlardır.

Bir yazar tam bir karakter aradığı zaman işte bu çeşitli milletler onun için gayet uygun bir depo gibiydi. Saray için bir eğlence veya bir bale bestelemek isteyen birinin uzun boylu kafa yormasına hiç lüzum yoktu, sahneye konabilecek bir sürü yabancı mevcuttu: Eski komedi sahnesinin asilzade babaları veya üniformalı uşakları kadar eskimiş karakterler, Napolililer, Hırvatlar. 1697'de Houdar da la Motte, Kıraliyet Müzik Akademisinde *l'Europe galante* adlı bir bale icra etti. "Avrupanın çeşitli milletleri arasından karakterleri birbiriyle en fazla tezat teşkil eden ve tiyatroya daha fazla eğlence katacağı sanılan milletler seçildi: Fransız, İspanyol, İtalyan ve Türk. Bu milletlerin en bariz diye bilinen hususiyetlerine dair kanaatlere göre hareket edildi. Fransız kaprisli, tez-canlı ve koket idi; İspanyol dürüst ve hisli; İtalyan kıskanç, zarif, farfara idi. Ve nihayet, tiyatronun müsaade ettiği nisbette, Türk sultanlarının kudret ve haşmeti ile hanım sultanların desiseleri." Şimdi aynı klişeleri alalım ve biraz da öbür tarafa bakalım. Bu yakıştırma sıfatlar, aynı usulle, bir hiciv lügatı haline gelmektedir. 1700'de Daniel Defoe hayli gürültülere yol açan bir risale yazmıştı. *The True-born Englishman* (Katıksız İngiliz) adlı bu risalede her memleket kendine düşen hisseyi almaktadır, hem de gayet kolaylıkla:

Pride, the First Peer, and President of Hell,
To his share Spain, the largest province fell...

Lust chose the torrid zone of Italy,
Where Blood ferments in Rapes and Sodomy...

Drunkness, the darling favourite of Hell,
Chose Germany to rule...

Ungovern'd Passion settled first in France,
Where mankind lives in haste, and thrives by chance.
A dancing nation, fickle and untrue[1]*...*

Bu düşman kardeşler birbirleriyle o kadar çok çarpışmışlar, o kadar çok barışmışlar, dost olmuşlar, birbirlerini kucaklamışlar, hayatın acı ve sefaletlerini o kadar çok yan - yana yaşamışlardı ki artık birbirlerini çok iyi tanıdıklarını zannediyorlardı; ve her birinin diğerleri hakkında verdiği hükümler artık değişmezdi. Halbuki ne kadar yanılıyorlardı! Batı semalarında bazı burçlar sönmeye yüz tutarken bazılarının ışığı daha çok parlamaya başlamıştı. Işık artık hep aynı köşeden gelmiyordu. Değişen taraf sadece ardı - arkası gelmez savaşlarla istikrarı kaybolan hudutlar değildi, Avrupa'nın yapısı, zihniyeti, maşerî şuuru

[1] Gurur, birinci Lord, Cehennemin Müdürü
Onun hissesine İspanya, en geniş eyalet düştü...
Şehvet İtalya'nın kızgın topraklarını seçti
Kanın zina ve livata ile kaynadığı yeri...
Ayyaşlık, cehennemin sevgili dostu
Almanyada hüküm sürmek istedi.
Dizginsiz ihtiras önce Fransa'ya yerleşti;
Bir yer ki insanlar hep telâş içinde, varı-yoğu şansa bağlı,
Çengi, hiylebaz, yalancı insanlar ülkesi.

değişiyordu. Ama bu değişme mücadelesiz, ıstırapsız ve bir başka inkılâp olmaksızın tamamlanamadı.

Avrupada entelektüel hakimiyet hep aile veraseti halinde kalmış, Lâtin ırklarının bir malı olmuştu. Rönesans devrinde bu hâkimiyet İtalya'da kaldı; sonra İspanya kendi altın çağını yaşadı; ve nihayet Fransa bu mirası devraldı. Kuzeydeki barbarların bu asil ırklarla medeniyet rekabeti yapabileceği akla bile gelmezdi. Öyle ya, onların ortaya koyacak nesi vardı? Ücube Shakespeare'leri mi? Yoksa Almanların kaba ve avamî şairleri mi? Bunlar hesaba katılmaya bile değmezdi. Gerçi İtalya, İspanya ve Fransa kendi aralarında çetin kavgalara girişiyor, birbirlerine kötü nazarlarla bakıyor ve her türlü hileyi yapıyorlardı, ama Roma'nın bu üç kızı yine de iddialarına destek olabilecek bir asalete sahiptiler.

Bunların arasında sadece İspanya'nın yıldızı sönmüştü. Gerçi şimdi bile onun ebedî ışıklarından birkaçı Avrupa üzerinde parlıyor, ama bir milletin hep birinci sırayı işgal etmesi çok güç bir iştir; yorulmaması, kendini tüketmemesi, devamlı yenilenmesi ve ışığını hep saçması gerekir. Fakat İspanya artık hal-i hazırı yaşamıyordu; onyedinci asrın son otuz yılı ve dolayısiyle, onsekizinci asrın ilk otuz yılı İspanya için tam bir kuraklık çağı oldu. Ortega y Gasset'e göre, tarihinin hiçbir devrinde İspanya'nın kalbi bu kadar zayıf çarpmamıştı. Kendi içine kapanmış, bütün dünyaya karşı muhteşem bir ilgisizlikle bakar olmuştu. Seyyahlar hâlâ İspanya'ya gidiyorlardı, ama aldıkları kötü intibaı da saklamıyorlardı; halkın cehaletini ve batıl itikatlarla dolu oluşunu tenkid ettiler, ticaretin gerileyişini, ahalinin tenbelliğini ve kendini beğenmişliğini yerdiler. Edebiyat sahasında İspanyol yazarlarının süslü ve tumturaklı üslûpları, sahne eserlerinin acayiplik ve tutar-

sızlıkları bilhassa belirtildi; bütün bunlar sanat ve edebiyattan anlayan kişiler nazarında çok kötü örneklerdi. İspanya'nın sadece nüfuz ve kudretini kaybettiği değil, kendi dehasına ihanet ettiği bile söylenmeye başladı. Onun romantik esprisi, millî gururu, fevkalâde mizah hissi, adalet sevgisi, menfaatçılıktan uzak oluşu - İspanya'ya şeref ve gurur veren bütün bu vasıflar - Cervantes'in *Don Kişot* adlı romanında gülünç bir hale getirildi ve İspanyollar, Don Kişot'u alkışlamakla, kendi tabiatlarına karşı yalancı çıktılar, kendilerine ihanet ettiler. Gerçi bu fikir saçma idi, ama liderlik için kavga eden milletlerin kendi zayıf komşularına ölümcül bir darbe vurmak üzere başvurdukları diğer birçok kötü sıfatlardan daha saçma değildi.

Eğer İtalya canlılığını yitirmemişse, bu aynı zamanda onun eski ihraç maddelerini değiştirebilecek ve edebiyatın artık vermediği büyüklüğü başka sahalarda, bilhassa ilimde arayabilecek bir esneklik ve intibak kabiliyeti göstermesinden ileri geliyordu. Dış memleketlerde o hâlâ Roma'nın hatırasıyla yaşıyordu; tarihinin hiçbir devrinde de bütün ümitlerinin temeli olan bu hatırayı kullanmaktan geri kalmadı. İtalya'nın bir aşk dili olan tatlı, musiki gibi bir dili vardı; şarkıcıları, dansçıları, güftecileri, bestecileri vardı: operası bütün medenî dünya için bir zevk kaynağı idi. İtalyan tesiri batıdan ziyade doğuya, Dalmaçya sahillerine, Avusturya'ya, Polonya'ya doğru yayıldı. Bütün bu kazançlar elbette ki kolay kaybolacak şeyler değildi. Fakat İtalyadan artık fikir de isteyen bir devir gelmişti ve onun bu talebe karşı arzedeceği hiç bir şey yoktu. İtalya'nın yıldızı sönüyordu. Ama yine de ne kadar çok ziyaretçisi vardı? İşte bunların en tanınmışlarından birkaç tanesi: Gilbert Burnet; dünya seyahatına çıkmış genç bir asilzadeye refakatçılık yapan huguenot mültecilerinden Mission; William

Bromley; Montfaucon ve arkadaşı Dom Briois; Addison. Bütün bunların seyahat notlarını, mektuplarını, kitaplarını okuduğumuz zaman İtalyada eski olan herşeye büyük hayranlık duyduklarını, ama yeni İtalya'dan hiç de hoşlanmadıklarını görüyoruz. Siyasî, ahlakî ve entelektüel bakımdan kendi gözleri önünde çöken bir İtalyayı, artık bir portakal ağacı ve harabeler memleketi, ölüler ülkesi haline gelen İtalya'yı anlatıyorlar.

Şimdi parlama sırası Fransa'nındır. Fransa en azından kırk yıldır Avrupa politikasında hâkim bir rol oynadı; dostları da düşmanları da Fransa'nın, çok sonraları Horace Walpole'un dediği gibi, 1648'deki Münster Muahedesinden İngilteredeki inkılâba kadar ve 1689'daki Büyük İttifak'ın ilk günlerinde şaşırtıcı bir siyasî kudret gösterdiğini kabul ederler. Bu gelişme, bu kudret, bu ihtişam büyük bir canlılığın işaretleriydi. Fransa bir ahlâkî şahsiyet bütünü idi; onun birlik iradesi, yayılma kudreti gitgide kendi şuuruna daha çok varan bir mantıkî düşünce silsilesindeki merhaleler gibi birbirini takip eden adımlar halinde gelişti. Ulaştığı birlik sayesinde gayretleri boşa çıkmadı, uygun istikametler aldı; kendi hudutları dışına, daha uzun bir zaman devam edecek olan büyük bir güç akıtmaya hazır bulunuyordu. Başındaki kral elindeki bütün kuvveti faal bir politikanın emrine verdi; kral onun ışığı, güneşi olacaktı. Netekim o merkezi Versailles olan bir güneş sistemi kurdu ki buradan diğer Avrupa memleketleri birer peyk gibi görünüyordu. Bu kral "dünyada bir entelektüel nizam güzelliği yaratmak üzere sistemli bir gayret" içinde idi[1].

[1] Salvador de Madariaga, *Englishmen, Frenchmen, Spaniards,* London, 1928. İspanyolca baskısı, 1929. Fransızca baskısı, 1931.

Fransa o zamanlar kalabalık bir nüfusa sahiptir. Köy ve kasabalarla doludur; savaşçıdır; daima silâh başına geçmeye hazır bir aristokrasisi vardır. Halkı canlı, neşeli, kolay intibak edici ve çok sevimlidir; faal, maharetli, her türlü işi ve bilhassa uzun çalışmadan ziyade sezgi isteyen şeyleri başarma kabiliyetine sahiptir. Diğer taraftan bu halk kaypak, hafif meşrep ve ahlâkî sapıklıklardan zevk alan bir kitledir; o kadar ki içlerinde bazan hiç yapmadıkları kabahatlerle övünenlere rastlanır... İşte Fransızlar hakkındaki basmakalıp kanaatler - bunların bir kısmı zaman içinde devam edegelmiş gerçek vasıflardır. Ama işte bütün bu hususiyetlere taze bir çeşni katan büyük bir üstünlük fikri: Fransa kibarlığın, zarafetin, kültürün ve bütün sosyal inceliklerin ana vatanıdır. Bütün Avrupa memleketlerinin seçkin kişileri çeşitli akademilerde bilgi ve kültür sahibi olmak veya saray muaşereti öğrenmek için Fransa'ya gelirler. Fransız şehir hayatına hayran olan bu yabancılar medenî hayatın öğretildiği bir okula girmiş gibidirler. Bu medeniyetin merkezi olmak itibariyle Paris diğer bütün Fransa şehirlerinden üstündür. Orada kimse sizden davranışlarınızın hesabını sormaz. Paris'in en güzel tarafı da işte bu serbestlik ve rahatlıktır; değişik bir hayat yaşamak isterseniz başka bir semte göçmeniz yeter. İnsan bugün atlas elbiseler içinde, yarın da çul-çuha içinde gezmek isterse bundan kime ne? Paris'te istediğiniz şeyi istediğiniz gibi bulabilirsiniz. Hayatın zevklerini en iyi tattıracak yeni birşey ortaya çıkar çıkmaz Paris derhal onu benimseyip kullanmaya başlar. Vaktiyle Roma dünyada bütün şehirlerin üstündeydi, şimdi Paris bu üstünlüğü elde tutuyor.

Eski rakipleri artık kendilerini tüketmiş olduğu halde Fransa, mucizevî bir şekilde, ardı ardına şaheserler veri-

yordu; bir memleketin kendini övmek için şaheser dediği şeyler değil, fakat bütün dünyanın kabul ettiği şaheserler. Descartes'lardan, Corneille'lerden sonra Molière'ler, Racine'ler, La Fontaine'ler, Bossuet'ler geldi; daha o nesil tükenmeden hemen Masillon'lar, Regnard'lar, Lesage'lar yetişti. Bu bereket üç çeyrek asır sürdü gitti. Bir taraftan hemen klasik hale gelen yazarların yazdıkları trajediler, komediler, masallar, nutuklar devamlı bir şekilde yeni baskılarını yaparken bir taraftan da bu mevcut eser yığınına eklenerek onun kudretini ve hızını artıran yeni kitaplar basılıyordu. Böyle bir büyük kültür hareketi nasıl olur da bütün Avrupayı kaplamazdı. Netekim böylece Fransa'nın üstünlük geleneği devam etmiş ve gitgide kuvvetlenmiştir. O en büyük yazarların Fransa için propaganda değerini bir düşünün; buna bir de büyük üstadları takip eden daha küçük çaptaki yazarları ekleyin ve nihayet, Bouhours, Rapin, Fleury ve daha birçokları gibi şimdi tamamen unutulmuş olmakla beraber o devirde her tarafta okunan üçüncü, hattâ dördüncü sınıf yazarları da hesaba katın. Bütün bunlar birarada düşünülürse Fransa'daki kültür hareketinin genişliği, derinliği ve çeşitliliği hakkında bir fikir edinilebilir.[1]

O devir Avrupasının entelektüel aristokrasisi için tercüme bile pek lüzumlu değildi, çünki Fransızca artık bir dünya dili olmaya doğru gidiyordu. İşte aslen Cenovalı olup da Londra'ya yerleşen Guy Miège'in kanaatı buydu; Miège bir Fransızca - İngilizce, İngilizce - Fransızca lügat yazmıştı, çünkü "Fransız, dili, bazı bakımlardan, dünya dili haline gelmekte" idi. Cromwell'in hayatı adlı eserini

[1] İleride, IV üncü Kısmın II nci bölümünde, çeşitli memleketlerde bu tesirin karşılaştığı tahditleri göreceğiz.

Amsterdam'da Fransızcaya çeviren Gregorio Leti de aynı kanaatte idi. Kitabını Fransızcaya çevirdi, çünkü "bu asırda Avrupada en çok konuşulan dil Fransızca'dır. Bu yaygınlık gerek Fransa'nın, tıpkı eski çağda Roma'nın hâkimiyeti Lâtinceyi her tarafa yaydığı gibi, siyasi üstünlüğünden, gerekse çok gelişmiş bir dil olan Fransızca'nın çok dikkati çeken bir güzellik ve vuzuha sahip oluşundan ileri gelmektedir." Mamafih, pek yaygın görünen bütün bu övgüler arasında Bayle'in şu sözleri kadar manidar olanı hiç şüphesiz mevcut değildir: "Fransız dili Avrupa'nın bütün milletleri için ortak anlaşma noktasıdır. Bu dile haklı olarak transandantal diyebiliriz, netekim filozoflar da her yerde yaygın, her türlü kategoride hâkim olan şeyler için aynı tabiri kullanıyorlar."[1]

Kitaplar, dil, âdetler ve nihayet hayatın maddî tarafı. Versailles sarayını takliden yapılmış bir şatonun çalışma odasında genç asilzadenin eğitimi için tutulmuş bir Fransızca hocası. Paltolar, elbiseler, perukalar, hepsi Fransız usulü. Dans dersi almak istiyorsak, İtalyanları bile kendi sahalarında mağlûb eden o zarafet üstadlarına, *Fransız dans hocalarına* değil de kime gideceğiz? Mutfaklara kadar inin: Fransız şefleri ve aşçıbaşılarına, Fransız şarapları dolduran garsonlara rastlarsınız. "Bugünlerde denebilir ki, dışarıdan getirilmiş şarap ikram edilmedikçe kaliteli bir öğle veya akşam yemeği ziyafeti vermek mümkün değildir; bu şarapların servisi, kapların bile Fransızca adlandırılması gerekmiş gibi, bouteilles denilen kalın şişelerle yapılır...", "Ve biz İtalyanlar (Muratori öyle diyor) Fransızlar ne yapıyorsa hemen yapmak, onların her türlü âdetlerini

[1] *Nouvelles de la République des Lettres,* Kasım 1685, Makale 5.

Tanrı emriymiş gibi taklid etmek için müthiş bir telâş içindeyiz".[1] Alman Thomasius da, *Fransızları taklid üzerine konuşmalar* (1687) adlı kitabında"... ecdadımız tekrar dünyaya gelse bizi katiyen tanımazlar: Biz soysuz ve melez bir hale geldik. Bugün herşeyimiz Fransız usulü oldu: Kıyafetimiz, mutfağımız, dilimiz adetlerimiz, hattâ kusurlarımız bile Fransız..."[2] diyor.

Sadece İtalyanca ve İspanyolca değil, fakat vaktiyle Avrupa milletleri arasındaki bağlardan birini teşkil eden Lâtince bile Fransızcaya yenildi. "Herkes Fransızca öğrenmek istiyor; Fransızca iyi eğitimin bir delili gibi görülüyor; bu dilin bu kadar çılgınca tutulması insanı şaşırtıyor ve kimse bu çılgınlıktan döneceğe de benzemiyor. Bazı şehirlerde Lâtince öğretilen bir tek okula mukabil on - oniki tane Fransızca öğreten okul var. Her tarafta klâsiklerin eserleri tercüme ediliyor ve klâsik üstadları Lâtince'nin eski hakimiyetini kaybetmesinden korkuyorlar[3]..."

Bu durumu izah etmek üzere ileri sürülen ve hepsi de doğru olan çeşitli sebepler şunlardı: Fransız dilinin güzelliği ve zenginliği, Fransızca literatürün yüksek kalitesi, gramer ve lûgatçe gibi meselelere birinci derecede önem veren bir milletin bu dil ve edebiyata gösterdiği itina, dünyada sadece Fransa'nın Akademi adı altında Fransız dilinin kullanılışına nezaret edecek bir devlet müessesesine sahip olması. Bütün bu derin, ince ve lüzumlu sebeplere

---

[1] Giulio Natali'den. *Il Settecento,* Milano, 1929, s. 68 ve ilh.

[2] Christian Thomasius, *Von Nachahmung der Franzosen, Nach den Ausgaben von 1687 und 1701,* Stuttgart, 1894.

[3] *Nouvelle de la République des Lettres,* ağustos 1684, Makale 7.

yeni bir hayatın eşiğinde bulunan Avrupa'nın ihtiyaçlarını da katabiliriz. Lâtincede bir skolâstik, bir teoloji çeşnisi vardı, bu dil eski kokuyordu. Lâtince artık hayatla ilgisini kaybetmişti. Zihni terbiye için fevkalâde bir vasıta olmakla beraber, okuldan mezun olduktan sonra bir işe yaramıyordu. Fransızca ise medeniyetin yeni bir doğuşu gibi göründü; Latincenin iyi taraflarını kendi içinde taşıyor ve bunları günümüze kadar getiriyordu. Vazıh, kesin, sağlam bir dildi, üstelik canlıydı. Dünyayı tabiat-üstü sebeplerden daha başka vasıtalarla izaha çalışan ilim Ortaçağlar için tatminkâr olandan farklı bir ifade vasıtasına muhtaçtı. Böylece, 1714'de Rastadt Muahedesi imzalanacağı zaman Fransızca diplomasi dili oldu, çünkü diplomatlar artık Mukaddes Romacermen İmparatorluğu Sefaretinin ihtiyaçlarına kâfi gelmiş olandan daha başka bir anlaşma vasıtası istiyorlardı. Hattâ hafif meşreplik ve kaygısızlık gibi çok defa suçlama konusu olan şeyler bile Fransızların lehinde yürüdü; onlar çok ezici bir geçmişin yükünden kurtulmuş gibiydiler. Yabancı ülkelerin ahlâkçıları onları fazla kadınsı ve zevk düşkünü buluyorlardı; ama onlar ne derse desin, Fransızlar modada baş köşeyi tutmuşlardı. Aynı Fransız hayranlığı onyedinci yüzyılın bitimine doğru İtalyayı sardı; o tarihlerde mağaza vitrinleri en son Paris modasına göre giydirilmiş mankenlerle doluydu. İngilizler de bu konuda geri kalmadılar; hanımlar saçlarını modaya göre yapıyorlardı; kitaphaneler *"the a la mode Secretary"* yi tavsiye ediyorlardı; the *Stage - Beaux Tossed'in a Blanket* adlı eserinde Thomas Brown moda çılgınlığıyla alay etti; Farquhar, *The Constant Couple*'da Fransız modası ile İngiliz modasını karşılaştırdı; Steele, *The funeral, or Grief a la Mode*'u sahneye koydu; ve Addison bu komedi için yazdığı prolog'da moda çılgınlığının sırrını şöyle anlattı:

Yazarımız...
İki maceracı bayanı sahneye koyuyor.
Birincisi hayalinde seyahat eden bir küçük hanım
İkincisi daha kibar: Paristen geliyor...

İşte genel bir temayülün hususî bir örneği; bu bir arz ve talep meselesidir, Fransa'nın nasıl hakimiyet kurduğu anlaşılıyor. O bu işi zora dayanarak değil, her yerde ve her zaman gönül rızasıyla yaptı, çünkü zora dayanmakla insanların kafasında uzun süren bir hakimiyet kurulamazdı. Her yerde Fransız hakimiyeti: İspanya'da ve İspanya kolonilerinde, ta Lima'ya kadar; Lima'da 1710'da *Rodogun*'ün bir adaptasyonu ve *Les Femmes Savantes* üzerine kurulan bir piyes oynandı. Yerli zihniyetin Antonides van der Goes vasıtasıyla Fransız tesirine boşuboşuna set çekmeye çalıştığı Holanda da bu tesirden kurtulamadı; Polonya'da İtalyanın yıldızı sönerken Fransanın yıldızı parlıyordu. Evet, her yerde Fransızca işitiliyor her yerde Fransız eserleri oynanıyor veya okunuyor, her yerde Fransız dehası insanların zihinlerine damgasını basıyordu.

Yine de, Fransa'nın hakimiyetini tesis etmesinden kısa bir zaman sonra bir rakip ortaya çıktı ve bu rakip bir kuzeyli idi.

Fransa'nın siyasî ihtiraslarına ilk defa karşı koyan İngiltere olmuştu. Fransa'ya ne denizleri ne de kıtayı bırakmaya niyeti vardı; sadece Fransanın hakimiyetine değil, Fransız kralının dayandığı otorite prensibine karşı da mücadele etti. Böylece bir tarafta Fransa kralı 14. Louis diğer tarafta da Guillaume d'Orange olmak üzere bir düello başladı. Her iki kahraman da birer fikri temsil ediyorlardı. Guillaume d'Orange 1688'de 2 nci James'i tahttan indirip

de Parlâmentonun kontrolu altında krallık yapmayı kabul ettiği zaman, 14. Louis kaçan kralı şahsi himayesi altına aldı, onu Sait-Germain-en-laye' deki saraya yerleştirdi ve onun şahsında kralların ilahi haklarını korumuş oldu. Fakat uzun bir mücadeleden sonra Fransa nihayet koalisyonun kuvvetlerine boyun eğip de 1697'de Ryswick Muahedesini imzaladığı zaman koca kral ne kadar da küçük düşmüştü! Rakibinin üstünlüğünü tanımak, onun meşruluğunu kabul etmek zorunda kaldı. Bu davranış aynı zamanda kuzeni ve aziz biraderi 2. James'in davasına ihanet demekti.

Kimdi bu bir darbede Avrupaya kudretlerini kabul ettiren ve Fransa'yı son elli yılda hiç görmediği bir mağlubiyete düşüren İngilizler? Bütün Fransa, saraydan basit halk tabakasına kadar, *Athalie'nin* şahane dekoru arkasında İngiliz ihtilâlinin gizli olup olmadığını sormaya başlamıştı. 1709'da Dijon'da söylenen bir şarkıda da bu temaya rastlıyorduk:

Büyükbaba bir züppe
Oğlan budala
Torun muhteşem korkak
Ah ne güzel aile!
Nasıl acıyorum sana Fransa!
Böyle bir idareye bağlısın.
En iyisi beni dinle de
İngilizlerin yolunu tut...

Bu İngiliz milleti yeni doğuşunun ilk safhalarında, bütün enerjisine ve sağlam bünyesine rağmen, edebiyata pek merak göstermedi. 14 Louis Londra'daki Fransız sefirinden oranın yazarları ve sanatkârları hakkında malûmat

istediği zaman, sefir ona edebiyat ve ilmin bir memleketi terkedip bir başkasına şeref veren şeyler olduklarını, hali hazırda bunların Fransa'ya geçmiş bulunduğunu söyledi. Eğer İngilterede bunlardan bazı izler kalmışsa, diyordu, bunlar da Bacon ve Buchanan'a ait hatıralarda yaşamaktadır. Sefir bu arada Miltonius diye birinden de bahsediyor ve bu zatın yazılarıyla kralları öldüren kaatillerden daha kötü bir şöhret yaptığını söylüyordu.

Fakat çok geçmeden İngilizler de bir imtiyaz elde ettiler. Tefekkür. Burada da yine Fransızlarla İngilizler arasında bir tezat doğdu. Cemiyet hayatında ustalık, güzel konuşma, zarif muaşeret âdabı ve düşünce kudreti Fransızlarda, ferdiyetçi güç, cesur ve samimî araştırma zihniyeti ve hür düşünce ise İngilizlerde idi. Eğer İngiltere sadece basit yazarlar çıkarmış olsa, Wycherley, Congreve, Vanbrugh, veya Farquhar gibi sahnede hâlâ Restorasyon devri adetlerini yaşatan eğlendirici fakat hafifmeşrep komedi yazarlarından başkasına sahip olmasaydı ikinci dereceden bir yer işgal etmekle yetinirdi, çünkü bu konularda sadece Fransayı taklid ediyor ve Fransız yazarlarından açıkça aşırmalar yapıyordu. Fakat iş bununla kalmadı, İngilizler meselâ bir gizli aşkın nasıl yürütüleceği veya bir sefih karakterinin nasıl çizileceği gibi hususlardan daha yüksek meselelerle uğraşmaya başladılar. Dinî problemleri uzun zaman önce nizama konduğu gerekçesiyle rafa kaldırmayıp, Tanrı ile münasebetin mahiyeti hakkında ileri sürülen çeşitli görüşleri, Bunyan'ın püriten mistisizmini, Clarke'ın veya Tillotson'un aydın konformizmini, Toland'ın uzlaşmaz deizm'ini münakaşa edip durdular. Yetiştirdikleri düşünürlerden biri, Locke, yeni bir felsefe kurmakla meşguldü. Bir başkası, Newton, ilimde bir inkılâp yapıyordu: *Philosophiae naturalis principia mathematica'nın* tarihi 1687'-

dir. İşte İngiltere'nin temsil ettiği ve Fransızların da hayran oldukları hayatî güç bunlardan doğuyordu. Fransızlar şöyle diyorlardı:

İngilizler derin düşünürler;
Kafaları ve karakterleri birdir;
Meselelerin derinine iner, zengin tecrübe kazanırlar
İlmin sahasını her yönde genişletirler.[1]

Nihayet, zamanı gelince, edebiyat sahasında da iddiaya başladılar ve o günden itibaren entelektüel dünya açıkça ikiye bölünmüş oldu. Dryden 1700'de ölünce İngilizler büyük bir şair kaybettiklerini düşünüyorlardı. Ama işte harikulâde bir yeni doğuş başlıyordu. İngilizlerden filozof isterseniz işte Cudworth ve Berkeley, ahlâkçı isterseniz işte Addison, Steele, Arbuthnot, Shaftesbury, allâme isterseniz işte Bentley, şair isterseniz işte Pope, Gay, Prior diyebilirlerdi. Bütün bu çeşitli sahaların hepsinde de usta olan biri istenirse o da vardı: Swift. Tabiî burada biz sadece en büyük şöhretleri sayıyoruz. İngilizler bu zenginliğin kıymetini o kadar iyi anladılar ki yazarlarını ve âlimlerini mükâfata ve itibara boğdular. Artık Fransız yazarlarının ve âlimlerinin İngilizleri kıskanmalarına sıra gelmişti. Oyuncular rol değiştirmişlerdi. Artık zafer anı, uzun zamandır beslenen fidanın nihayet çiçek açma saati idi.

İngiliz edebiyat tarihçilerinde bu büyük yılların tarihini yazarken sıla hasretine benzer bir heyecana rastlanır. Edmund Gosse, "1702'de", diyor, "Kraliçe Anna tahta geçti ve onun kısa hükümdarlığı devrinde gayet yüksek kabiliyetli ve orijinal kimselerin elinde İngiliz edebiyatı

[1] La Fontaine, *Fables*, kitap XII (1694). *Le Renard et les Raisins.*

parlak bir rönesans yaşadı. 1711 - 1714 arasında Londra matbaalarından aynı anda hem nesir hem de şiir sahasında çok önemli eserler bir yıldız yağmuru gibi fışkırıyordu. Sanki uzun zaman gökleri kararan bir bulut rüzgârla dağılmış ve böylece harika bir yıldız kümesi gözlerimizin önüne serilmişti. 1702'de Avrupada İngiltere kadar entelektüel boşluk içinde bulunan hiçbir memleket yoktu; 1712'de ise İngiltere'de çıkan eserlerin sayısı ve kalitesi Fransayı bile geçmiştir." Ah o bereketli 1713 yılı! "Berkeley'in *Hylas ve Philonous* adı altında neşrettiği küçük diyaloglar kitabı *annus mirabilis* 1713'e aittir. O yıl Pope, Swift, Arbuthnot, Addison, Steele hep dehalarının zirvesine ermişler ve İngiltere o tarihte Avrupanın hiç bir yerinde eşine rastlanmayan parlaktıkta bir edebiyatçılar zümresi çıkarıvermişti."

Işık kuzeyden geldi ve kuzey artık güneyle başa çıkacak kudrete erişti. O çağda yaşamış bir şairin şu sözleri hadiseye ne kadar uygun düşüyor:

Güneyde her ne güzel şey bulursan
Bizim kuzey onların aynını olmasa bile eşini çıkarır.[1]

Ön safa geçen İngilizler bu zaferlerinden ne kadar gurur duyuyorlardı! Geriye dönerek aldıkları yola bir baktılar ve daha dün ne kadar ümitsiz durumda bulunduklarını söylediler. Hürriyetleri, dinleri, ruh bütünlükleri daha dün kralların en güçlüsünün tehdidi altındaydı. Sonra, göz açıp kapayacak kadar kısa bir zamanda, Avrupa'nın bütün manzarası öylesine değişmişti ki, Tanrıya şükür, kötüler ayak altına düşmüş ve iyiler yükselmişti. Tabiî bu iyiler

[1] John Rawlet, *An account of my life in the North. Poetick Miscellanies* (London, 1687) adlı eserde.

kendileriydi. Felsefelerini, edebiyatlarını, bütün varlıklarını göklere çıkardılar. Yine o yıllarda, neticeleri günümüze kadar gelen bir cereyan başladı. Gerçekten, daha 1713'de İngilizcenin Fransızca yerine geçeceğine kim inanabilirdi? "Yunanca ve Lâtincenin rakîbi olan İngiliz dili onlar kadar zengin ve kuvvetlidir; (tıpkı kendisini konuşan miller gibi) her türlü zorlamanın düşmanı olan bu dil, ifade güzelliğine ve asaletine yardım edebilecek herşeyi kabule müsaittir. Halbuki aşırı işlenme yüzünden zayıflamış ve fakirleştirilmiş olan Fransızca hep durgun ve kaidelere fazla bağlı bir dildir; en ufak bir serbestliğe bile müsait değildir, cesaretin mükâfatını toplayacak gücü yoktur".[1]

Bu gücün, bu kudretin kendine düşen rolü oynayabilmesi için birçok ön - şartların yerine getirilmesi gerekti. Bir defa İngiltere hakkındaki eski basmakalıp hükümden kurtulmak ve onun yerine daha gerçek, daha inandırıcı bir imaj yaratmak lâzımdı. Kaliteli kimseler o zamana kadar kendilerini hep Paris'e verirler, hiç kimse Londra'ya gitmeyi aklından geçirmezdi. Ama 1660'dan itibaren İngiltere seyahatları olagan bir hale gelmeye başladı. Arada hiç şüphesiz birçok engeller de vardı. İngiliz örf ve adetleri genellikle barbar sayılırdı; anlaşılmaz bir dilleri vardı; ve hepsinden kötüsü, oraya varmak için azgın bir denizi aşmak gerekiyordu. Gerçekten cesaret kırıcı bir işti bu seyahat, karşıya geçmek için Cherbourga gelen ve orada açık denizin köpüklü dalgalarını görünce hemen geri dönen Normandiya'lı rahibin hikâyesini herkes biliyordu. Ama sahilde oturanlar bu kadar cesaretsiz değillerdi, onlar başkalarına örnek oldular. Manş'ı geçenler arasında Stuart-

[1] Abel Boyer, Addison'un *Caton*'unun tercümesine *ön söz*, 1713.

ların sarayına giden önemli şahsiyetler, şöhretli âlimler, edibler ve bu arada sırf turistik seyahat yapanlar da vardı. Vapurlar, gümrük muhafızları, posta arabaları ve hanlar seyahat edenlere sıkıntı veriyordu. Londra yolu, tarlalar ve çayırlar dünyanın en güzel manzarasıydı; Londra şehri ve görülmeye değer yerleri, vapurlarla dolu Taymis nehri, Westminster, Londra kulesi, İngilizlerin garip adetleri, acayip yemek tarzları, gayet ağırbaşlı eğlenceleri; seyahatten dönenler bu acı ve tatlı tarafları anlattıkları zaman, hikâye bir kahramanlık romanı havasına bürünüyordu. Nihayet 1715'de İngiltere tanınmaya başlandı. Artık insanlar onu olduğu gibi görüyorlardı. Bütün iş milletler galerisindeki haklı yerini alacak bir tablonun şurasını - burasını düzetmek ve ona yeni detaylar ilâve etmekten ibaretti.

Çok geçmeden İngiliz fikirleri Almanya'da da yazılmaya başladı. Hanover hanedanı İngiliz tahtını elde edince iki ülke siyasî bağlarla bağlanmıştı. İkisinin de protestan oluşu, Papalıktan hoşlanmamaları ve Roma Kilisesine karşı ortak husumetleri onları, hiç değilse bir dereceye kadar, daha da birleştirdi. 1697'de André Adam Hochstetter adlı Tübingenli bir profesör Lâtince bir nutuk vererek, İngiltereye seyahat etmenin faydalarından bahsetti. Nutkun adı *Oratio de utilitate peregrinationis anglicanae* idi. "İngiltere toprağının bereketinden bahsedecek değilim" diyordu, "o büyük Londra şehrinin manzaralarını da anlatmayacağım, benim üzerinde durmak istediğim şey daha ziyade İngilteredeki ilim ve bilhassa dindir. İçimizden hangimiz, İkinci James' devrinde Roma kilisesinin mümessillerine karşı duran ve bizim de katıldığımız bir davayı savunan şahsiyetlerin muazzam cesaretini unutabilir?" Arkadan Locke ile felsefe de geldi. Sonra edebiyat. İngiliz düşüncesinin Alman düşüncesi üzerindeki en belirli tesiri onu

Fransız tesirinden, yani Alman ruhuna tamamen yabancı bir düşünceden uzaklaştırmak ve yerine daha yakın, daha aşina bir model koyarak onun orijinal bir hale gelmesine yardım etmek olmuştur. Onsekizinci yüzyıl boyunca Alman topraklarında İngiliz tesirinin neticeleri kendini gösterdi. Almanya Fransız hakimiyetine isyan etti ve ona karşı bir Kuzey Birliği kurdu.

Ama İngiltere güneydeki ülkelere nasıl erişecekti? Kıta Avrupasında İngilizce hiç bilinmediği için, Londra'da neşredilen kitaplar onlara uzun bir zaman hiç ulaşamadı. Lâtinlerden İngilizce okuyabilen pek az, konuşanlar ise daha da azdı. İngiliz düşüncesinin hızla yayılabilmesi için aşağı-yukarı bir mucize lâzımdı. İngilizler ancak herkesin bildiği Fransızcayı kendi fikirlerini yaymak üzere bir vasıta olarak kullanırlarsa o zaman Fransız dili İngiltere adasındaki gizli hazinelerin yayılmasına yardım edebilirdi. "Bu kadar çok mükemmel eserin İngiliz adalarının dar hudutları içinde kapanıp kalması gerçekten pek üzücü olurdu. İngiliz dili ne kadar mükemmel olursa olsun, Fransızcanın ondan üstün bir tarafı vardı; Fransızca hemen bütün Avrupa memleketleri arasında normal haberleşme vasıtası idi, tesir sahası bakımından Fransızcaya kıyasla İngilizce, Cicero'nun *Pro Archia*'da Lâtince'ye kıyasla Yunanca hakkında söylediği duruma benziyordu: *"Graeca leguntur in omnibus gentibus, lâtina suis finibus, exiguis sane, continentur."*[1] Doğru. Ama farzedelim ki bir mütercimler heyeti teşkil edelim; bilgili ve çalışkan pekçok Fransızlar Londra'ya gelip otursunlar; oraya yerleştikten sonra İngiliz edebiyatıyla temasa gelsinler ve onunla ilgilensinler.

[1] Ricotier tarafından, S. Clarke'dan çevirdiği *De l'existence et des attributs de Dieu* (Amsterdam, 1717) adlı eserin başına konan *Avertissement*'dan bir parça.

Hoşlandıkları kitapları seçip Fransızca'ya çevirsinler. Bu suretle hem ekmeklerini kazanmış hem de kendilerine hüsnü kabul gösteren memlekete şükranlarını göstermiş olurlar." Meseleyi halletmek için bundan daha iyi bir usul bulunamazdı, ama bütün bunlar hep hayaldi.

Yine de bu hayal gerçek oldu. Dinî baskılar yüzünden papazlar,' öğretmenler ve yazarlar Fransa'yı terkedip Londra'ya sığındıkları zaman orada İngiliz tefekkürünün yorumcuları oldular. Gerçi işler bu anlattığımız şekle tıpatıp uygun gitmiyordu; bu işin daha öncelere ait birtakım hazırlıkları da olmuştu. Hiçbir şey *ex abrupto* olmadı Üstelik bu mülteciler İngiliz edebiyatını ve düşüncesini Kıta Avrupasına yaymaya olduğu kadar Fransız edebiyatını ve düşüncesini İngilterede yaymaya da teşne idiler. Ne olursa olsun, Nant Fermanının iptaliyle en az beklenen neticelerden biri de İngiltere'nin bir alay aracı ve tercümanla dolması olmuştu; bu adamlar İngiliz eserlerinin yazılmasında ve İngiliz tesirinin genişlemesinde göze çarpan bir rol oynadılar. Yeniden doğuşun eşiğinde İngiltere kendi haşmetini medenî dünyaya yayacak habercilere kavuşmuştu.

Bu haberciler ne biçim adamlardı? Belki gerçekten dâhi değillerdi, ama araştırıcı ve faal birer kafaları vardı; karakterleri sağlamdı, gurbet hayatı gibi büyük bir macerayı yiğitçe kabulleniyorlar, sadece karın doyurmakla tatmin olmuyorlardı. Yenilikten hoşlanan insanlardı... Aralarında Abel Boyer diye biri vardı ki, çalışmalarına Puylaurens'deki Protestan Akademisinde başlamış olan bu zat 14. Louis'nin Nant Fermanını iptal edişinde 19 yaşında bulunuyordu. Holanda'ya geçen ve oradan 1689'da İngiltereye gelen Boyer geçimini sağlamak için öğretmen oldu. Birçok Fransızca tercümeler ve birtakım okul kitapları neş-

retti. 1702'de Dictionnaire Royal'i yazdı; her neslin müracaat kaynağı olan bu eser İngilizlere faydalı olduğu gibi Fransa'da da klâsikler sırasına girdi. Boyer daha sonra Addison'ın Cato'sunu tercüme etti; bu esere Avrupada İngiliz trajedisinin şaheseri nazariyle bakılıyordu. Boyer İngiltere'nin yarı-resmî vakanüvisi haline geldi. Zamanın edebî münakaşalarına katıldı ve nihayet, sayısız dağdağalardan sonra, iyi bir Londralı burjuva gibi Chelsea'da yaptırmış olduğu evinde huzur içinde öldü. Sonra Pierre de Maizeaux vardı, bir papazın oğlu. Protestanlara karşı zulüm başlayınca hududu geçerek İsviçre'ye gitmiş ve Bern ve Cenevre'de ilâhiyat tahsiline başlamıştı. Babası onun "Kudüs'ün harap duvarlarını tamir etmekte kendisinin hayırlı halefi" olmasını ümid ediyordu. Fakat o bahtını Holanda'da denemeye karar verdi ve orada aslında iyi bir ortodoks olmayan Pierre Bayle'i tanıdı. Bu tanışıklıktan sonra Maizeaux da papaz olmaktan vazgeçti ve serbest yazar olmayı tercih etti. Buradan İngiltereye gitti. İsviçre, Holanda, İngiltere - nice mülteciler hep bu yolu geçmişti! Diğer faaliyetleri arasında, Saint - Evremond ve Bayle'i neşretmesi, Shaftesbury, Toland ve Collins'in dostu olması, Chillingworth'ı incelemesi, Locke'den seçilmiş parçalar neşretmesi, Leibnitz, Clark ve Nevton arasında din, ilim ve felsefe üzerinde geçen çok önemli münakaşaları toplaması, çeşitli kahvehanelerde bulunması, gazetelere yazılar vermesi, çok sayıda mektuplar yazması, işsizlere iş bulması ve muhtaçlara yardım etmesi yüzünden bütün yolların kavşak noktasını işgal eder bir hale gelmişti; bu yollardan geçen bütün fikirleri ve insanları görüyordu. Bütün bu sebeplerle, Pierre de Maizeaux zamanının takas bürosu gibiydi; aynı zamanda entelektüel hayatın hususiyeti olan huzursuzluğu, istikrarsızlığı, cesareti ve sonsuz ümidi de temsil ediyordu.

Ama bütün bu iyi işçiler arasında en yüksek mertebeyi Pierre Coste işgal ediyor. 1688'de Uzès'de doğan Coste rahiplik mesleğinde yetiştirilmek üzere Cenevre akademisine gönderilmişti. Orada tahsilini bitirince normal olarak Cévennes'de bir yerde öğretmen veya papaz olacaktı. Böyle bir mevkide vazifesi olan din hizmetlerini gereği gibi yürütecek, cahillere doğru yolu gösterecek ve ölüm gelinceye kadar o dar dünyada yaşayacaktı. Ama Nant Fermanı'nın iptali onun Fransaya dönmesine mani oldu; Pierre Coste maceralı bir hayata başladı. Onu sırasıyla Lozan, Zürib ve Leyden üniversitelerinde görüyoruz. 1690'da Amsterdam'daki Valon Kilisesi Meclisi tarafından papaz talebeliğine kabul edildi; bir müddet sonra bir basımevinde musahhih olarak çalıştı; 1697'de İngiltere'ye geçti ve fikir tarihindeki yeri artık belli oldu. Zengin evlerinde hususî dersler verdi ve seçilmiş talebelerin *Büyük Avrupa Seyahati'nde* onların başında dolaştı. Royal Society'ye üye seçildi. Felsefî konferanslar ve tarih tetkikleri neşretti; La Bruyère'in, Montaigne'in ve La Fontain'in eserlerini neşretti. Yunancadan Xenophon'ı, İtalyanca'dan Gregorio Leti ve Redi'yi tercüme etti; fakat en önemlisi, Shaftesbury'nin *Essay on Freedom of Wit and Humour'u* ile Newton'ın *Optics*'ini Fransızcaya çevirdi. Bu büyük adamları - Newton ve Shaftesbury - Fransaya ve Fransa yoluyla bütün Lâtin ülkelerine tanıtmak az iş değildi. Ama o daha da fazlasını yaptı, Locke'u çevirdi. Dikkatli bir zihin ve tutkulu bir çalışma ile *Essay Concerning Human Understanding*'i Fransızcaya aktardı ve böylece İngiliz felsefesinin yolunu Avrupalılara açtı. "İngilizler'in Locke'a olduğu kadar Fransızlar da Pierre Coste'a çok şey borçludurlar".[1]

---

[1] D'Argens, *Lettres morales*, I. XXIII.

Fikirlerin çizdiği yolu takip ederken bazan onların hiç beklenmedik bir istikamet tutturduğunu görerek hayrete düşüyorsak, Fransa'nın kendine düşen rolü kabul etmesindeki kolaylık ve sürate de aynı derecede şaşmamak için sebep yoktur. Kuzeyden çıkan yeni kuvvet Fransanın kendi hakimiyetini tehdit ettiği halde o bu kuvveti kabul etmekle kalmadı, ona yardım da etti. Kendi yaratıcı faaliyetlerine bir yenisini ekledi: Lâtin ülkeleri pazarına kuzeyli malları soktu. İngiliz düşüncesini İtalyan, İspanyol ve Portekizli müşterilere ulaştırdı. Hattâ bazan iki kuzeyli memleket arasında bile aracı rolü oynadı, öyle ki Londra'da çıkan bir eser Renin öbür tarafına Paris yoluyla geçiyordu. Dahası var: Roma, Paris ve Lizbon'a sadece kendi eserlerini değil İngilizlerin ve daha sonra Almanların mamulâtını da nakletti. Bunları taşıdığı maldan pek haberi olmayan basit bir kurye gibi götürmüyordu; aksine, onların kılığını da düzeltiyor ve "Avrupa'nın müşterek zevki" ne uyduruyordu. Tabiatiyle bu zevki yaratan da kendisi olmuştu. İngiliz yazarları biraz karanlıktı, onların eserlerini süzgeçten geçirmek lâzımdı. İngilizler formel mantık kaidelerine uymuyorlardı, onların fikirlerine bir nizam verilmeliydi; dağınık yazıyorlardı, toparlamak gerekti; eserleri kaba idi, daha ince ve zarif bir hale konmalıydı. Böylece Fransa, elinde makas, elbiseleri kesip biçip onlara şekil veriyor ve yüzlere de biraz pudra ve allık sürüyordu. Makyajını bitirdikten sonra sahneye çıkardığı şahıslar yine de egzotik görünüşlü şeylerdi, ama insanı ürküten şeyler değildi. Fransa nerede üstün olduğunu biliyordu; hitab ettiği kitlenin zevklerini biliyordu. Böylece hem kendi menfaatlarını hem de İngilterenin ve Avrupanın menfaatlarını gözönünde tutarak çalıştı. Kullandığı mütercimler yaptıkları büyük işin farkındaydılar. Onların işi kendile-

rine verilen vazifeyi körükörüne yerine getirmekten ibaret değildi; onlar da kendilerine göre bir yaratıcı idiler veya hiç değilse kendi kafalarına göre hareket eden kimselerdi. "Ne zaman İngilizce bir parçayı anlamakta zorluk veren vuzuhsuz bir ifadeye (İngilizler bu bakımdan bizim kadar dikkatli değildirler) rastlamışsam, yazarın ne demek istediğini iyice kavradıktan sonra, aynı şeyi Fransızcada hiç kimsenin anlamakta güçlük çekmeyeceği bir şekilde ifade etmeye çalışmışımdır. Fransızca bilhassa bu açık - seçikliği dolayısiyle bütün diğer lisanlardan üstündür. Bu bakımdan bir mütercimi tam yetkili bir elçiye benzetebiliriz. Bu benzetme biraz mübalagalı gibidir ve belki dünyada pek büyük değer verilmeyen bir işi bu kadar büyüttüğümden dolayı beni kınayanlar da çıkabilir. Ne olursa olsun, bana öyle geliyor ki mütercim de tam yetkili elçi de ellerindeki kuvvet sınırlandırıldığı takdirde kendilerini çok müşkil durumda bulurlar.[1]

Fransa İngiliz düşüncesi ile Lâtin ülkeleri arasında aracılık yaptı: tam bu devirde bir başka cereyanın daha doğuşuna rastlayoruz ki bütün onsekizinci yüzyılı boydan boya geçen bu cereyan onun da ötesine akmıştır.

Gemiler yüklerini bir şehrin merkezine boşaltmaya gelirler. Bir şehri büyük bir liman diye tasvir edenler yanılmıyorlar. Borsa binası, Banka, Hindistan Kumpanyası Merkezi gibi muhteşem binalar; nehir boyunca büyük konaklar; düzenli bir faaliyet, bir refah atmosferi; ne dilencilik ne fakirlik; servet sahibi tüccarlar, iyi halli şehirliler. İşte yabancıların gözüyle Amsterdam; onlara göre Holanda füsunlu bir belde idi.

---

1 Pierre Coste, *Essai philosophique concernant l'entendement humain* (Amsterdam, 1700) tercümesinin *Avertissement*'ı.

Tek manzara görülür bu sahillerde
Günahsızlık ve hürriyet.
Neler, neler görürsünüz
Ki hepsi birbirinden ayrı
Ama harika bir ahenk içinde
Zenginlikle tutumluluk kol kola
Esaretsiz bir kudret
Sefahatsiz bir servet
Ne asalet ne de mevkide kibir:
İşte bana göre yer[1]...

Holanda zengin, Holanda kudretliydi. Eğer o ticaret sahasında İngiltereye rakip olmuşsa; eğer, 1688'den sonra, büyük bir geminin yantarafına bağlanmış bir sandal gibi görünmeye başlamışsa; eğer vaktiyle kendini büyük bir denizci ve kolonici ülke yapan o savaşçı ruhunu yavaş yavaş kaybetmişse zannetmeyin ki bu değişen şartlar onu fakir düşürdü. Holanda yine servetin tadını çıkarıyordu. Üstelik kasalarına altın ve gümüş doldurmak için başka bir vasıtası daha vardı: Bankerlik. Kapitalist devletin ilk örneğini Holanda verdi ve bankerlik onun zenginliğini devam ettirdi.

Servetin böyle devamlı geliş gidişi elbette ki Holandayı tarafsız yapacaktı, çünkü o muvazeneli ve barış içinde bir Avrupaya muhtaçtı. Böylece Holanda her türlü din ve mezhebe sığınak temin etti. Bir Yahudiyi hristiyan etmek için elinden geleni yapan insan iyi bir hristiyandır, ama iyi bir iş adamı değildir. Holanda vicdan hürriyetini destekledi, çünkü uzun ve acı terrübeler ona dinî inancı

[1] J.-B. Rousseau'ya atfedilen ve *Oeuvres de Chaulieu*'ye (1774 baskısı, cilt II, s. 304) alınan bir parça.

yüzünden eziyet görmenin ne demek olduğunu öğretmişti. Gerçekten, Holandanın bütün tarihi din hürriyeti için verilmiş kahramanca bir mücadeleden ibarettir. Vicdan hürriyetine önem vermenin ikinci bir sebebi de, müşteriye vaftiz vesikası sormakla ne bankacılık ne de herhangi bir işin yapılabileceği idi. Böylece Holanda kendi mabedleri yanında katolik kiliselerinin ve Yahudi sinegoglarının da bulunmasına müsamaha etti. Ama bu müsamahanın da bir hududu vardı; papazlar arasındaki kavgalara hükümet müdahele etmek zorundaydı ve dünyada hiçbir hükümet kendisini yıkacak prensiplere karşı eli-kolu bağlı duramazdı. Yine de, Holandanın verdiği hürriyet, nisbî bile olsa, pek kıymetli ve az görülür cinsten bir serbestlikti.

Holanda üniversiteleri vasıtasıyla da barışa yardım etti. Kuzeyden, güneyden, doğudan ve batıdan pek çok talebe sadece Holandalı âlimlerin değil, aynı zamanda Fransız ve Alman hocaların da derslerini dinlemek üzere Holandaya geliyorlardı. Orada her memleketten insanlar, kitaplar ve fikirlerle karşılaşmak mümkündü; bu fikir alışverişi, hiç değilse o devirde, başka hiçbir ülkede eşi görülmeyen birşeydi. Onyedinci yüzyıl boyunca ve onsekizinci yüzyılın büyük bir devresinde İngiliz, Fransız, İskoç, Danimarkalı, İsveçli, Polanyalı, Macar ve İmparatorluğa bağlı yerlerden daha büyük sayıda insanlar Leyden, Franeker, Gröninger ve Utrecht'e tahsile geliyorlardı[1]...

Nant Fermanının iptali sırasında Holanda hazır durumdaydı. Bu müsamahakâr ve şefkatli ülke eskidenberi memleketinden kovulan İngiliz mültecilerini, Cromwell devrinin kralcılarını ve 2 nci Charles devrinin cumhuriyet-

[1] J. Huizinga, *Du rôle d'intermédiaire joué par les Pays-Bas entre l'Europe occidentale et l'Europe centrale.* Carnegie vakfının Avrupa Merkezi, Bülten no. 7, 1933.

çilerini kendi topraklarında görmeye alışmıştı. Bütün o belâlı devirlerde önemli bir İngiliz ne zaman kendini tehlikede hissetse hemen Hollanda'ya giderdi. Shaftesbury, Locke, Collins hep öyle yaptılar. Sonra bunlar felâketli devir kapanıncaya kadar Holanda'da emniyet içinde otururlardı. 1685 sıralarında Fransız hugno'ları Holanda kapılarına düştüler ve Holanda onları da, herzaman yaptığı gibi, sayılarına bakmaksızın sıcak bir kalple kabul etti. Bu adamlara atölyelerde, orduda, okullarda iş bulmak için akla gelmedik yollara başvurdu. Onları kendi kucağına aldı, çünkü kendisi de protestandı, 14 üncü Louis'nin politikasından nefret ediyordu ve insancıl bir karaktere sahipti.

Ve Holanda milletler arasında büyük bir rol oynamaya başladı. Kafasındaki fikirleri dışarı vurmaya çalışan Avrupa o zamanlar gerçek Avrupalı karakterde neşir organlarından mahrum bulunuyordu. Hugno'lar kendilerine cömertçe gösterilen serbestlik ve misafirperverliğin karşılığı olarak Holanda'ya bu muazzam hizmeti yaptılar. Bu eksikliği gidermek için pek çok teşebbüsler yapılmış, fakat çeşitli sebeplerle her defasında başarısız kalınmıştır *Journal des Savants* adlı o kıymetli mecmua, yabancı memleketlerin fikirleriyle temasa gelmek üzere yapılan mükerrer teşebbüslere rağmen, yine de tamamiyle Fransızlara mahsus bir organ olmaktan kurtulamamıştı. *Philosophical Transactions* felsefeden çok ilimle meşguldü; *Giornale dei Letterati* hayatiyeti olmayan, sahası dar bir dergi idi, Leipzig'de çıkan *Acta Eruditorum* ise çok ağırdı. Kısacası, ortada doldurulması gereken bir boşluk vardı. Uzun zamandır beklenen tipteki dergiler Holanda'da çıkmaya başladı. 1683 yılının mart ayında Pierre Bayle'in *Nouvelle de la Republique des Lettres'i;* 1686 ocak ayında Jean Leclerc'in *Bibliotèque Universelle et Historique'i;* ve 1687 eylülün-

de de Basnagne de Beauval'in *Histoire des Ouvrages des Savants*'ı çıktı. İşte üç süreli yayın ki, Fransızca neşredilmelerine rağmen, Avrupa çapında okuyucu bulma ümidindeydi.

Uzun zaman geçmeden de istediklerini buldular. Yazarlar sınırları aşan ve bütün ülkelere yayılabilecek olan bir şöhreti kendilerine kazandırma imkânı olan bu dergiyi sevinçle karşıladılar. Hangi yazar milletlerarası bir organ tarafından değerlendirilmek istemezdi? Kim kendi meziyetlerine göre bir değer kazanınca müteşekkir kalmazdı? Kim kendisine haksız muamele yapıldığına inanınca öfkesini gizlerdi?

"*Nouvelles de la République des Lettre'in* temmuz sayısının ilâvesinde benden kötü bir ifade ile bahsetmenizden şikâyete hakkım var... İnsan haklarını ihlâl etmeyiniz... Derginizde dürüstlük ölçülerine riayet etmelisiniz... Hıristiyan ahlâkının kaidelerini unutmayınız.[1]

Yahut, biraz farklı bir eda ile:

"Aralık sayınızda yazdıklarınızdan bu yana herkes eserimi istiyor. Bizdeki ilim adamları daha şimdiden eserimin çok lehinde bulunuyorlar ve bir kitabın özüne nüfuz etmek veya onun tam kıymetini vermek hususunda hiç kimsenin sizden daha muktedir olamayacağına inanıyorlar.[2]

Neşriyatınızı okumak fırsatını bulduğum gündenberi, sizin yazdıklarınızı ölümsüzlük tacını giymiş eserler olarak

---

[1] L'abbé de Ville'den Pierre Bayle'e. De Chambéry, 31 ağustos 1686. (*Choix de la correspondance inédite de Pierre Bayle* adlı eserde. Neşreden: Émile Gigas, Copenhague, 1890.)

[2] François Bernier'den Pierre Bayle'e. Paris, 28 Şubat 1686.

görüyorum; derginize ancak büyük bir gayret ve kabiliyet eseri olan yazılar giriyor.[1]

Ama bütün bunlar arasında en dokunaklısı Vico'nun Napoli'den Jean Le Clerc'e gönderdiği dilekçe olmuştu. Napolide Vico lâyık olduğu ilgiyi görmüyordu, ama Jean Le Clerc onun isminden bahseder etmez Vico Avrupa çapında bir şöhret kazandı.[2]

Evet, artık bize ışık Kuzeyden geliyordu. Ama Doğu'da da önemli kıpırdanmalar başlamıştı. Uzun süren savaşlardan yorgun düşen Polonya, gösterdiği bütün kahramanlıklardan ve Sobieski'nin bütün Avrupayı hayran bırakan jestinden sonra, şimdi tamamen kendi iç meselelerine dalmıştı. Uzun bir zamandır Polonya büyük bir gayretle Rusya'ya Avrupa medeniyetini öğretiyor, bu kaba komşusuna Avrupa edebiyatı, güzel sanatları, ilmi ve siyasi felsefesi ile yuğurmaya çalışıyordu. Şimdi Rusya başka örnekler peşine düşmüştü. Bu arada İsveç'in kudreti yıkılıyor ve 12 nci Şarl'ın yıldızı Poltova'da ebediyen sönüyordu. Avrupada böylece bazı büyük aktörler sahneden çekilirken başkaları onların yerlerini alıyorlardı. Paris'e gelen haberlere (ki başlangıçta hiç de önem verilmedi) göre, 18 ocak 1701'de Brandenburg Prensi Üçüncü Frederik kraliyet tahtına oturmuş ve Birinci Frederik adıyla Prusya kralı olmuştu. Bu arada Moskova'da neler oluyordu? Rusların çar dedikleri bir Grandük Asyalı Rus yığınlarından medenî bir millet meydana getirmeye karar vermiş ve bu konuda Almanya'dan, Macaristan'dan, Holanda'dan ve İngiltereden örnek almaya başlamıştı. Her çeşit örf ve adet-

[1] Denis Papin'den Pierre Bayle'e, 26 haziran 1685.

[2] E. Nicolini, *Due lettere inedite di G. B. Vico à Giovanni Le Clerc. (Rev. de litt. comparée,* cilt IX, yıl 1929, s. 737.)

ler, saç biçiminden elbiseye kadar, değişmeye başladı. Hollandalı bir seyyah, Cornelis Van Bruyn, bu yenilikleri ve değişme hızını görünce o kadar şaşırmıştı ki, bir tarihî hatıra olarak saklamak üzere hemen Rusyadaki mahallî kıyafetlerin desenlerini aldı: "Değişmeler sonunda er-geç bu kıyafetler ortadan kalkacağı ve halkın hafızasından da silineceği için, kadın kıyafetlerinin resimlerini çizdim..." Eski milletler Rus İmparatoru Büyük Petro'nun bu muazzam teşebbüsü karşısında şaşırıyorlar ve hayranlıkla bakıyorlardı.

Fakat bu iki büyük kuvvetin doğuşu henüz büyük bir önem ifade etmiyordu. Rusya ve Prusya ancak daha sonraki tarihlerde entelektüel sahada bir varlık göstermeye başladılar. O zamanın asıl meselesi şu idi: Entelektüel hakimiyet artık Lâtin milletlerin malı olmaktan çıkmıştı. İngiltere bu sahnede kendisi için bir rol istiyordu; kendi kıymetinin farkındaydı ve büyüklüğünü dünyaya ilân ediyordu. Portekiz'e İspanya'ya, İtalya'ya ve Fransaya, bütün Lâtinlere, açıkça hor bakıyordu. Bütün bu kalabalıklar onun nazarında köle idi.

Biz Britanyalılara gelince, Tanrı'ya şükür, ecdadımızdan kalma kuvvetli bir idarecilik geleneğine sahip bulunuyoruz. Bizde hem halk hem de anayasa kavramları var; Teşri ve icra kuvvetlerinin yapısını biliyoruz... Bunlardan çıkardığımız düsturlar matematik prensipleri kadar açık ve seçiktir. Gitgide artan bilgimiz hergün bize politikada aklı selimin ne demek olduğunu daha iyi gösteriyor; ve bu bilgi bizi ahlâk sahasında, yani politikanın temelinde de ister - istemez aynı anlayış seviyesine çıkaracaktır.[1]

Shaftesbury İngiliz siyasetini övüyor. Ve İngiltere ile

[1] Shaftesbury, *Freedom of wit and humour* (1709), 1, 3.

İtalyayı mukayese eden Addison, İngiltere'nin hürriyet anlayışını göklere çıkarıyor. Ey İtalya, sen ne kadar güzelsin... Ama üzerinde zulüm ve baskı idaresi bulundukça, tabiatın ve sanatın sana bahşettiği bütün güzellikler neye yarar? Zavallı halkın kızaran portakallara ve büyüyen başaklara hüzünle bakıyor, mersin ağaçlarının güzel kokusunu kederle teneffüs ediyor: Bereketli topraklar içinde açlıktan ölüyorlar, şarapları varken susuzluktan kırılıyorlar... Ey hürriyet! Sen yoksullara neş'esin; güneşe güzellik, güne zevk veren sensin. Britanya adasının taptığı ilâhe sensin; o artık daha başka birşey istemiyor, seni buluncaya kadar neler çekti? Donmuş kayalarında sen varsın! Başkaları saraylarıyla, tablolarıyla, heykelleriyle övünsünler; İngiltereye Avrupanın kaderi ile uğraşmak, mağrur kralları hizaya getirmek, mustarip komşularının feryadlarını dinlemek yeter[1]...

"İngilizlere her bakışta daha çok hayran oluyorum; genellikle herşeyde bizi geçiyorlar[2]". En azından hatırı sayılır bir kuvvetleri var; yeni bir dünya görüşünü temsil ediyorlar. — Nedir bu?

---

[1] Addison, *A letter from Italy, to the right honourable Charles lord Halifax in the year 1701.*

[2] Daniel Larroque'dan Pierre Bayle'e. 12 temmuz 1686,

IV. BÖLÜM

Protestanlık

1678 yılı idi. Bossuet papaz Claud ile bir münakaşaya girişti. Terketmek üzere olduğu protestanlıkla seçmek istediği katoliklik arasında henüz müteredditbulunan Madame de Dures bu münazarayı izlemiş ve karşı karşıya gelen iki münakaşacı bir kadının ruhunu kazanmak, kendi hakikatlerini ve imanlarını üstün çıkarmak için şiddetli bir kavgaya tutuşmuşlardı. Ferdî vicdana ait haklar konusunda Bossuet karşısındakini hayli bastırıyordu: Reform kilisesi taraftarlarının propaganda ettikleri hürriyet ne idi? Bu hürriyet nereye kadar giderdi? Hudutları yok muydu? *Herhangi bir insan, ister erkek ister kadın, ister cahil birî olsun, Tanrı'nın kelâmını, üyeleri dünyanın dört bucağından ve merkezinden gelmiş de olsa, kilise meclisinden daha mı iyi, kilisenin bütün diğer mensuplarından daha mı açık ve seçik anladığına serbestçe inanacak veya inanmak zorunda olacaktı?* Claude buna şöyle cevap verdi: *Evet, öyle olacak.*[1]

---

[1] Bossuet, *Conférence avec M. Claude, touchant l'infaillibilité de l'Église*, 1682. *Réponse au livre de Monsieur l'Évêque de Meaux, intitulé Conférence avec M. Claude* (Quevilly et Rouen, 1683, s. 485 ve devamı) adlı eserde rahip Claude kendini şöyle ifade ediyor: "Bu risaleye şu sözlerle başlıyorum: bize göre, *kim olursa olsun, herkes Tanrı kelâmını en üniversel Kilise Meclislerinden; bütün kiliseden daha iyi anladığına inanmalıdır.* Bu ifade iki manâda anlaşılabilir; birincisi, herhangi bir insan Tanrı kelâmını iyi kişilerden, dindarlardan, alim ve hakimlerden

Hürriyet ve otorite arasında şimdi din sahasına kaydırılmış olan bitip-tükenmez çatışma, bu münakaşa ile iyice keskinleşti. O gün, insanların hayat boyunca rehber edinmek üzere seçecekleri prensipler bütün şiddetiyle karşı karşıya getirildi. İki zıt tarafın müdafaasını yapan iki kuvvetli adam, Claude ve Bossuet, kendi ruhunu arayan bir kadının, bütün Fransa'nın ve bütün Avrupa'nın karşısında kavgaya girdiler. Biri insanın serbest tercih hakkını, ferdî vicdanın başkalarına tabi olmaksızın doğru bildiği birşeye inanma hakkını müdafaa ediyor, öbürü de ortak bir inancı paylaşmak arzusu, herkesin kabul ettiği bir disipline uymanın vereceği sevinç ve hayatı devam ettirebilmek için bir otorite tanımak zarureti üzerinde duruyordu.

Claude o tarihte kaybedilmek üzere olan bir davayı, Bossuet de kazanılmaya doğru giden bir dâvayı savunuyorlardı. Heterodoksi dalgası geri çekiliyordu; Alman Lüterciliği dejenere oluyor, kuvvetini kaybediyor, bayağılaşıyordu; hatta en münevver protestan papazları bile bu gerçeği itiraf ediyorlardı. İngilterede protestanlık iki taraftan tehdit altındaydı; bir yandan Stuart hanedanına sadık kalan Katolikler, öbür yandan aralarında her çeşit hizip bu-

---

yani İsa adına biraraya gelen bütün bu kimselerden teşekkül eden üniversel kilise meclislerinden ve topyekûn hristiyan kilisesinden daha iyi anlayabileceğine inanmakla mükelleftir. İkincisi, Tanrı'nın takdisine mazhar olmuş her imanlı kişi Tanrının kelâmını züppelerden, menfaatçı ve riyakârlardan, yani Tanrı'nın kendi kutsiyetinden nasip vermediği kimselerden kurulu en üniversel sahte meclislerden ve Kilisenin adını kullansalar bile bütün bu türlü adamların topundan daha iyi anlayabileceğine inanmakla mükelleftir." Claude, bu birinci manâ protestanların reddettiği bir iftiradan ibarettir, diyor. İkincisi ise Bossuet'nin yıkamayacağı kadar aşikâr bir hakikati ifade etmektedir.

lunan protestanlar bu davayı zayıflatıyorlardı. Karşı-Reform hareketinin hücumu orta Avrupanın büyük bir kısmını katolikliğe kazandırmıştı; Kanun ve nizamın eşsiz şampiyonları olan Cizvitler hiçbir zaman şimdiki kadar büyük kudrete sahip olmamışlardı.

Bütün milletlerin en mantıklısı ve fikir bahis konusu olunca, en inatçısı olan Fransa bu mükemmel ahenk karşısında kendini kaybeder gibiydi. Siyasî meseleyi en basit bir formüle irca eden mutlak bir kral, halkının bir kısmı aykırı bir imana bağlandıkça, kalplerde bir ahenksizlik havası devam ettikçe elbette ki kendini rahat hissetmeyecekti. Tebasının dinî inançlarını bir düzene koymak, siyasî sahada olduğu kadar dinde de birlik kurmak, protestanlığı ortadan kaldırmak, mükemmel düzenli bir devlette bir tek dinden başkasına müsaade etmemek: işte 14üncü Louis'nin hayali buydu. Reformcu denilen dini başlangıçta münakaşa ve gönüllü dönme yoluyla ortadan kaldırmak istiyordu, ama sonra bunlar fayda vermezse kuvvet kullanacaktı. Kendisine anlatıldığına ve inanmaya pek hazır olduğu bir kanaata göre, geçmişte memleketi kan ve ateşe boğmuş olan Reform hareketi şimdi sadece müdafaasız, aciz ve yenik düşmekle kalmayıp, aynı zamanda hemen hemen yok olmuş ve sonu gelmiş durumdaydı. Rahip Maimbourg'un *Histoire du Calvinisme* adlı eserinde yazdığı gibi, bir hamle daha yapılırsa,

Fransayı harab eden ve bugün dumandan başka pek az izi kalmış olan felâketli yangın kısa zamanda tamamen sönecektir. Ve hepimiz Tanrı'nın bizim üzerimize tayin ettiği kral'a bağlanmamızı emreden tek bir kanunla yeryüzünün en hristiyan krallığı içinde birleşmiş olduğumuza göre, eminim ki tek ve aynı iman altında da birleşeceğiz.

Fransa yolu gösterirken ve bütün Avrupaya örnek olurken aynı şekilde İngilterenin de katolikliğe dönmemesi için ne sebep vardı? Netekim Rahip Maimbourg bu dönüşü de şimdiden görür gibiydi:

"Bir gün gelip, felâketli bir dogmaya dayanan bir sapıklığın İngiltere semalarına yaydığı karanlığı inayetinin ışığıyla ortadan kaldıran Tanrı'nın yine hakikat güneşini İngilizlerin gözleri önünde parlatmasını ve onları vaktiyle Aziz Büyük Greguvar'ın davet ettiği birliğe döndürmesini ümid etmek için sebepler vardır."

Böylece, bütün kralların en haşmetlisi ve en hristiyanı olan 14üncü Louis'nin hayırlı gayretleriyle, İsa'nın dikişsiz güzel kaftanı bir daha parçalanmaktan kurtulacak, ortodoks imanın zaferi temin edilecekti.

14üncü Louis 1685 yılı Ekim ayında Nant Fermanını ilga ettiği zaman kendi prensiplerinin mantığını hiç de ihlâl etmiş değildi. O sadece hristiyan zihniyetinin ve insan vicdanının mantığına aykırı hareket ediyordu. İnsan vicdanı baskıya tahammül etmezdi, onun asaleti ve büyüklüğü buradaydı. Aşırı baskı sadece isyana yol açardı. Ve böylece, istikbalin alacağı şekil bakımından birkaç hareket Nant Fermanının ilgasından daha da ağır ve vahim neticeler doğurabilirdi. Büyük düşünce hareketleri için belli tarihler tesbit etmek mümkünse, diyebiliriz ki, 1685 yılı karşı-Reform hareketinin en başarılı devrini gösteriyor. O tarihten sonra işler tersine döndü.

Ya Fransa dışında çalan alârm çanlarına ne demeli? 1688'deki İngiliz inkılâbının siyasî olduğu kader dinî bir tarafı da vardı. Guillaume d'Orange'ın tahtı elde etmesi sadece parlamentonun değil, aynı zamanda Reformcuların

bir zaferi olmuştu. Guillaume yalnızca halkın yüce haklarının savunucusu değil, dinin de kurtarıcısı ve Protestanlık davasının büyük öncüsü idi. Bütün kuzey memleketlerinin nazarında 14 üncü Louis vicdan hürriyetinin barışmaz düşmanı haline gelmişti. Nant Fermanını ilga etmesi hep onun despotluğu, adaletsizliği, zalimliği, şiddeti ve temel insan haklarını hiçe saymasının açık bir işareti olarak görülüyordu. Bu diktatör, bu Makyavelli, bu cehennem zebanisi, bu Isa düşmanı dünyayı silâh zoruyla kendine bağlamakla kalmamış, yaptığı istilâlar ve hile ile Fransa'ya kattığı topraklar onu yine tatmin etmemiş, bu defa da vicdanlar üzerinde hakimiyet kurmaya ve kendi fermanlarını ilâhî kanunların üstüne çıkarmaya kalkmıştı. Bu lânetler o kadar yaygındı ki ta Yeni Dünya'da bile işitiliyordu. Benjamin Franklin'in anlattığına göre, kendisi daha çocukken, Filadelfiyadaki Eski Güney Kilisesinde, "o lânetli ihtiyar, o Tanrı kullarının Nemrud'u 14 üncü Louis" den bahsedildiğini işitmişti.[1]

Ve yurtlarından gurbete düşen Fransızlar Protestan Avrupa için ne kuvvetli bir maya oldular! Çektikleri eziyeti bütün dünyaya anlatıyorlardı. Yıllardır kollarını kıpırdatamamışlar, takip edilmişler, sonra da katolikliğe dönmeyi reddettikleri için suçlu muamelesi görmüşlerdi. Cenevre, Berlin ve Budapeşte dışında, Holanda ve İngiltere de düzinelerle kilise ve binlerce dindar hristiyanıyla muhalefetin kaleleri haline gelmişti. Uzun zamandır mukavemete ve savaşa alışmış olan bu sert, bükülmez Fransızlar imanı yüzünden eziyet gören insanlar olarak itibar kazanıyorlar ve başlarına gelen felâketlerin canlı birer de-

[1] *Writings of B. Franklin,* Smith neşri, cilt VI, s. 86 ve 87.

kili sayılıyorlardı. İçlerindeki acı ve nefret ölünceye kadar devam edecek, hattâ öldükten sonra da evlâtlarına intikal edecekti.

14 üncü Louis Nant Fermanını ilga ettikten sonra Rahip Claude'un sesi nasıl da değişmişti! Artık mantıka ve delillere dayanan mücadelenin zamanı geçti, diyordu? Zafer ancak gerçek imanla kazanılacaktı. O zavallıyı aldatmışlar, kilisesinden atmışlar, memleketini terketmesi için ancak yirmidört saat mühlet vermişlerdi. Ne acı hatıralar! Süvari askerleri kasabanın giriş - çıkış yerlerini tutarak buralara muhafızlar koymuşlar, sonra kılıçlarını çekerek bağırmaya başlamışlardı:

"Öldürün, öldürün, ya katolik olurlar ya geberirler! Binlerce çığlık ve küfür arasında, ellerine geçen kadın - erkek kurbanlarını saçlarından veya ayaklarından çatı kirişlerine veya baca çengellerine bağlıyorlar, sonra da altlarına yığdıkları sap demetlerini ateşe veriyorlardı. ... bir tek tel kalmayıncaya kadar saçlarını ve sakallarını yoluyorlardı. Hususi surette hazırlanmış büyük ateşlere atılan zavallılar orada yarıyarıya kebap oluncaya kadar bırakılıyorlardı. Kollarının altından ip geçirilerek kuyulara sarkıtılıyorlar, dinlerini değiştireceklerine söz verinceye kadar suya daldırılıp çıkarılıyorlardı.

Fransa kralı bilmiyor muydu ki iman Tanrı vergisidir ve insan gayreti ona hiçbir şey yapamaz; Şiddet ve baskı insanları ancak kâfir veya sahtekâr yapar, yahut samimî insanın kalbinde hiçbir suretle yıkılamayacak bir sağlamlık ve sebat meydana getirir? Bilmiyor muydu ki, böyle gaddarlıklara başvurarak kendisini Avrupa devletleri nazarında gayri meşru bir duruma düşürmektedir? Seleflerinin koy-

duğu nizam ve herkesin inandığı kaideleri yıkınca onun vaadlerine ve ahitlerine artık kim güvenebilir?[1]

Daha nice papazlar, gözlerinden sel gibi yaşlar akıtarak, zalime lânetler yağdırdılar: Jacques Basnage, meşhur hatip Jacques Saurin, Élie Benoist, Isaac Jacquelot. Ama bu büyük ıstırabın nereye kadar vardığını anlamak için biraz Pierre Jurieu'yü dinleyelim. Tabiatı itibariyle kavgacı olan bu adam, kendi yurdunda kaldığı müddetçe sakin yaşamıştı. Ama çok geçmeden gurbete atılınca çılgına döndü. Başkalarının ağırbaşlılıkla ve ölçüyle söylediklerini o en çetin kelimelerle anlatıyor, kullandığı şiddetli üslup yüzünden dâvasına yardım etmekten çok zarar veriyordu. Ama bahsettiği şeyleri elbette ki başkaları da görmüşlerdi. Bir yüksek burç üzerinde devamlı gözcülük ediyor, Papalığa ve Otuzlar Meclisi'ne lânet okuyor, Reform hareketini yüceltiyor, dindaşlarını isyana teşvik ediyor, onlara kuvvete boyun eğmemelerini söylüyor ve ilk hristiyan papazlarının zulüm gören hristiyanlara yaptıkları gibi o da dindaşlarına köyden uzun mektuplar gönderiyordu. Peygamberler gibi kehanette bulunuyordu; din düşmanının saltanatı yakında sona erecekti; Şeytan'ın ülkesi yıkılacak, gerçek hristiyanlar tekrar şeref tacını giyeceklerdi. 1710 a veya en geç 1715'e kadar herşey bitecek ve protestanlar Fransa'ya zaferle gireceklerdi. Ona inanan, sözlerini takip eden ve yuvaya dönüşün kesin tarihi üzerinde tartışan insanlar vardı: 1720 de veya 1730'da menfadakiler tekrar Kudüs'e sahip olacaklardı.

Ama bütün bu feryatlar, çılgınca patlamalar, bu delice konuşmalar ona yetmiyordu. Fransa'ya karşı Brandenburg

---

[1] *Les Plaintes des protestants cruellement exilés du royaume de France*, Cologne, 1686.

Prensinin ve İngiltere kralının hizmetinde silâha sarıldı; memleketin çeşitli yerlerindeki protestanları isyana hazırladı; kendi memleketinde faaliyet gösteren bir haber alma teşkilâtı kurdu; casuslar Fransaya gidip geliyorlar ve bunlara kendisi para temin ediyordu. Nefretinin ve ıstırabının tesiriyle giriştiği bütün bu faaliyetler 1713'de ölümüne kadar devam etmişti.

Holanda'da çıkan Fransız risalelerinde bizim de tesbite çalıştığımız asıl hususiyet şuydu: Bunlar muhalif zihniyetin organlarıydı ve heterodoks hristiyanlığın, yani reformun sesini duyuruyorlardı.

Nouvelles de la Republique des Lettres'de trajedilerle, komedilerle, romanlarla, mektuplarla veya neşidelerle ilgili hiçbir şey yoktur. *Biblioteque Universelle*'de de böyle şeylere rastlıyamazsınız. *Histoire des Ouvrages des Savants* başlangıçta edebiyata çok az, o da sabit olmayan bir yer ayırır. Sonradan bu istikamette bir gelişme görülüyor. Yıllar geçip de İngiltere'de kabiliyetli ve usta yazarlar çoğaldıkça bu saha genişleyecektir. Ama 1715'e kadar mecmuanın edebiyata karşı asıl ilgisi onun sanat kıymetinden ziyade fikirleri nakleden bir vasıta oluşundandır. Bu gazeteciler hep Protestan papaz mekteplerinde yetişmişlerdi. Ne zaman ahlâktan veya dinî doktrinle ilgili bir meseleden bahsedildiğini işitseler hemen heyecanlanıyorlardı. Mekteplerinde bunları öğrenmişlerdi ve yaptıkları çalışmaları, nefis muhasebesini hatırlatan birşey görünce tekrar kendilerini buluyorlardı. Kalemi ellerine alıp bu aşina meseleler üzerinde alabildiğine yazıyorlardı. Sakın bunları birer sanatkâr veya zevk sahibi insanlar olarak takdir ettikleri güzel eserleri hemen takdim etmeye çalışan sanat meraklıları sanmayın. Onlar güzelliğe hiç önem vermezler;

M. Arnaud'nun, M. Nicole'ün büyük eserleri, Richard Simon'un tefsiri ve İngiltereden de Isaac Barrow, Thomas Brown, Gilbert Burnet ve Henry Dodwell'in eserleri onları kendinden geçirir. Bütün bu yazarlarla ortak olan bir tarafları var; onların ne demek istediklerini iyi bilirler ve bu kitaplardaki münakaşalar sanki günlük ekmekleridir. Jansenizm mi, Molinizm mi; Hür irade mi, kadercilik mi; ilâhî takdir mi, kör talih mi? işte onların meseleleri. Üç Birlik Kaidesi onları dünyanın felsefî izahından daha az ilgilendirir. Ama kozmopolit temayüllü de değillerdir. O seyyahlar ve maceraperestler sürüsünden çok ayrı bir grup teşkil ederler. İçlerinde Kitab-ı Mukaddes şerhçileri, Kilise Pirleri, Rafızîler, Rönesans filozofları, Reform teşvikçileri, Engizisyon hâkimleri, Otuzlar Meclisi ilâhiyatçıları ve Père Maimbourg, Francois Lamy, Bossuet gibi yaşayan temsilcileri bulunan hararetli bir grup; bir ilâhiyatçılar kabilesi.

Hollanda gazetecilerinin başlıca gayesi Reform ruhunu canlı ve kuvvetli bir şekilde devam ettirmekti. Ataları olan hügnoların koyduğu eseri devam ettirdiler, ama ona bir genişlik ve yeni bir ses kazandırdılar. Ne Fransa ne de Roma onlara itibar etti. Bayle'in kralı ve resmî makamları yumuşatmak için yaptığı bütün gayretlere rağmen, çıkardığı mecmua Pariste yasaklandı, Roma'da da tel'in edildi. Biraz da üç *Bibliothèques*'in yazarı olan Jean Le Clerc'e, velût adama bakalım. Çıkardığı mecmualar birbirini takip etti. Editörler değişiyor, o yine devam ediyordu. Cilt cilt üstüne yığıldıkça neşesi artıyordu. Yorgunluğundan bahsetmekle beraber aslında gayet memnundu. Mecmua ve gazete faaliyetlerine ilâveten bir yığın da kitap çıkardı. Le Clerc o devirde çok rastlanan allâme tipinin bir örneğiydi; bu adamlar bütün gün yazdıktan sonra gecelerini de yaz-

makla geçirirlerdi, yoksa bu kadar eser başka türlü nasıl hazırlanırdı? Le Clerc tenkid, tefsir, felsefe ve tarih kitapları yazdı; Erasmus ve Grotius'u neşretti; kutsal kitaptan parçalar tercüme etti; arada daha çeşitli konularda eserleri çıktı. Yazdıklarının hepsi de koca koca eserlerdi; ta Moreri'nin *Dictionnaire*'inin tadil edilmiş baskısına kadar...

Bütün bu uzun ve çetin yol boyunca o hiç değişmedi. Kendisi bir edebiyatçı değildi. Nesrinde hiçbir zarafet ve güzellik yoktu, kelimelerin musikisine en ufak bir hassasiyet göstermedi. Ağır ve bol yazmak onu tatmin ediyordu. Papazdı ama aynı zamanda bir hareket adamıydı. Doğduğu yer olan Cenevre'de okudu ve bir kiliseye papaz oldu. Saumur Akademisine gitti, Walon kilisesinde çalıştı ve sonra Londra'da Savoie Kilisesinde papazlık yaptı. En sonunda Amsterdam'da yerleşti ve orada yirmiyedi yıl Arminyan Kolejinde felsefe, edebiyat ve İbranice hocalığı yaptı. "Üç konuda ihtisası vardı: Edebiyat, Felsefe ve ilâhiyat..." Hayatında nasılsa kitaplarında ve makalelerinde de öyleydi. Din meselesini ortaya koymak ve görüşlerini bidirmek için her fırsatı kullandı. "Sırf bilginin çok üstünde olan iki şeyden, şahsî cazibeden ve hocalık sanatından da mahrumdu".[1] Mamafih o bunları zaten pek aramıyordu; onun asıl gayesi, *Bibliotèque Ancienne et Modern*'in önsözünde de belirttiği gibi, okuyucuyu eğlendirmek değil ona hakikati ve fazileti öğretmekti.

Hollanda'da süratle neşredilen kitaplar bakımından da durum bundan farklı değildi. "Dünyada çok sayıda kitap basılan şehirlerin sayısı on-onikiyi geçmez. İngiltere'de Londra ve Oxford; Fransa'da Paris ve Lyon; Holanda'da

---

[1] Voltaire, *Siècle de Louis XIV. Catalogue des Écrivains français.*

Amsterdam, Leyde, Rotterdam, La Haye ve Utrecht; Almanya'da Leipzig; aşağı yukarı bunlardan ibaret.[1] İngiltere ve Fransa'daki ikişer kitap merkezine karşılık Holanda'da tam beş tane. Ne büyük fark! Söylendiğine göre, Amsterdam'da dörtyüz kadar matbaacı veya kitapçı vardı. Bunlar sadece Holandalı değildi, içlerinde Almanlar, Fransızlar, İngilizler ve Yahudiler de bulunuyordu. Bunlar arasında işin sadece ticarî tarafıyla uğraşmayan büyük zekâlar, keza birtakım kitap korsanları da vardı. 29 Haziran 1682 tarihli *Journal des Savants* "bazı Amsterdam kitapçılarının yaptıkları bir sahtekarlık" tan bahsediyor. Bir kitap sadece çalınmakla kalmamış, üstelik Holanda'da taklidi çıkarılmıştı. Bayle 1693'de "onların usulü işte budur" diyor, "müellife hemen hiç para ödemezler, hele kitap Pariste basılabilme durumunda ise. Tam fırsatı beklerler ve kitap orada basılınca hemen burada eşini çıkarıp müellife bir kuruş vermezler..."

Netice itibariyle, yığınlarla kitap çıktı; bazıları başka yerlerde de bulunabilen, bazıları hiç bulunmayan şeylerdi. Çok cesurca yazılmış bir eser müsveddesi Fransa'da basılma şansına pek sahip değildi, ancak orada âdet olduğu gibi, resmî makamlar olup-bitenden haberdar olursa tabiî. İtalyada bu iş daha da zordu; İspanya ve Portekizde ise teşebbüs dahi edilmezdi. Ama diğer taraftan, resmî makamların yasakladığı veya sansürün reddettiği bir kitap Holanda'da kolayca bir basımevi ve bir kitapçı bulabilirdi. Fenelon, yeni hristiyan olanlara din kaidelerini öğretmek üzere Poitou'ya gönderildiğinde, bu adamlara katolikli-

[1] 1699 tarihine ait müşahede; H. J. Reesink'in *L'Angleterre et la littérature anglaise dans les trois plus anciens périodiques français de Hollande* (1931, s. 93) adlı eserinde zikrediliyor.

ğin lehinde olan kitapları Holanda'nın bir yerinde neşredilmiş gibi göstererek vermenin iyi olacağını ima ediyordu, çünkü kafalarında hâlâ protestanlıktan izler kalan adamlarda böyle bir etiket itimat doğururdu. Ama Jurieu'nün nazarında, Arnaud gibi katoliklerin kitaplarının Holanda'da basılması büyük bir rezalet, ağır bir suç olurdu. Holanda ona göre Azizler ülkesi, Tanrı şehri idi; bu şehrin kapıları katoliklere kapanmalıydı. Katoliklerin kitapları Fransa'da, protestanlarınki Holanda'da. Bazan bir Fransız hürdüşünürü La Haye'e girebilirdi. Orada insan düşündüğünü serbestçe ifade edebilirdi; bir yazar ne siyasî peşin hükümlere ne dinî dogmalara boyun eğerdi. Orası hür bir kafanın gelişebileceği yerdi.

Böylece, hudutlarda alınan çok sıkı tedbirlere rağmen, yasaklanmış, resmen lânetlenmiş, din düşmanı diye ilân edilmiş kitaplar gizlice Fransa'ya sokuldu, hem de 14 üncü Louis'nin zamanında. Seyyahat edenlerin bagajlarında saklanan bu kitaplar kuzeydeki bazı kasabalardan veya Manş yolundan geçiyor ve Parise giriyordu. Ortodoks dinin savunucuları, tabiatıyle, feryadı bastılar, Trévoux'nun, yazarları kendilerini gayet iyi saklayan *Mémoires*'ı bu şikâyetlerden çok defa kolayca kaçılabileceğini gösterdi. "Fevkalâde kâğıt ve baskı, güzel harfler, güzel resimler; hemen herzaman bir Felemenk harikası. Güzel bir dış görünüş, ama içindekilere her vakit inanmamak lâzım. Bu memleketten birhayli kaçak şey geliyor.[1]" Ve Bossuet şöyle diyordu:

Çok zaman geçmedi ki Holanda'dan Ahd-i Cedid'in Başlıca Yorumcuları Üzerine Tenkidî bir Tarih adlı bir ki-

[1] Şubat 1719, makale XV.

tap aldık. Yazarı Simon adında bir papaz. Vaktiyle kilise'den basım müsaadesi verilmeyen ve dolayısiyle bu memlekette basılmasına imkân olmayan bir kitap. Onu ancak din düşmanlarıyla dolu olan ve herşeye müsaade eden bir memleket çıkarabilirdi. Mamafih, resmî makamların bütün dikkatlerine ve şiddetli tedbirlerine rağmen bu kitaplar yavaş yavaş içeri sokuluyor. Etrafa yayılıyor, elden ele dolaşıyorlar. Bunlar daha iştahla okunuyor, çünkü kolay yazılmayan, nadir olan, merakı çeken, kısacası yasaklanacak şeyler.[1]

Holanda, 14 üncü Louis'ye ve Roma kilisesi'ne hasım kitapların neşredildiği yegâne ülke değildi. İsviçre de aynı şeyi yapıyordu. Almanya'da ve İngiltere'de de bu kitaplar boldu, çünkü, Richard Simon'un dediği gibi, İngilizler din konusunda ince eleyip sık dokuyan insanlardı. Fransa böylece Cenevreden Londra'ya kadar her yerden sapık inançlıların hücumuna uğramıştı. Holanda'nın ve bilhassa oraya sığınan Fransız hügno'larının rolü bu inkılapçı fikir ve duyguları bizzat Fransa'nın kalbine kadar sokmak olmuştu.

Açılan çatlak gitgide genişliyordu:

"Geçen yüzyılda bütün dünyada işitilen o ilâhî ses ne kadar korku verici şeydi! Kutsal birlik bağını, ruhları kaybolmaktan kurtaran o yegâne bağı koparan İngiltere kendini tamamen nefsinin arzularına terketti. Holanda'nın bir kısmı, bütün Almanya, Danimarka ve İsveç intikam kılı-

---

[1] *Défense de la tradition et des Saints Pères, préface* (Lacbat neşri, s. 8).

cının doğradığı ve artık bir daha gövdeye yapıştırılamayan dallar haline geldi.[1]

Nan- Fermanının ilgası bu korkunç parçalanmayı büsbütün körükledi ve artırdı. Bu hadise, düşman orduların Avrupada barışı korumak için silâh bıraktığı ve muahede imzaladığı zaman bile devam edecek olan bir fikrî ve ahlâkî ittifakın doğuşuna işaret ediyordu. "Bugün aşağı-yukarı bütün Kuzey Avrupa Güney'e ve bütün Töton ırkı Lâtinler'e düşman olmuştur[2] Gerçekten, Reform Fransada çıkmış görünmekle beraber Fransa hudutları dışında daha büyük bir kuvvete ve birliğe sahipti. "Sizin Reform dediğiniz şey, yabancı destekcileri bahis konusu olursa, hiçbir zaman daha kuvvetli ve daha birlik halinde değildi. Bütün protestan ülkeler şimdi birleşmiş durumdadırlar. Dışarıda reformcular her zamankinden daha kudretli, daha birlik, daha azgın ve daha tehlikeliler.[3] Reformcular derken, tabiî, kalvenistler kasdediliyor, çünkü Luteryanizm "gitgide tamamen kuzey'e itilmektedir"[4]; Şimdi o kendi üzerine kıvrılmış, mahdut ve mahallî bir faaliyetle yetiniyor. Lutercilik büyük bir devlet tarafından tutulup yayılmadı; iddiası gibi intibak kabiliyeti de eksikti. Halbuki kalvenizm muzaffer İngiltere ile yanyana zafere ulaştı. John Lock'un 1690'da Kalvenizm'in Avrupadaki en büyük temsilcisi olan

[1] Fénelon, *Sermon pour la fête de l'Épiphanie,* 6 ocak 1685

[2] Leibniz'den Bossuet'ye, 18 nisan 1692.

[3] Bossuet, *Premiere Avertissement aux Protestants,* 1689. keza bak: Çok sonraki bir tarihte L'Abbé Prévost'nun *Le Pour et Contre* (cilt s, sayı 10)'da neşrettiği tarihî mütalâalar.

[4] Le P. Maimbourg, *Histoire du Luthéranisme,* 1680, s. 268.

adamın, yani Guillaume d'Orange'ın iktidara gelmesine fikrî destek olmak üzere yazdığı iki eser, yeni politikanın kanunnamesi haline gelecek şekilde hazırlanmıştı. Son zaferin itibarı ile parlayan bu eserler besbelli ki Cenevredeki atmosferden ilham alıyordu. John Locke'un İngiltere, Fransa ve Hollanda'daki üstadları ve dostları hep kalvenist idiler. Kendi fikirleri ve dayanakları hep kalvenist tetkiklerin mahsulüydü ve tabiatıyla, bunları sık sık kutsal kitaptan yaptığı iktibaslarla kuvvetlendiriyordu. Onun otoriteye karşı mutlak itaatı reddetmesi, onaltıncı yüzyıl kalvenistlerinin kendilerine baskı yapan piskopos ve prenslere gösterdikleri mukavemetle aynı idi. Locke'un doktrininde kalvenizm din sahasından politika sahasına aktarılmış olan bir vicdan hürriyetini temsil ediyordu. Kendisinin İngiliz hükümetinde vazife almış olması bile bu hürriyet hakkını ona unutturmadı. İnandığı prensibi savunmak için girdiği mücadelelerin hatırası o kadar canlı, ve krallara Tanrı tarafından verilmiş haklar adına 14üncü Louis'nin iktidarı kullanma tarzı öylesine kötü idi ki..

Bu devirde, kapitalizm ile din arasında bir zamandanberi başlıyan yakınlık da artık sağlam bir bağ haline geldi. İngiltere, Holanda'nın arkasından, yavaş fakat düzenli bir şekilde dünya piyasalarını ele geçirmeye başlamıştı; İngilterenin nüfuzu kuvvetlendikçe dünya işlerine aykırı düşmekten ziyade onları teşvik eden bir dinin nüfuzu da arttı. Günümüz yazarlarından birinin de işaret ettiği gibi, "Katoliklikte iş hayatına karşı tabiî bir istidatsızlık vardır, halbuki reformcuların dinî heyecanı arttıkça ticaret ve sanayie karşı ilgileri de artıyor, tenbelliği gayri meşru sayıyorlar".[1] Yukardan gelen bozulmaz bir fermanla işine,

[1] *Religion and the Rise of capitalism* (Londra 1926, önsöz) de R. H. Tawney tarafından zikrediliyor.

daha doğrusu vazifesine çağrılan, başkaları papazlık ve yazarlık yaparken o da alıp-satmakla görevlendirilen, hem Tanrı'nın hem de işinin kendisinden istediği enerji, vicdan, iffet, tutumluluk gibi faziletleri ifa eden tacirin Avrupa cemiyetindeki yeri gittikçe önem kazanıyor ve o, başı dik, iki türlü vazife gördüğünden emin, hem dünyada hem ahirette kendisine iyi bir yer temin ettiğine tamamen inanmış olarak, durup dinlenmek bilmeden, iş yeri ile mabed arasında koşturuyordu.

Kalvenizm rövanşını almıştı: Bu vakıa, hiç değilse bir bakımdan, kuzeyden güneye doğru kudret aktarmasının ne neticeye vardığını bize gösteriyor.

İyi ama, zamanla daha düzenli ve intizamlı bir hale giren bu din ayrılığı, er veya geç, kendine göre bir birlik kurmayacak mıydı? Katolikliğe tamamen zıd bir inanç sistemi bir gün kendisinden hiçbir sapmaya müsaade etmeyecek ve bir protestan ortodoksluğuna yol açmayacak mıydı?

O mücadele yıllarının kargaşalığı içinde böyle bir arzu ve gaye sık sık kendini göstermişti. Açıkca bir parçalanma, ufalanma teklikesi vardı. Bu bölünmeler, bu mezhep ve tarikat çoğalması devam edip giderse sonunda elbette felâket olacaktı; aralarında bağ kalmayan insanlar birbirleriyle boğazlaşacaklardı. O halde yapılacak iş bunların hepsini tek bir amentü etrafında birleştirmekti. Neden olmasın, müşterek hasma yani papalığa karşı pekâlâ birleştiklerine göre burada da birleşebilirlerdi. Dışına çıkanlar için kurtuluş yolu olmadığı bildirilen formüller ortaya atıldı. İngilterede bu yolda çalışmalar devam etti, fakat Fransa'dan gelen protestan din adamlarının bilhassa gayret gösterdikleri Hollanda'da faaliyet daha fazlaydı. Bir ortodoks

iman ikrarı: işte Dordrecht'te toplanan meclisin 1686'da kabul ettiği ve papazların imzasına sunduğu şey tamamen bu idi. Bu beyanı imzalamayı reddedenler reform kilisesinden çıkarılacaktı. Sonraki yıllarda toplanan Kilise Meclisleri bu doktrinin yaşaması için çok dikkat sarfetti, hizip çıkaranları hesap vermeye çağırdı, cezalar verdi, uymayan üyeleri Kutsal sofra'dan attı, papazları işlerinden çıkardı. Bu meclislerin verdikleri hükümler Roma Kilisesinin cezalarından daha az ağır değildi.

"Aramızdan hakikat doktrinini ve barış İncil'ini va'zetmekle görevlendirilenler arasındaki inanç birliğini muhafaza etmeyi başlıca gaye edinen ve bütün yabancı doktrinlerin aramıza girmemesini temin etmek üzere aldığı tedbirleri ciddiyetle ve temiz bir imanla tatbik etmekte olan heyetimiz, Tanrı'ya pekçok duadan sonra ve eski nizamlarımıza uygun olarak, şu karara varmıştır ki, genellikle bizim iman ikrarımıza ve hususiyetle Dordrecht Meclisinin kararlarına tamamen uygun düşündüğüne kani olmadığımız ve bizim disiplin nizamnamemizin bütün icaplarına riayet etmeyi kabul etmeyen hiçbir papaz aramıza alınmayacaktır [1]

Jurieu burada Büyük Engizisyoncu rolündeydi. İnsanları itham ediyor, onları mahkemeye sürüklüyor, hakaretler yağdırıyordu. Vicdan meselesinde hatası görülenlere karşı lâik kuvvetleri de tahrik etmekte hiç gecikmiyor, kendisi gibi düşünmeyen herkesin kovulmasını veya hapsedilmesini

[1] *Extrait des articles résolus dans le Synode des Églises wallonnes des Pays-Bas, assemblé à Rotterdam* (1686). *Article VI.* Frank Puaux tarafından zikrediliyor: *Les Précurseurs de la Tolérance en France au XVII e siècle,* 1881. kezа bak: aynı eserde, *Délibérations du Synode d'Amsterdam* (1690).

istiyordu. Jurieu'nün Amsterdam mahkemesi önünde suçladığı ve vazifesinden atılması için çalıştığı Bayle "Tanrı bizi korusun" diyordu, "Tanrı bizi protestan engizisyonundan korusun. Önümüzdeki beş-altı yıl sonra bu engizisyon o kadar şiddetlenecek ki insanlar iyi birşeymiş gibi Roma kilisesini tekrar isteyecekler.[1]

Ama asıl tehlike bu noktada değildi. Guillaume d'Orange İngilteresinin muhaliflere karşı bütün yaptığı onları birleştirmek değil, müsamaha ile karşılamak olmuştu. Onlardan bütün istediği kendisine siyasî bakımdan bağlı kalmalarıydı; dinî meselelerin hallini kendilerine bırakmıştı. Roma'ya bağlı olan katolikliği reddetmiş, katolikliğe başkaldıranları ise, kendisine bağlı bulundukları için kabul etmişti. Holanda'ya gelince, Holanda şimdi çeşitli mezheplerin sürü halinde kaynaştıkları bir karınca yuvasıydı. Reform hareketinin daha ilk günlerinde ortaya çıkanlar, sonraları meydana gelenler, en eskiler ve en yeniler hep Holanda sınırları içinde toplanmışlar ve hepsi de ardı-arası kesilmez kavgalara girişmişlerdi. Armenyen'ler, Gomaryenler, Kokseyenler ve Voetyenler, Triniterler ve Anti-triniterler..., Tanrı'nın inayeti, kutsal kitaplar, vicdan hak ve hürriyetleri, müsamaha, hattâ sivil iktidar hakkında her türlü doktriner görüş ve farklı kanaat öfkeli bir münakaşa içinde birbiriyle çarpışıyordu. Bu kavganın sonu yoktu; sadece taraflar doğru bildikleri şeyleri savunmada çok samimî oldukları, veya, çarpışan iki taşın bile ışık çıkarması misalindeki gibi aydınlığa yol açan değerli bir mücadeleden aldıkları tatmin duygusu için değil; kavganın devamı bir bakımdan da bizzat protestanlığın ruhunda mevcut olan bir prensipten ileri geliyordu.

[1] 17 aralık 1691 tarihli mektup.

Eğer protestanlığın, gerçekten, muhtelif veçhelerinden biri de iman meselelerinde otoritelerin müdahelesine karşı ferdî vicdanın isyanı ise, otoritenin vicdan ve vicdanla ilgili konularda karar verme selâhiyeti olabilir miydi? Ortodoksluğun nerede bittiğine ve heterodoks imanın nerede başladığına kim hükmedecekti? Protestanlık adına, hür irade ve ezelî takdir hakkındaki filânca kanaatin nas olduğunu ilân etmek; üstelik, sivil bir hâkimin putperestliği kaldırmak ve sapıklığı durdurmak üzere otoritesini pekâlâ kullanabileceğini söylemek; bir adamın başka birine inandığı şeyi öğretmek, hattâ vicdanının bildirdiği şeye inanmaktan alıkoymakta haklı olduğunu söylemek apaçık mantıksızlıktı.

İşte bu yüzdendir ki kilise meclisleri papazları ve onların cemaatlarını biraraya getirip tek bir doktrine boyun eğdirmeye, mezhep ayrılıklarını sınırlamaya, daima araştıran insan zihnini bu aramadan artık alıkoyacak sihirli kelimeyi bulmaya muvaffak olamadı. O günlerin ilâhiyat münakaşalarında sık sık geçer bir isim vardı: Sosinyanizm. Başlangıçta Faustus Socinus'un ortaya attığı bir mutezîle doktrini olan Sosinyanizm onaltıncı yüzyılda ve onyedinci yüzyıl başında Polonya'da kendini gösterdi. Socinus'un halefleri ve taraftarları Polonya'dan kovulunca Prusya'ya ve Fransa'ya gittiler, fakat asıl yuvaları Holanda oldu. *Polonyalı Biraderler* cemaatı burada teşekkül etti. Yine Holanda'da, 1665 yılında, Socinus'un bir torunu olan Wiszowaty, Sosinyanların Kutsal kitap gibi baktıkları *Religio Rationalis* adlı kitabını neşretti. Bundan dört yıl sonra Saumur'lü Papaz Isaac d'Huisseau hristiyanlığın yeniden birleşmesi hakkındaki kitabını çıkardı; ileri sürdüğü teklife göre, Descartes'in felsefede yapmış olduğu inkılâbın pren-

sipleri dine de tatbik edilmeliydi; Kutsal kitaplarda açıkça bildirilmeyen hiçbir şeye inanmamak gerekirdi; sadece bu metinlerde bulunan ve aklın prensiplerine uygun düşen aslî, alemşümul hakikatler muhafaza edilmeliydi. Artık gelenek yoktu, doğruyu söylemek gerekirse kilise de yoktu. Sadece Tanrı, Kutsal Kitap ve ferdî vicdan vardı; bundan ne fazla, ne eksik. Bütün Fransız Reform kilisesi bu teklifler üzerine münakaşalara girişti; cezaî tedbirler ve yasaklar meseleyi halletmekten ziyade büsbütün alevlendiriyordu. Isaac d'Huisseau'nun damadı Papon dinden sapmakla itham edilince bu defa Paponcularla Papon aleyhtarları arasında şiddetli bir mücadele başladı. Hiçbir kilise konseyi Sosinyanizmin gelişmesini durduracak bir tedbir bulamadı.

Mezhebin mezhep olarak küçüldüğü, dışarıdan bakınca bu küçülmenin daha da çok olduğu söylenebilirdi, ama aslında o dışarıdan görülmeyen bir şekilde büyüyordu. Prensipleri insanların zihinlerine girmekte, onları dinî görüş yerine rasyonalist bir görüşe itmekteydi. Fakat bu Sosinyanizm denen şey neydi?

Bossuet'ye göre Sosinyanların asıl prensibi, açıkça bilmediğimiz birşeye inanmak zorunda olmadığımızdı. Poiret ise *Socinianismus fidem et scripturam subjicit rationi* diyor. Puffendorf'a göre Sosinyanlar hristiyanlığı bir ahlâk sisteminden ibaret görmektedirler. Jurieu bir çılgın gibi her tarafta Sosinyanizmi görüyordu; belki de bunda hatalı değildi, çünkü rasyonalizme kayma hareketi o kadar yaygın bir hale gelmişti. O, Sosinyanların insanlar arasındaki din farklarını hiçe saydıklarını söylüyor, bundan şiddetle yakınıyordu; bunlar dinin sırrî unsurunu inkâr ediyorlar, halbuki sır duygusu dinin özüdür, diyordu. Fakat

bu arada en keskin tenkid Richard Simon'dan geldi; d'Huisseau'nun lânetlenmesi ile ilgili olarak, şunları yazıyordu:

"Bu küçük sürü, papaz d'Huisseau'ya karşı çok şiddetle muamele ederek, aynı prensipleri tutan diğer birçok papazlara da korku vermek istedi. Taşradaki birçok papazlara da bu niyetlerini belirterek onların tasvibini aldılar. Eğer böyle bir yola gitmeselerdi Kalvenizm bütün Fransayı kaplayacaktı. Bu tarikatın başta gelenleri kendilerinin açıkça Sosinyanist olduklarını söylemeseler bile Arminyen olduklarını beyan edeceklerdi. Sadece içlerinden inanmakla yetiniyorlar, bu inancı ancak pek yakın dostlarına açıyorlardı. İşlerini kaybetmek korkusuyla böyle ihtiyatlı davranıyorlardı. İman ikrarını sırf politik bir sebeple kabul ediyorlar, Kalven'in ve diğer ilk Reformcuların işlerini yarım bırakıp gittiklerine inanıyorlardı.[1]

Bu ifadeler belki çok ağır ve kötüydü, ama en azından Richard Simon'un bir noktayı açıkca gördüğünü gösteriyordu: Reform hareketi kendi üzerinde reform yapmaya devam etmekteydi.

Holandalı papazlar Almanyadaki biraderleriyle kavga içindeydiler. Londra'ya giden papazlar Sosinyanizmle mücadele ediyorlardı. Kalvenizm ile Luteryanizmi başlangıçta olduğundan daha sıkı bir bağla birleştirmek ve böylece iki kilisenin de tek bir iman ikrarına bağlanmasını temin etmek üzere çok gayret sarfedildi, ama netice alınamadı.

Böylece katolikler, protestanların Roma kilisesinden ayrıldıktan beri yollarını şaşırdıklarını kolayca söyleyebiliyorlardı. Netekim Bossuet 1688'de neşrettiği *Histoire des variations des Églises protestantes* adlı kitabında protestan

[1] Richard Simon, *Lettres choisies*, cilt III, 1. 3.

kiliselerinin vaktiyle birbirlerinden ayrıldıklarını, bu parçalanmanın hâlâ devam edip gittiğini, çünkü bunların özünün tefrikaya dayandığını göstermeye çalıştı. Ona göre protestan hizipleri parçalana parçalana nihayet toz haline gelmişlerdi. Bunları bir araya getirmek imkânsızdı, çünkü herbirinin diğerleri kadar yaşama hakkı vardı. Zaten bunların hepsi de daima değişme isteyen bir prensipten doğmuş değiller miydi? İşte nihayet ortaya bir tarihçinin sadece sayılarını tesbit edebileceği kadar çok değişik itikadlar ortaya çıkmıştı. Tabiatları icabı olarak devamlı parçalanan grupları uzlaştırmak ve bir araya getirmek elbette imkânsızdı.

Bossuet'ye cevap olarak, katolik kilisesi içinde de farklılaşmalar olduğu söylenebilirdi. Netekim ona karşı çıkan pekçok protestanlardan biri, Jacques Basnage bu yolu tuttu. Yahut, protestanların esas noktalarda hiç de ayrılmadıkları söylenebilirdi, tıpkı Gilbert Burnet'nin söylediği gibi.

Bossuet'nin sözlerini bir itham değil de gurur duyulacak birşey olarak görmedikçe; araştırıcı düşünceyi hakikate vahiy yoluyla ulaşmayıp da onu kendi gayretiyle bulmaya çalışan insanların bir imtiyazı diye kabul etmedikçe;[1] ve bir taraftan çok fazla otoritenin, diğer taraftan çok fazla serbestliğin tehlikelerini tartarak sonunda isteyerek serbestlik tarafını seçmiş olmadıkça Bossuet'ye yukarıdaki gibi delillerle elbette cevap verilebilirdi. Jean Le Clerc 1705 yılına ait *Bibliothèque choisie*'sinde meseleyi hemen hemen bu ifadelerle vazetti. Ateistler ona ne kadar da bozuldular! Yazısında zikrettiği eserlerin pekçoğu ateistlerin aleyhin-

[1] Bak: A. Rébelliau, *Bossuet historien du Protestanisme*, 3 üncü tab'ı, 1909, s. 571.

de idi, onların gitgide daha tehlikeli oldukları buradan da açıkça anlaşılıyordu. Eskiden insanlar kendilerine öğretilen şeylerin hakikatinden şüphe etmemişler, bunlar üzerinde sual sormamışlardı. Ama şimdi işler böyle değildi; otoriteye artık güvenilmiyordu. Acaba yine eski tavrı mı tercih etmek lâzımdı? Jean Le Clerc'in hiç tereddüdü yoktu: inançsızlık elbette ki kötü birşeydi; ama bize telkin edilen herşeye körükörüne inanma temayülü daha da kötüydü. Bu temayül budalalıktan ve hakikate karşı ilgisizlikten doğuyordu. Eskiden hakikat sanılan herşeye inanan cahil bir millete kıyasla münevveri çok olan ve içinde birtakım ateistler de bulunan bir millet daha tercihe şayandı. Bilgi, onu kötüye kullananlar çıksa bile, fazilet yaratan birşeydi; halbuki cehaletin yeğane mahsulü barbarlık ve ahlâksızlıktı.

Arminyan ve Sosinyanist Jean Le Clerc'in ifade ettiği bu fikirler, onsekizinci yüzyılın bütün ilk yarısında Avrupaya hakim oldu. Descartes'ın uzaklara atılmak korkusuyla kendi düşüncesine maksatlı tahditler koyduğu devir artık geçmişti: "Birincisi memleketimin kanun ve örflerine itaat etmek, Tanrı'nın lütfuyla çocukluğumdan beri öğrendiğim dinime sıkı sıkıya sarılmak ve bütün diğer hususlardaki davranışımı birlikte yaşadığım en akıllı kişilerin kabul ve tasvip ettiği gayet mutedil düşüncelere göre ayarlamaktı." Ama şimdi heterodoks düşüncenin hakim olduğu, her türlü itizalin cirid attığı bir devir gelmişti; hoşnutsuz insanların, 14üncü Louis zamanında gizlice çoğalan ve kurtuluş günlerini beklemiş olanların devri; geleneği olduğu gibi kabul etmeyip onu araştırmaya tabi tutan âlim insanların devri; yaktıkları ateşi hiç söndürmek istemeyen jansenistlerin, her türlü pietistlerin, kutsal kitap yorumcularının, filozofların devri. Pierre Bayle'in devri!

V. BÖLÜM

Pierre Bayle

Pierre Bayle, Foix kontluğundan gelmişti; kaderin sevkiyle kuzeye giden ve kendileriyle birlikte işlek kafalarını, düşünce heveslerini, sağlam karakterlerini ve büyük hayat güçlerini de getiren güneylilerden biri de o idi. Kendisi protestandı, babası da protestan papazıydı. Okulda Eski Yunanca ve Lâtince öğrenmiş, sonra tahsiline devam etmek üzere Puylaurens Akademisine gitmişti. Fakat seçmiş olduğu ve kendisini çok uzak diyarlarda, dostlarından ayrı yapayalnız bırakacak olan yolun, din ile başlayan ve şüphecilik hudutlarında biten bir maceranın safhalarını göstermek üzere kendisiyle birlikte takip edeceğimiz bir seyahatin tam başlangıç noktasında birdenbire durdu: İlâhiyat münakaşalarını derinden tetkik edince katolikliğe döndü ve Toulouse'daki Cizvit Kolejinde felsefe okumaya başladı. Fakat daha sonra "kolejdeki ilk intibaları kötü çıkınca[1]" tekrar protestanlığa döndü, "uzun zaman kutupta kaldıktan sonra güneşi görmüş gibi mesut" oldu. 1670'de Cenevre'ye hareket etti. "O sıralarda haylı iyi bir münakaşacı idim. Bana medrese usulü cidal sanatını öğretmişlerdi. bu işi hiç de kötü yapmadığımı söylersem mübalağa etmiş olmam".[2]

---

[1] Bayle'den Pinson de Riolles'a, Rotterdam, 25 haziran 1693.

[2] Bayle'den Basnage'a, 5 mayıs 1675.

Bir adım daha atarak Aristo'dan Descartes'a geçti: Sedan Akademisine hoca tayin edildiği zaman verdiği felsefe dersleri onun açık-seçik düşünceye ve bedahete önem veren Descartes yolunu tuttuğunu göstermektedir. Bu türlü düşünce ona yeni katılanlara daima tutku verir. Acaba hocalık mesleği kendisini tatmin edecek miydi? Yıllar ve yıllar hep ayni dersleri tekrar tekrar anlatmaya devam edecek miydi? Belki. Sedan'da iken *Journal des Savants*'a kuyruklu yıldızlar ve kâhinlerle ilgili bir mektup göndermiş, editör bu mektubu yayınlamamıştı. Aynı mektubun tadil edilmiş ve hayli genişletilmiş bir nüshası 1682 de neşredildi ve bu mektup Bayle'in hürriyetini ilân etti.

İçinde onu çağıran bir ses vardı. Tabiatı onu araştırmaya ve incelemeye zorluyordu; herşeyin lehte ve aleyhte noktalarını tartmalı, kendi zihnini tatmin etmeyen hiçbir şeye inanmamalıydı. Sedan Akademisi dinî sebeplerle kapandığı ve Bayle, *incertum qua fata ferrent,* ekmeğini kazanmak için bir iş aradığı sırada, Rotterdam'ın ileri gelenleri ona kaliteli bir okulda hocalık verdiler. Bu sanki, eğer hâlâ Tanrı'ya ve onun rahmetine inanıyor idiyse, ilâhî bir lütuf sayılabilirdi. Böylece, sırf mecbur kaldığı için, hocalığa devam etti; ama onun asıl istediği meslek yazarlıktı, ancak bu sayede insanların zihinlerini daha evvel kendi kafasını sarmış olan hakikatlere çekebilirdi.

Onu Rotterdamdaki çalışma odasında tasavvur edelim: Zayıf bir vücut, fakat ateşli bir ruh; her türlü maddî meşgaleden çok uzak bir münzevî. Şüphesiz ailesine karşı kuvvetli sevgi bağları vardı, ama aşkı yoktu. Kitaplar, yığınlarla kitaplar; kitaba hiç doymuyordu. Bir de havadis merakı. Avrupanın bütün merkezlerindeki dostlarından hep havadis istiyordu. "Açıkca görüyorum ki benim bu havadis merakım hiçbir ilâcın kâr etmediği hastalıklara benzi-

yor; bu tam bir istiska hastalığı, vücuda ne kadar su verirseniz o kadar fazlasını istiyor".[1] Ama kitaplar başka. Onlar belli bir fikri, yakalanması mümkün olan ve elinizden kaçmıyacak birşeyi temsil ederler; zihninizi harekete geçirip, fikirleri tahrik ederler: kitap sayesinde hasmınız bütün delillerini harp nizamına sokarak karşınıza çıkmış durumdadır; ona karşı cevaplar, mukabeleler ve makul delillerle hücuma kalkmak ne zevkli şeydir! Bir adamın kitabı vasıtasiyle kendisini bulursunuz, ona ne yaptığını, ne kadar zavallı olduğunu anlatırsınız. Ama yazarlar kitapların bir eseri gibidir; Bayle asıl taarruzunu kitaplara karşı yapar. Onun için hayatta sadece zihnî faaliyetlerin bir önemi vardır: okur, yazar, münakaşa eder; o bu faaliyetlerde "başkalarının kumarda ve tavernada bulduğundan daha çok zevk ve haz" alır. *Libido sciendi* onu sarmıştır: önce herşeyi öğren, sonra herşeyi tenkid et.

Yazarlığa ilk başladığında ne müthiş bir münakaşacı olduğunu henüz göstermiş değildi. "Siz iyi bir İtalyan şarabı, *dolce piccante* gibisiniz; ama biz habis insanlarız ve sizden daha çok *piccante dolce* istiyoruz". İşte Bernier'nin 11 nisan 1686'da onun için yazdıkları. Ama Bayle kendini ne kadar tutmaya çalışsa, *Nouvelles de la République des Lettres*'in umumî havası pek değişmiyordu. O, okuyucunun kafasını en çetin ve önemli meseleler üzerinde düşünmeye davet ediyordu; insanın inandığı ve inanmadığı şeyleri ve niçin inandığını veya inanmadığını bilmesi kadar önemli ne olabilirdi? O halde bırakın, bütün fikirler açıkça münakaşa edilsin. İnkılapçı ve inkârcı fikirler açığa çıkıp saygıdeğer bir yer kazansın. Ezilmiş ve itilmiş heterodoks düşünce artık kendi yerini bulsun. Herkes fikrini söy-

1 Bayle'den Minutoli'ye, 27 şubat 1673.

lesin ve bunların en cesurları itibar görsün. "Ortodoks yoldan ayrı fikirlere ve neşriyata yapılan müsamahadan şikâyet edenler bilsinler ki engizisyon için hoş olan herkes için hoş değildir". Ortodoks düşünceli olanlar da ayrı fikirleri korkusuzca karşılasınlar, eğer karşılarındakine söz fırsatı vermeden zafer kazanmak istemiyorlarsa.[1]

Tabiatında hummalı bir taraf vardı; bu ateş olmasa o muazzam çalışmayı nasıl yürütebilirdi? Yazılarının müsveddesini kaleme aldı, tashihlerini kendisi yaptı, ama bu yorgunluğu hiç umursamadı; matbaa mürekkebinin kokusu o kadar hoş geliyordu ki! Ama o kılı kırk yaran, her biri bütün hakikatın kendi tarafında olduğunu sanan okuyucular yok mu, onlar insan budalalığının ne kadar derinlere gidebileceği hakkında iyi bir fikir veriyorlardı. O hergün yazmak zorunda kaldığı sonu gelmez mektuplardan kahroluyordu. Kitap yazmaya kalktınız mı, istediğiniz zaman ara vererek yeniden başlayabilirsiniz; arada biraz okumakla vakit geçirirsiniz, zira değişik faaliyet kadar insanı dinlendiren şey yoktur. Ama mektup yazmak! Bir defa yazmaya giriştiniz mi başından kalkamazsınız. Mektup insanı tüketir. Bayle tam üç yıl, 1684 martından şubat 1687'ye kadar bu hızla devam etti, sonra durdu.

Fakat daha bu duraklamadan önce kendi yolunu yine tutmuş bulunuyordu ve bu yolda önemli bir merhaleye erişmişti. Protestanlığın savunucuları arasında birinci mevkii o işgal ediyordu. Kuvvetli sözlerle, önündeki herşeyi silip-süpüren bir sel gücüyle, bir delil ve hakaret sağnağıyla Père Maimbourg'u çürütmüştü. Fransa'da protestanlara yapılan zulüm her zamankinden daha şiddetli bir hale geldiği

[1] *Nouvelles de la République des Lettres,* temmuz 1685, makale 9. *Réflexions sur la tolérance des livres hérétiques.*

sıralarda eline Fransadan gelen ve memleketi kuvvet kullanacak tekrar tamamen katolikliğe döndürdüğü için 14 üncü Louis'yi öven bir kitap geçti.[1] Bu kitabı okuyunca hemen kalemi eline aldı[2] ve kral hakkındaki düşüncelerini şöylece belirtti:

Eğer kullanılan ifadenin bugün ne manaya geldiği bilinseydi, hiç kimse Büyük Louis'nin idaresinde tamamen katolik olduğu için Fransa'ya gıbta etmezdi, çünkü uzun bir zamandanberi kendilerine katolik adı verenlerin yaptıkları vahşeti düşününce namuslu bir insan kendisine katolik denmesini bir hakaret sayacaktır. Siz idarenizdeki en hristiyan memlekete bu kadar felaket getirdikten sonra, artık katolik dini sözüyle namussuzların dini tabiri aynı manâya gelmektedir.

Luka İncilinin ondördüncü faslında, bir ev sahibinin nasıl büyük bir ziyafet hazırladığını ve davetlilerin ziyafetten nasıl kaçtıklarını anlatan bir mesel vardır. Ev sahibi sofra boş kalınca hizmetçisini çağırır ve "git şehrin bütün sokaklarında ne kadar yoksul, aciz, topal ve kör varsa getir" der. Hizmetçi bu emri yerine getirdikten sonra "Efendim, emrettiğiniz gibi yaptım, ama sofrada hâlâ yer var" deyince Ev sahibi bu defa da hizmetçisine "git, her tarafı dolaş, bulduğun adamları zorla getir.." der.

---

[1] *La France toute cotholique sous le règne de Louis le Grand, ou Entretiens de quelques protestants français,* Lyon, 1684.

[2] *Lettre écrite de Londres à M. l'abbé de ***, chanoine de N. - D. de *** Ce que c'est que la France toute catholique sous le règne de Louis le Grand.* Saint - Omer'de Jean - Pierre Lami, 1686.

Zorla getir; *compelle intrare.* Donatistleri Afrika Kilisesine dönmeye teşvik ederken St. Augustin'in kullandığı tabir buydu; o günden bu yana katolikler protestanlara karşı kuvvet kullanmanın haklı olduğunu göstermek için hep buradan misal getirirlerdi.[1] Bayle bu adamlara karşı müthiş bir gazaba geldi, çünkü onların zihniyeti kendisinin en aziz ve en derin inancı ile tezat teşkil ediyordu.[2] Vicdana ait bir meselede kuvvet kullanmak ne vahşiyane, ne dehşetli birşeydi! Ve Bayle salvo halinde ithamlar, küfürler ve hakaretler yağdırmaya başladı. Hatasızlık iddiasında bulunan, insanların ruhlarına kuvvetle hükmeden, onları kendi tarafına döndürmek için canavar ruhlu kimseleri kullanan Roma kilisesi şirret bir fahişeden başka birşey değildi. Katoliklerle anlaşmak katiyen imkânsızdı; çünkü onlar herzaman aynı telden çalıyorlardı: Kilise biziz, siz asilersiniz; biz sizi ıslah etmek için zor kullanabiliriz, ama sizin aynı şeyi bize yapmaya hakkınız yok. Ne akıl almaz iddia! Ah, bırakın şu parçalanmış Avrupa yine öyle kalsın, kendilerini Roma kilisesinin otoritesinden kurtarmış milletler bir daha onun boyunduruğu altına girmesinler!

Bunlar Bayle'in dindaşları için pek cesurane ve dokunaklı sözlerdi ve onlar bu yüzden kendisine minnettar olmalıydılar. Fakat şimdi işler tekrar başlangıç noktasına dönmüştü: Katolikler için hoş görmediğiniz kuvvet kullanma

---

[1] - *Conformité de la conduite de l'Église de France pour ramener les Protestants avec celle de l'Église d'Afrique pour ramener le Donatistes,* 1685.

[2] *Commentaire philosophique sur ces paroles de Jésus-Christ: "Contrains-les d'entrer"; où l'on prouce par plusieurs raisons demonstratives qu'il n'ya rien de plus abominable que de faire des conversions par la contrainte, et où l'on réfute tous les sophismes des convertisseurs à contrainte, et l'apologie que saint Augustin a faite des persècutions.*

hakkını elbette protestanlar için de hoş göremezdiniz. Aklî düşünceye göre bir sır, ne kadar rahip veya papaz ona inanırsa inansın, geçici bir güçlükten ibarettir; er veya geç, ister katolik kilisesi ister protestan kilisesi olsun, her mabedin önündeki din kandilinin yerini tabiî ışık alacaktır. Acaba Bayle böylece düşmanlarını altetmek için kullandığı silâhlarla kendi dostlarını da mı mahvediyordu? Vicdan ancak kendine karşı mesuldür, diyordu; eğer vicdanınızın size doğru dediği şeye samimiyetle inanmışsanız bu inanca hiç kimsenin müdahele hakkı yoktur; eğer vicdanınız, hiçbir kötü niyet olmaksızın, sizi yanıltmışsa günahkâr sayılmazsınız ve sizi doğru yola getirmek için kuvvet kullanmak doğru olmaz. Ateist olması gerektiğine inanmış bir ateist hiçbir zaman bir ortodoks protestandan daha aşağı değildir. Aslında şu ortodoks kelimesini de kaldırmak lâzımdır, çünkü bu kelime düşünce ve inanç hürriyetine otoritenin müdahelesini tazammun ediyor... Jurieu bu sözleri işitince "Bayle bir Sosinyandır" diye bağırmıştı. Evet, bir sosinyan, hattâ şu müdafaasına bakılırsa Sosinyandan da ötede birşey:

Sosinyanların yaptığı gibi insan zihninin kudretini ve metafizik spekülasyon sahasını fazla geniş tutmaktan Tanrı beni korusun; onlar Kutsal kitab üzerinde insan zihni ile ve metafizik prensipleriyle uzlaşmayacak şekilde yapılan her tefsiri bir tarafa atıyorlar ve, bu kaidedelerine dayanarak, teslisi ve İsa'nın ülûhiyetini inkâra kadar gidiyorlar. Hayır, hayır, benim böyle haddini aşan iddialarda bulunmaya niyetim yok. Pekâlâ biliyorum ki, bizzat Kutsal Kitaptaki en vazıh ve en bedihî ifadelerle reddedilse dahi doğruluğu inkâr edilemeyecek aksiyomlar vardır: bütünün kendi parçalarından daha büyük oluşu, eşit şeylerden eşit

parçalar çıkarılınca geriye kalanların yine eşit oluşu, iki zıt ifadenin aynı zamanda doğru olamayacakları, birşeyin özünün o şey ortadan kalktıktan sonra da varolmakta devam edeceği gibi... Kutsal kitap bu kaziyelerin doğru olmadığını yüz defa ifade etse bile, bu alemşümul düsturlara zıt bir doktrini desteklemek üzere Musa'nın ve Havarilerin gösterdiklerinden daha çok mucize gösterilse bile, insan, tabiatı icabı olarak, bu doktrine katiyen inanmaz; insan zekâsı bu meselelerde hataya düşüyor demekten ziyade, ya Kutsal Kitabın istiare ve paradoks yoluyle kendini ifade ettigine, yahut gösterilen mucizelerin şeytan işi olduğuna inanır.

...Tekrar ediyorum: Bu meselelerde Sosinyanlar kadar ileri gitmekten tanrı beni korusun. Ama bu spekülâtif hakikatler bakımından birtakım hudutlar konması gerekiyorsa, ahlâkla ilgili genel ve pratik prensipler bakımından böyle bir hududun hiç konmaması gerektiğine inanıyorum. Demek istediğim şu ki, bütün ahlâk kanunları, daima ve istisnasız, dünyaya gelen her insanı en az metafizik ışık kadar aydınlatan o tabii hak ve nisfet kavramına tabi olsun.

Varmak zorunda bulunduğumuz netice işte budur; herhangi bir dogma, ister kutsal kitaptan ister başka bir kaynaktan gelsin, insan idrakinin vazıh ve kesin neticeleriyle uzlaşmadığı takdirde yanlış sayılmalıdır, bilhassa ahlâk sahasında bu böyle olmalıdır.[1]

Bir lûgat, bir lûgat tertiplemek! Onun karakterinde bir insan için ne garip bir iş, değil mi? Kendisi bunu şöyle izah ediyor:

---

[1] *Commentaire philosophique,* I inci kısım, I, 1.

1690 yılı aralık ayı sıralarında, bir tenkidî lûgat tertipleme fikri doğdu: sadece lûgat yapanların değil, diğer yazarların da işledikleri hataların tam listesini ihtiva eden bir lûgat; herbir hata onunla ilgili insan veya şehir ismi altında izah edilecekti.[1]

Fikir buydu, ama Bayle onu tamamen gerçekleştiremedi. İsimleri alfabe sırasına koydu ve herbiri altına bazı bilgiler yerleştirdi. Ama onun en cesur fikirleri, en müthiş sözleri eserin şurasına burasına dağılmış, veya notlarda kalmıştı. Böylece onun bilhassa anlatmak istediği şeyler normal olarak bulunmaları gereken yerlerde değil, fakat tesadüfen görülüyordu. Bayle bu türlü bir saklambaç oyunundan hoşlandı ve onu mükemmel bir şekilde oynadı. Ama naşirleri, kitapçıları ve okuyucu kitlesini birdenbire tedirgin etmemek için kitabın ilk plânında yaptığı bütün tadilâta rağmen, bu tarihî ve tenkidî lûgat bir insanın kendi hemcinslerine karşı yapabileceği en ağır ithamların bir kolleksiyonu halinde kaldı. Hemen her isim bir hezeyanı, bir hatayı, bir kabahat veya suçu tedaî ettiriyor. Kötü idaresiyle halka felâket getiren bütün o krallar; katolik dinini kendi heves ve ihtiraslarıyle alçaltan papalar; manasız sistemler kuran filozoflar; harpleri, yağmaları ve katliamları hatıra getiren bütün memleket ve şehir adları... Sonra namussuzluklar, ahlâkî sapıklıklar. Eğer Bayle bütün bunları müthiş bir heyecanla anlatıyorsa sebebi belki de, kendisinin söylediği gibi, kitapçıların okuyucuya pek cazip gelecek şeyler istemeleriydi; belki de bizzat yazarın insanlar tarafından işlenen kötülükleri anlatmakla bir hikâyeyi birtakım cazip vak'alarla süslemenin ayrı şeyler olduğunu bize göstermek istemesi onu bu yola sevketmişti. Ama asıl sebebi

[1] Bayle'den kuzen'i Naude'ye, 22 mayıs 1692.

daha çok şurada aramak doğru olmaz mı: yaptığımız yığınlarla hataya bir de kanun ve nizamları çiğneyişlerimizi eklemeli, düşünce sahasındaki hatalarımızın yanında ahlâk sahasındaki kusur ve kabahatlerimizi de unutmamalıyız. Üçüncü olarak, başkalarının yaptıklarını anlatan masal ve hikâyeleri de hesaba katmalıyız; pek çoğu anlatanların seviyesizliğini, aptallığını, fenalığını ve mücrimliğini gösteren hikâyeler! Ne müthiş manzara!

Bütün bunların temizlenmesi lâzımdı ve Bayle, acı bir tatmin duygusuyla, kendisini ilkönce bu işe verdi. Yeter artık bu efsanecilerden! Bütün dünya yolundan saptı: Gözlerini kırpmadan yalan söyleyen Eskiler; Eskilerin itibariyle gözleri buğulanan Yeniler.. La Mothe Le Vayer ve Gassendi de dahil, en salâhiyetli, en saygıdeğer yazarlar hataya düştüler. Bunların arasında, bir lûgatte olmaması gereken her şeyi içine alan, yanlışlarla dolu bir lûgat yazan Moreri gibi profesyonel yalancılar da vardı. Moreri halkı zehirleyen bir yalancıydı; onu satır satır red ve cerhetmek gerekti. Yalanlarının bir listesi yapılmalı, şurada oniki, şurada onbeş defa yalan söyledi denmeliydi; gırtlağından yakalanıp aman verilmemesi lâzımdı. Ancak böyle bir çalışma sonunda hakikat tekrar hâkim olabilirdi. Fikirler Cumhuriyetinin kanunları sert, ama güzeldir. "Bu cumhuriyet son derece hürriyetçi bir devlettir. Orada tanınan yeğane kudret hakikatin ve aklın kudretidir ve onların himayesi altında insanlar nerede olursa olsun tarafsız bir mücadeleye girişirler. Dostlar birbirleriyle, babalar oğullarıyle kavgaya çağrılabilir.[1]"

Böylesine bir cesaret, bu mücadele aşkı, bu insanlara doğru yolu gösterme iradesi hakikatin bütün engellere kar-

[1] *Dictionnaire, Calius* maddesi, not D.

şı daima muzaffer olacağı fikrine dayanır: tenkidin ve pozitif bilginin birleşerek bütün zincirlerinden kopardığı objektif hakikat. Ama o pozitif bilgiyi, o objektif hakikatı yakalamak ne kadar zor! Hata öylesine kuvvetli, öylesine kökleşmiş ki ne kadar tahrip ederseniz edin, yine de bir taraftan tekrar ortaya çıkıyor.

Ne derece saçma olursa olsun, kitaptan kitaba ve nesilden nesile geçmeyen bir yalan yoktur. Avrupa'nın en zavallı bir çığırtkan sokak satıcısına diyebiliriz ki, hiç çekinmeden yalan söyle, her türlü inanılmaz şeyi kitaba geçir, senin masallarına inanacak çok adam bulursun; ve bir ara unutulsan bile, ileride seni tekrar ortaya sürmekten fayda uman bir kimse daima çıkacaktır.[1]

Biz ancak inanmış olanları inandırabiliriz; insan zihni, gün gibi aşikâr bile olsa, hakikate o kadar karşı ki!

Acaba vakıalar gerçekte bizim onları idrâk ettiğimiz gibi midir? Yeni felsefe ekolü bunların sadece şuurumuza ait değişik haller olduğunu iddia etmiyor mu? Yeni felsefe, şüpheciler için aşikâr dayanak noktaları veriyor.[2]

Bizim okullarımızda Sextus Empiricus adı pek az biliniyor. Gassendi bize kısa bir bilgi verip de gözlerimizi açıncaya kadar, onun zarif bir usluba anlattığı devrin göz kamaştırıcı hususiyetleri adeta Avustralya kıtası kadar meçhulümüzdü. Kartezyanizm bu esere son şeklini verdi ve artık hiçbir iyi filozof eşyanın duyu organlarıyla tanıdığımız hususiyetlerinin sırf birer görüntü olduğunu söyleyen şüphecilere hak vermezlik edemez. "Ateşe yaklaşınca sıcaklık hissediyorum" diyebiliriz, ama "sıcaklık benim

[1] Dictionnaire, *Capet* maddesi, mektup y.

[2] a. g. e., *Pyrrhon* maddesi.

onu hissettiğim gibidir" diyemeyiz. Eski pironistler meseleye böyle bakıyorlardı. Bugün yeni felsefe ekolü daha pozitif bir tavır takınıyor: sıcaklık, koku, renk v.s. hiçbir zaman birer duyu objesi değil, ancak farklı şuur halleridir. Eşyanın bize göründüğü gibi olmadığını biliyoruz. Hayyiz ve hareketin bu kaideye istisna teşkil ettiklerine dair bir fikir vardı, ama bunun da imkânsızlığı anlaşıldı; eğer duyu objeleri gerçekte öyle olmadıkları halde bize renkli, sıcak, soğuk, kokulu olarak görünüyorlarsa, bunların aynı zamanda şu veya bu büyüklük ve şekilde, sakin veya hareket halinde görünmememeleri için sebep var mı? Yeni felsefe ekolünün Pironcuları destekleyen fikirleri işte bunlardır ve ben bunları kabule mütemayilim.

Ama Bayle bu temayülünde devam etmedi. Zihninin pek tatmin olmadığı açıkca görülüyordu. Kendisine rağmen ve belki de o yolda tabiî bir temayülü bulunduğu için, doğru ve yanlışı karşılaştırmaya devam ederken Piromizme doğru kayıyor. Bir prensibin sizi nereye götüreceğinden emin olabilir misiniz? "yanlışa karşı bir silâh olarak kullanılan teori bazan pekâlâ doğruyu bulmaya engel olabilir.[1]" Bütün araştırmaların sonunda daima bulduğunuz şey tezattır.[2] "Bir kelime ile, insan öyle kötü bir vaziyettedir ki onu bir kötülükten kurtaran ışık başka bir kötülüğe götürüyor. Barbarlığı, batıl itikatları, halkın idarecilere pek faydalı olan o çocukça itimadını ortadan kaldırın, insanların bütün bunların kalkmasından sağladıkları fayda tenbelliğe ve sefahate dalmak olacaktır; bu defa onlara böyle bir hayat tarzının kötülüklerini gösterir ve herşeyi tetkik etme arzusunu ilham ederseniz, öyle ince eleyip sık dokur

---

[1] ve [2] *Dictionnaire, Takiddin* maddesi.

bir hale gelirler ki zavallı kafalarını tatmin edecek hiçbir şey bulamazlar..."

Bir metod vardır; biraz gayretle onun ne olduğunu bulabilir, hattâ bir formüle bağlayabilirsiniz: "Her sağlam sistemin iki esas şeye ihtiyacı vardır; birincisi, terimlerin yazılı bir şekilde birbirinden ayırdedilmesi, ikincisi de sistemin pratik yaşantı ile uzlaşmasıdır."[1] Bu metotla mücerred hakikate ve onun müşahhas isbatına ulaşabilirsiniz. Ama bu tatbikat nasıl olacak? Müşahhas hakikat bakımından, insanlar vakıaları daima bozmakta ve yanlış naklet-mektedirler. *Dictionnaire historique et critique*'de tenkidî kısım tarihî olanı tahrib ediyor. Mücerred hakikate gelince, burada da insanlar fikirleri hiçbir zaman gerçekte olduğu gibi kavrıyamıyorlar; bunu becerseler bile, görüyorlar ki elde ettikleri fikirlerin hepsi de eşit derecede kuvvetli, eşit derecede muhtemel ve hepsi de birbirini nakzedici şeylerdir.

Fakat Bayle bu noktada durmadı. Eğer onun felsefesini bir bütün olarak alır ve onun nasıl, bir çeşit mantıkî sabit fikir gibi, tatminkâr bir şekilde vazettiğine bir türlü kani olmadığı problemlere tekrar tekrar döndüğünü görürsek, biraz daha ileri gitmeli ve 1704'de neşrine başlayıp da ölümüyle yarım kalan "*Reponse aux questions d'un Provincial*'ini tetkik etmeliyiz. Bayle burada ne o patlama ve parlamalarla dolu üslûbunu, ne yazdığı asıl şeyi - tarihî vak'a hikâyesi, felsefî deneme, risale, ne olursa olsun - bırakıp tenkit ve hücuma geçme alışkanlığını, ne de insafsız istihzasını terketmiştir. Ama buradaki sıçramaları daha canlı, hâmleleri daha kesiksiz, tepkileri daha şiddetli ve tahlilleri daha keskindir. Kendisine cevap verilen şahsın bir

[1] *a. g. e. Manichéens* maddesi, Not D.

kitabın muhtevası veya bir tarihin tesbiti, bir tarihî hadise, veya basit bir ilgi konusu hakkında sualler sorduğu farzediliyor. Bayle birkaç cümle ile, sualin taşıdığı ehemmiyeti daima hayranlık duyulacak bir vuzuhla ifade eder: ne meseleyi geçiştirip başka mecraya sokma, ne kapalı bir taraf, ne herhangi bir hatanın gözden kaybolacağı gizli bir köşe, ne mülâyimlik, ne müsamaha, ne de af vardır. Kafasında hep aynı problemler dolaşır durur: Tanrı herkesin ona inanmasını kendi varlığının bir isbatı olarak kabul eder mi? Tanrı insanı hür irade ile mi teçhiz etmiştir, yoksa onu kaçınılmaz bir kaderin esiri mi yapmıştır? Eğer Tanrı varsa, dünyada bunca adaletsizliğe ve her türlü kötülüğe nasıl müsaade ediyor? Bayle yine aynı canlılıkla, bu suallere karşı kendi çözümünü ileri sürüyor: hiçbir şey kesinlikle iddia edilemez, hiçbir şey kesinlikle bilinemez.

Ve bizim büyük işçi tekrar işine döner; bu defa daha cesur ve mesuliyetini daha müdriktir. Yapacağı iş, din ile felsefe arasında hiçbir ortak taraf olmadığını şüpheye yer kalmayacak bir açıklıkla göstermektir. Bu iki sahayı birbirine karıştırdığınız müddetçe boşuna uğraşmış olursunuz. Bayle bu manada dine hücum etmediğini, hatta ona saygılı olduğunu belirtiyor; o sadece dini savunanların ileri sürdükleri delilleri takip ettiğini ve bunları tekrarladığını beyan ediyor. Onlar kabul etmiyorlar mı ki bütün dinlerde başlangıçta bir sır vardır? İşte meselenin özü budur, çünkü sır akılla uzlaşmaz; sırra inanmak zihnî vetirelerle, hatta bizzat düşünen insanın tabiatı ile uzlaşmayan bir tutumu temsil eder. Bayle burada artık tam manasıyla kaleyi içeriden yıkmaya, müdafiler arasına girerek onları birbirine düşürmeye çalışmaktadır. Onlara şöyle diyor: Eğer vahiy hakikat ise, din ve dolayısıyle dinin dogmaları da doğrudur. Ama, diyor, vahyin doğru olduğu isbat edilemez. İnan-

mak başka, aklını kullanmak başka şeydir. Arada bir orta yol. bir tercih olamaz. Şu dogmayı reddedip bu dogmayı kabul etmek açıkça saçma bir iş olur. "Gariptir ki, sizlerden birinden öğrendiğime göre, teslis veya hristiyan akaidinin bir başka meselesi husunda akıl dogmaya boyun eğmeli, fakat Âdemin cennetten kovulması ve bunun neticeleri hususunda Kutsal Kitap sözü filozoflara bırakmalı. Eğer hakikaten bu görüşü tutuyor ve ayrılığı bu kadar ileri götürüyorsanız size acırım[1]..." Dindeki sır unsuruna inanıyor musunuz? O halde felsefe ne derse desin, isterse itiraz edilmez deliller ileri sürsün, siz yine inanın. Ama bir defa bu yolu seçtiniz mi, artık akla uygun hareket ettiğiniz iddiasından vazgeçin... Bayle'in budalalık atfetmeye çalıştığı zümreler sadece katolikler ve kalvenistler değildi, o Yahudileri ve müslümanları da aynı potaya sokuyordu. Hattâ Tanrının varlığını akılla isbatlamaya çalışan deistleri bile... Bütün bu zümrelerin topuna birden "dinciler"[2] diyor, karşı cepheye de "akılcılar" rastyonalistler adını veriyordu.

Fakat bir defa bu iki cephe birbirinden ayrıldıktan sonra Rasyonalistler de, eğer gerçekten akılları varsa, kend' dayandıkları temeli iyice araştırmalıdırlar. İşte burada iş karışıyor. Maalesef, felsefe, bütün gayretine rağmen, açtığı gedikleri dolduramıyor. Filozoflar mevcut inançları tahrib etmekte iyi başarı gösteriyorlar, ama ondan sonra açılan boşluklara istifham işareti koymaktan başka birşey yapamıyorlar. İnsan kendi kaderinin kaptanı mı, yoksa esi-

---

[1] *Réponse aux questions d'un Provincial,* cilt III, bl. CXXVIII, 1706.

[2] *a. g. e.,* bl. CXXXIV... "Dinciler (bu kelimeyi Yahudileri, Putperetleri, Hristiyanları, Müslümanları v.s. toptan ifade etmek üzere kullanmama müsaade buyurun)".

ri mi? "Bu hürriyet meselesinde münakaşa bir türlü bitmiyor; iki tarafın da sonu gelmez iddia ve delilleri var..."

"Hür irade meselesi o kadar çapraşık, o kadar müphemiyetle dolu ki, ne kadar derine gitseniz o kadar tezatlarla karşılaşırsınız; çoğu kere münakaşa ettiğiniz tarafın dilini kullanır, kendi davanızı yıkacak silâhlar hazırlarsınız[1]". Ruh ölümsüz müdür? Elbette, tabiî aksi doğru değilse. Eğer öyle ise, ruh sadece maddenin bir hassasından ibarettir. Mutlak bilgi sahibi ve mutlak surette iyi bir Tanrı mevcut mudur? Belki, ama o zaman bu hâkim ve iyi tanrı'nın kendi kullarını maddî ve manevî azaba terketmesini, onları suç işlemeye bırakmasını nasıl ve hangi mümkün delille izah edebileceksiniz? Bayle işte böyle insanın hislerini rencide ettiği kadar zihnini de alt-üst eden bir manzarayı gördükçe dehşet duyuyordu. Öfkesi de kabarıyordu:

Pekâlâ engel olabilecekleri bir kötülüğe göz yumanlar suçludurlar: kolayca kurtarabilecekleri bir kimsenin mahvolmasına göz yumanlar onun ölümünden mesuldürler. Basit bir köylü kadınına sorun: göğsü sütle dolu bir anne çocuğunu açlıktan ölmeye terkederse onu tıpkı boğulmak üzere suya atmış gibi katil sayılmaz mı? Oğlunun ağzına zehirli birşey almak üzere olduğunu gören bir baba ona tek bir kelime veya bir bakışla engel olabilecek durumdayken bunu yapmazsa, tıpkı zehiri çocuğun ağzına bizzat koymuş gibi suçlu değil midir?[2]

---

[1] *Réponse aux questions d'un Provincial.*, citl III, bl. CXYII, 1706.

[2] *Réponse aux questions d'un Provincial*, bl. LXXIV ve devamı. W. King'in *De origine mali* (Londres, 1702) adlı risalesine reddiye.

Tanrı'nın o canavar anne kadar zalim, o baba kadar suçlu olabileceğini tasavvur edebilir misiniz? Bu çetin suale bazı iyi kişiler cevap aradılar. Bir Anglikan ilâhiyatçısı, William King, kötülüğün (şer) mevcudiyetini haklı göstereceğine inanacak kadar saf yürekli çıktı; Lâtince koca bir kitap yazarak bu çözülmez problemi çözdüğünü zannetti. Aslında hiçbir şeyi çözmüş değildi; belki daireyi dörtgen haline getirmişti.

İnsan ne girift tezatlarla dolu! "İnsan bütün sistemlerin hazmetmekte en çok güçlük çektikleri lokmadır. O, doğrunun ve yanlışın üzerinde dalgalar gibi inip çıktıkları bir kayalıktır; Natüralistleri de, ortodoksları da mahcup düşürür... O, şairlerin kafasındaki bütün düğümlerden daha güç çözülür bir düğümdür." İnsanlar yanlışla mücadele ederler, ama mücadele bitince düşünürler ki, ruhları doğrudan ziyade yanlışla rahat eder.[1] Doğru muhakemenin kuvvetine bütün varlıklarıyla güvenirler, ama sonra görürler ki kırık bir dal üzerindedirler. "Akıl hislerin karşısında tutunamaz; bazan bir esir, bazan bir dalkavuk gibi, daima mağlûbiyeti kabul eder. Bir ara ihtiraslara karşı durur, sonra sesini keser ve gizli gizli ağlar, en sonunda da mücadeleyi bırakır ve ihtirasları kendi hallerine terkeder[2]." Ortaya attığı iddialardan hiçbir zaman emin olmadığı ve zahirde apaçık görünen iddialarının aslında birer problem olduğu aşikârdır; Şüphecilik tekrar hücuma geçer ve zihin karmakarışık olur.

Bayle işi mutlak şüpheciliğe kadar götürdü mü? Düşüncesinin tabiî mecrasını takip etseydi oraya kadar varacaktı. Bir şeyin hem lehinde hem aleyhinde düşünmek ka-

---

[1] *a. g. e.* cilt III, bl. CIII, 1706.

[2] *a. g. e.* cilt I, bl. XIII, 1704.

dar ona zevk veren bir oyun yoktu. Muhakemesini sonuna kadar götürse ve kendisini gitgide daha çok saran şahsî tecrübelerinden başka rehber tanımasaydı, aksiyonun ve hayatın manasını kaybettigi o derin boşluğa düşerdi. En sonunda, Le Clerc'in metafizik ve tarihî şüphecilik dediği alemşümul şüpheye varması muhtemel, hattâ zarurî idi.

Ama Bayle mukavemet etti. Yılmak bilmeyen zihin gücü, yapması gereken bir vazifesi olduğuna inancı, hakikat üzerinde duyabileceği şüpheden daha kuvvetli olmak üzere hatadan nefret edişi, mağlûbiyeti tamamen kabul etmeyen kafası ve hepsinin üstünde, iradî kudreti ona bu son adımı attırmadı. Yerine getireceği belli bir ahlâkî vazife, tavsiye edeceği belli bir terakki istikameti bunlunduğu fikrinden hiçbir zaman vazgeçmedi. Bu hususta *Dictionnaire*'de gayet dokunaklı bir pasaja rastlıyoruz; bu pasaj *Mâcon, not D: Niçin bu korkunç düzensizliklere dokunuyorum?* başlığı altındadır. Bu korkunç düzensizlikler, en berbat barbarlıklara bahane teşkil eden din harpleridir; bu insanlık-dışı kavgaları hafızamızdan silmek, tamamen unutmak daha doğru olmaz mı? Onları yeniden hatırlamakla, insanlar arasındaki uzlaşmaz düşmanlığı körüklemiş olmuyor muyuz? "Eserimin çeşitli yerlerinde konuyu bırakarak geçen yüzyılda işlenmiş olan en müthiş gaddarlıkları anlattığım zaman, benim eski hırsları tekrar uyandırmaktan, nefret alevini körüklemekten hususî bir zevk aldığım söylenebilir mi?" Hayır. "Herşeyin iki yüzü olduğuna göre, biz de, ciddî sebeplerle, bütün bu dehşetli hadiselere ait hatıraların canlı bir şekilde muhafaza edilmesini pekâlâ isteyebiliriz". İdarecilere, din adamlarına, ilâhiyatçılara geçmişteki kötülükler daima hatırlatılmalı, ta ki onlar istikbalde bu türlü gaddarlıklardan kaçsınlar... Böylece, herşeyin sahip olduğu iki yüzden Bayle biraz ümit verebilecek

olanı tercih ediyor. Mutlak hakikatın bulunacağından şüphe etmiş olabilirdi, ama hata yapmanın bulaşıcı bir hastalık olduğuna daima inandı ve bu hastalığın tahribatına bir hudut koymak istedi. Bir göz hekimi gibi, hiç olmazsa birkaç kişinin gözlerini açmayı vazife bildi.

Kendileriyle alay ettiği zayıf karakterlileri hiç taklid etmedi:

Bunlar, sıhhatleri ve servetleri iyi oldukça Tanrı ile mücadele etmekte pek cesurdurlar, ama hasta, sefil ve ihtiyar oldukları zaman çok defa batıl itikadların bile esiri olurlar: ölüme yaklaştıkların hissedince de öbür dünyaya yapacakları yolculuğun bütün hazırlıklarını en ince teferruatına kadar tamamlarlar.

Son nefesine kadar bir savaşçı olarak kaldı. Kimlere karşı kılıç çekmemişti ki? Sherlock, Tillotson, Cudworth, W. King, Le Clerc, Jurieu, Arnauld, Nicole, Bernard ve nihayet M. Jaquelot. *Dictionnaire'e* hücum eden ve akıl ile iman arasında bir sentez kurduğunu iddia eden bu Jaquelot onun için bir muhaliften daha fazla mana ifade ediyordu; Jaquelot tamamen gün ışığına çıkmak istemeyen fikirlerin, akıl yoluyla çözülmek istemeyen güçlüklerin, kısacası insan aczinin bir senbolüydü. Bitkin, boğmacalı, kalp spazmları geçiren ve ateşler içinde kıvranan Bayle, ömrünün son günlerini yeni bir cevap hazırlamak için tüketti. Üzüldüğü tek şey, M. Jaquelot'nun fikirlerini çürütmeden önce ölmek zorunda kalışıydı.[1]

[1] Isaac Jaquelot, *Conformité de la foi avec la raison; ou Défense de la religion contre les principales difficultés répandues dans le Dictionnaire historique et critique de M. Bayle.* Amsterdam, 1705. in 4°. O yiğitlik çağlarında hiç

Onun tenkitçi düşüncesi, saf halinde kullanılmayacak kadar keskin bir esans gibiydi; bu esansı biraz sulandırmak, hafifletmek lazımdı. Netekim öyle oldu. *Dictionnaire* vasıtasıyle ilâhiyat münakaşalarının dışına çıktı ve her çeşit okuyucuya hitab eden bir yazar haline geldi; yazdığı herşey itirazlarla doluydu. Her memlekette heterodoks düşüncenin yayılmasını ilham ederek, neticede imansızlığın üstadı oldu. "Herkes bilir ki, M. Bayle'in eserleri geniş bir okuyucu kitlesinin inançlarını sarsmış ve en çok benimsenen dinî ve ahlâkî prensipler üzerine şüphe düşürmüştür".

Onaltıncı yüzyılın ideolojik kavgalarından sonra, barış teklifleri başladı. Bunca zamandır insanların kafalarını allak-bullak eden meselelere artık halledilmiş gözüyle bakılamaz mıydı? Eğer bu yapılarsa, insanlar artık devamlı huzursuzluklara kapılmadan, eski sakızı tekrar tekrar çiğnemeden barış içinde yaşıyabilirlerdi. Birşeyler yapmanın, insanın yaratıcı gücünü manevî şeylere yöneltmenin zamanı gelmişti. Cemiyet hayatının zevklerine varılır, birarada dostça yaşamanın faydaları görülürse, tam manasıyla olmasa bile, yine de saadete kavuşmak mümkündü. Bu karşılıklı anlaşmada bir büyüklük, bir kahramanlık havası olacak, isteyerek kurdukları barışta bir ulviyet bulunacaktı; organizasyonunda, arı kovanındakine benzer hiyerarşisinde,

---

kimse son sözü hasmına bırakmak istemez, münakaşacılar hasımlarını ölünceye kadar takip ederlerdi. Bakınız; Le Clerc, *Bibliothèque choisie,* cilt XII, 1707; makale V; makale VII. *Remarques sur les Entretiens posthumes de M. Bayle;* ve *Avertissement:* "M. Bayle'in bana karşı söyleyebileceği herşeyi biliyorum, ve büyük bir hırsla beklediği son söz fırsatını ona vermektense, bütün öfkesine ve vuracağı bütün darbelere tahammül etmeye kararlıyım".

[1] *Bibliothèque germanique,* cilt XVIII, yıl 1729.

veriminde ve çoğalmasında sayısız fedakârlıklara mal olan bir nizam meydana gelecekti.

Ama, üzerine dayandığı psikolojik prensipler daha şimdiden değişmeye başladığına göre, bu barış nasıl uzun ömürlü olabilirdi? Seyyahlar, maceraperestler, yenilik arayıcıları, tatminsizler, nizamlı bir hayattan hoşlanmayanlar; tarihte çocukluklar ve yanlışlardan başka birşey görmeyen modernistler; klâsik düşünceden pek anlamayan nevzuhurlar; ve siyasî meseleye halledilmiş gözüyle bakmayan, hele dinî meselenin halledildiğine hiç inanmayan o şüphecîler, itirazcılar ne olacaktı? Bütün bu gayri mütecanis ve kalabalık insan yığınları nasıl tatmin edilecekti? Bu suale herşeyden evvel bir savaş, geleneksel inançlara karşı bir savaş cevap verebilirdi.

İKİNCİ KISIM

I. BÖLÜM

Rasyonalistler

Yıllardanberi, akıl adında meçhul bir şahıs üniversite okullarına zorla girmeye çalışıyor ve kendilerine Gassandistler, Dekartçılar, Malebranşçılar denen ve hepsi de birer sergerde olan dedikoducu taifesinin yardımıyla Aristoyu sigaya çekmeye ve onu kürsüden atmaya hazırlanıyordu[1]...

Bu doğruydu. Saldırgan akıl, savaş meydanına doğru yürüyordu. Onun elekten geçirmek istediği sadece Aristo değil, fakat felsefe yapmış ve yazı yazmış olan herkesti; geçmişin bütün hatalarını tamamen silmek ve hayatı yeniden başlatmak niyetindeydi. Aslında o meçhul birisi de değildi; her devirde kendisine danışılmıştı, ama bu defa yeni bir çehre ile geliyordu.

Acaba o *sebep,* daha doğrusu *nihaî sebep* miydi? Hayır, artık böyle bir iddiası yoktu. O halde "insanı hayvandan ayıran ve onu üstün kılan" bir meleke miydi? Evet, ama faaliyetine hiçbir hudut konmamak, kudretini sonsuza kadar götürmek şartıyla. Onun hususiyeti açık ve değişmez prensipler koyarak, bu prensipler vasıtasıyla yine açık ve değişmez neticelere ulaşmaktı. Asıl fonksiyonu incelemek ve araştırmak, ilk işi de esrarlı, izah edilmiş, gizli kalmış şeyleri alarak onları karanlıktan çıkarmak ve dünyaya ışık tutmaktı. Dünya şimdiye kadar insanın hayalinden doğan

---

[1] François Bernier et N. Boileau - Despréaux, *Requête des maîtres ès arts...,* 1671.

ve mesuliyetsiz otoritelerce teşvik gören, tenbellik ve safderunluk rüzgârıyla yayılan, zaman geçtikce biriken ve kuvvetlenen yanlışlarla dolmuştu. Şu halde aklın ilk yapacağı iş büyük bir temizlik hareketine girişmek, o muazzam yanlış yığınını ortadan kaldırmaktı. İşte onun vazifesi, bitirmek için sabırsızlandığı iş. Kendi kendine aldığı, sahip olduğu kıymete bakarak almakta kendini haklı gördüğü bir vazife.

Faal, heyecanlı, cesur rasyonalistler onun davetine uyarak Fransa'dan, Almanya'dan, İngiltere'den, ve Hollanda'dan koşup geldiler. Yahudi cemaatının nefret ettiği bir Yahudi, Spinoza, dehasını bu davanın hizmetine verdi. Ne kadar renkli bir kalabalık teşkil ediyorlardı: Herbiri ayrı noktalardan hareket eden, fakat hepsi de aynı gayede birleşen insanlar. Bu kuvvet yığılması insanın aklını şaşırtıyordu.

Kalabalığın bir kısmı, hür-düşünür denilen adamlardı. Politikadan kendisini çekerek sakin, Epikürcü bir inziva hayatında huzur ve sükûn arayan William Temple gibi İngiliz hür-düşünürleri. Bilhassa o Fransız hürdüşünürleri! Bu hür-düşünür topluluğu pek yeni de sayılmazdı. En azından iki felsefe yaymışlar ve bu arada, onlarda hafif değişiklikler yapmışlardı; evvelâ Pomponazzi ve Cardan'ın Padua ekolü, sonra Gassendi felsefesinin hristiyanî olmayan tarafı. Gassendi Epikürün fikirlerini, onun atom ve materyalist ruh telakkisini almış, fakat bu fikirleri işlemiş ve daha karmaşık bir sistem haline getirmişti. Mamafih Epikürden alınan fikirler burada bir felsefî sistem hayisiyetine kavuşmuştu; anlaşılması pek güç, eski geleneğin otoritesi ile yeniyi birleştiren bir sistem. Gassendi'yi tutan hürdüşünürler ayrı bir grup teşkil etmişler, itibar ve önem kazanmışlardı.

Gassendi Descartes'a meydan okudu, aralarında bazı önemli alış-verişler de geçen bir düello oldu. İki hasım, gayet dikkatli ve ilgili bir seyirci kitlesi önünde kavgaya tutuştular. Gassendi Descartes'a "Ey ruh! Ey saf esprit" diye bağırıyor, Descartes da Gassendi'ye "Bana lütfen, ey beden! deyin" diyordu.

Gassendi mücadeleden yenik çıktı. Gerçi hâlâ İngilterede, Almanya'da, İsviçre'de ve İtalya'da bazı taraftarları vardı, ama bunlar Avrupa düşüncesini fetheden Descartes'ın ve daha sonra da düşünce dünyasına yeni bir yıldız gibi doğan Locke'un parlaklığı karşısında gölgede kalan küçük bir kalabalıktan ibaretti. Paris'te, 1674 yılında, François Bernier "*Abrégé de la philosophie de M. Gassendi*" adıyla bir kitap çıkardı. Çok okuyucu bulan, defalarca basılan bu eser, Bernier'nin bizzat üstaddan naklettiği bir doktrinin tesirlerini canlı tuttu. Ama Bernier üstadını artık eskisi kadar kuvvetle övmüyordu; övgülerine ilâve ettiği "yine de" tabiri bu medhiyelerin sahasını daraltıyordu: "Gassendi'nin felsefesi, yine de, bana bütün felsefelerin en maku'ü, en sadesi, en duyarlısı, en kolay anlaşılanı gibi görünüyor...". Onun düşüncesindeki en hâkim unsur şüphe idi: "Otuz yıldan daha fazla bir zamandanberi felsefe yapıyorum; bazı hususlarda fikirlerimden emindim, ama şimdi onlardan şüphe etmeye başladım". Tıpkı Simonides gibi. Kendisine Tanrı'nın ne olduğunu soran kral Hiero'dan, düşünmek için bir gün müsaade isteyen Simonides ertesi gün sual tekrar edilince iki gün, daha ertesi gün dört gün, kısacası her defasında daha fazla zaman istemişti. Düşünmek için istenen zamanın gitgide arttığını görünce şaşı-

[1] *Petri Gassendi Disquisitio metaphysica, seu dubitationes et instantiae adversus Renati Cartesii metaphysicam, et responsa.* Amstelodami 1644, in 4°.

ran Hiero'ya verdiği cevap şuydu: Bu mesele üzerinde düşündükçe bilmediklerim çoğalıyor.

Bu hür-düşünürlerin kendilerine ait belli bir doktrinleri yoktu. Onlar derin düşünceli kimseler değillerdi, birer kahvehane filozofu idiler. Horace'ın neşidelerini hergün okur dururlardı. Metafizikleri de pek derine gitmiyordu. O halde bu adamlar nasıl oldu da ortodoks düşüncenin savunucuları arasında bu kadar huzursuzluk yarattılar? Metafizik düşünceden mahrumdular da ondan. Tabiatları isyankâr, gayri memnun ve inatçı idi; aldıkları aristokratik kültür onların şüphelerini takviye etmekten başka işe yaramadı. Tıpkı entelektüel hava içinde dolaşan ateşböcekleri, inançsızlık ırmağını kabartan küçük dereler gibiydiler. Kendi başlarına düşünme iddiasında bulunan, başkalarının tesirine girmeyi katiyetle reddeden bu adamlar derin birer filozof değildiler, ama yine de 'filozof' sayılırlardı, çünkü onlara göre "sır" denilen şey henüz halledilmemiş bir muammadan ibaretti; eğer onu halledemezlerse, artık üzerinde düşünmeyi bırakıyor, böyle bir meseleyi yok sayıyorlardı. Ne önemi var? Dinin kenarında yaşıyorlar, içine girmiyorlardı. Orada bizim aydınlatamadığımız karanlıklar bulunduğuna göre, şu fani hayattan elden geldiği kadar faydalanmaya çalışmak daha doğru olmaz mıydı? Hayatın verdiği hazları zevkle tatmalı, gerisini kadere bırakmalıydı. Belki ahlâkî bir teslimiyet, bir mesuliyetsizlik felsefesi, ama o günlerde pek çok kimse, hem de alelâde olmayan kimseler bu hayat tarzını benimsemişlerdi.

Fransız hür-düşünürlerine bakalım. Zevkleri ve düşünceleri pek işlenmiş bu adamlar ya daha sert ve daha çetin bir cinsle birleşerek nesillerini yenileyecekler, yahut mahvolup gideceklerdi. Guy Patin ve Lo Mothe Le Vayer'in yollarını takip eden Jean Dehénault işte bunlardan biriydi.

Diğer birçokları gibi o da Lucretius'ü, hem de herkesten daha büyük bir maharetle, tercüme etti ve hüzünlü, monoton bir tavırla menfi düşüncelerini ifade etti:

Tout meurt en nous quand nous mourrons;
La mort ne laisse rien et n'est rien elle-même:
Du peu de temps que nous vivons
Ce n'est que le moment extrême.
Cesse de craindre ou d'espérer
Cet avenir qui la doit suivre.
Que la peur d'être éteint, que l'espoir de revivre
Dans ce sombre avenir cessent de t'égarer.
L'état dont la mort est suivie
Est semblable à l'état qui précède la vie.
Nous sommes dévorés du temps.
La nature au chaos sans cesse nous rappelle.
Elle entretient à nos dépens
Sa vicissitude éternelle.
Comme elle nous a tout donné,
Elle aussi reprend tout notre être.
Le malheur de mourir égale l'heur de naître,
Et l'homme meurt entier, comme entier il est né...[1].

---

[1] Seneca'nın *Troade*'ından ikinci perde korosunu taklid (Sénèque, Oeuvres diverses, 1670); Frédéric Lachèvre'in *Oeuvres de Jean Dehenault* (1922, s. 27) adlı kitabında geçiyor. "ölüm gelince bizdeki herşey ölür; ölüm, ardında hiçbirşey bırakmaz, kendi de bir hiçliktir. Yaşadığımız o pek kısa süre son anımızdan ibarettir. Ölümden sonra olacaklardan ne korku duy, ne de bir şey ümid et. Yok olma korkusu, yahut karanlık bir istikbalde tekrar yaşama ümidi seni düşündürmesin! Hayat sona erince düşeceğin hal, hayata başlamazdan öncekinden hiç farklı olmayacak. Herşeyi yutan zamanın pençesindeyiz. Tabiat bizi daima kaos'a çağırır, bizi

Mme Deshoulières böyleydi; ruhunun bulunmadığına inanan, bu inancını ihtiyarlığında ve hattâ ölüm anında bile terketmeyen Ninon de Lenclos da böyleydi.

Ama bu bahçenin en güzel gülü Charles de Saint-Denis idi. Dünyanın en hristiyan kralı'nın ordusunda general rütbesiyle çalışan Saint-Denis 1661'de kralın ve nazırların gözünden düşünce İngiltereye kaçtı ve o tarihten itibaren, 1703 de ölünceye kadar, hür-düşünür hayatı yaşamaktan başka hiçbir iş yapmadı; içine girdiği şüpheciler zümresinin mükemmel bir örneği oldu. Aralarından ayrıldığı için üzülen Fransızlar, kendisini seven İngilizler, birlikte uzun bir zaman kaldığı Holandalılar onu hep bu hüviyetiyle gördüler. Kıyafeti kadar fikirleri de biraz eski moda idi; olgun çağında birdenbire alışkanlıklarını ve hayat tarzını değiştirmek zorunda kalan bir adam, yetişmiş olduğu çevreden kendini tamamen ayırdetmekte elbette güçlük çekecekti. Bu yüzden, centilmen tiplerinin gitgide daha nadir görüldüğü bir devirde o hep "centilmen" olarak kaldı; halbuki bu türlü insanlar gerçek dünyadan çoktan kaybolmuş, sadece hatıralarda kalmıştı. Saint- Evremond, bir centilmen olduğu için, hiçbir zaman kendi borusunu öttürmedi; sık sık kaleme sarılmışsa bunun sebebi, kendisinin de belirttiği gibi, insanlara akıl vermek veya bir doktrin aşılamak değil, fakat bir hayat adamı olarak ömrünü elden geldiği kadar iyi geçirmekti. Etrafındaki insanların pek ilgi duydukları matematik ve fizikten o zevk almıyordu. Centilmen insanların meşgul olacakları entelektüel sahalar sadece ahlâk, politika ve edebiyattı; İlmin

yoketme bahasına kendi değişme arzusunu tatmin eder. Bize herşeyi verdiği gibi, herşeyi de alır gider. Ölüm felâketi doğumun sevinçli anına eştir, ve insan tamamen ölür, tıpkı tamamen doğduğu gibi."

felsefeyi desteklediği ve tamamladığı bir çağda, ilmin dışında kalanların hayattan da uzak kalmaları tehlikesinin bulunduğu bir devirde Saint-Évremond'un bu tavrı hakikaten modası geçmiş bir tavırdı. Fakat o klâsik çağın yazarlarını incelemekten, bir tenkidçinin tarihçiler, hatipler arasında yapacağı muvazeneli mukayeselerden, keskin bir zekânın kendi psikolojik güçlerini denemek için girişti̇ği her türlü faaliyetten, benzetmelerden, portrelerden büyük bir zevk aldı. Hiç şüphesiz, konuşma sanatını da ilerletti. Mazarin düşesi Hortense Mancini Londraya yerleşip de orada bir salon açtığı zaman, her zaman girip çıkabildiği bu salon onun şimdiye kadar mahrum kaldığı bir sabit nokta teşkil etmişti.

Saint-Évremond bir Epiküryendi, hayr-ı âlâ (summum bonum) hakkında ortaya atılan hiçbir felsefi görüşün Epikür felsefesindeki kadar makul ve kuvvetli olmadığına inanıyordu. Gayesi tabiata uygun yaşamaktı; bu tabiattan ne anladığı hakkında belki pek vazıh bir fikri yoktu, ama muhakkak ki kendisine fevkalâde rahat bir hayat temin etmeyi iyi başarmıştı. Devrin iktidarları tarafından himaye edildi, iktidar 2 nci James'den 3 üncü Guillaum'a geçince bile durumu değişmedi; günlerini gayet intizamlı, tatlı faaliyetlerle geçirdi; sofra zevklerine çok, belki haddinden fazla meraklıydı; her zevki, hazzına daha çok varmak için, gayet ölçülü miktarlarla alırdı. Hiç şüphesiz egoist idi, ama zevkli bir egoist. İnziva, nefsini inkâr, nefsi öldürme, zahidlik gibi şeyler ona dehşet veriyordu. İtidal, ölçülü hareket, ihtirasların tehlikesine manî olacak bir kalenderlik, zarif bir egoizm... bütün bunlar ona göre temel faziletlerdi; bunlarla ve vûcudun sıhhatine gerekli dikkati sarfetmekle uzun bir ömre kavuşabiliriz... Saint-Évremond yetmiş yaş civarında iken bir zafiyet geçirmeye başladı.

M. de Saint-Évremond'un mavi, hayat ve ateş dolu gözleri, geniş bir alnı, kalın kaşları, biçimli bir ağzı, tatlı bir gülüşü, canlı ve manalı bir çehresi, dik ve mütenasip bir vücudu ve asil, seçkin bir havası vardı. Ölümünden yirmi yıl önce iki gözü arasında bir ur çıkmış ve zaman geçtikce büyümüştü.

Onun editörü olan ve hayatını ilk defa kaleme alan des Maizeaux böyle anlatıyor. Ama Saint-Évremond bu rahatsızlığa hiç aldırmamıştı. Yaşamaya devam ettikten sonra, gözlerinizin arasında çıkan bir urun ne ehemmiyeti var? "Bir haftalık hayat, ölümden sonraki bir haftalık şöhretten daha iyidir".

Hayatı çok seviyordu ve onu ileri bir yaşa kadar uzatmasını bildi; gençlik günlerinin sıkıntılarından sonra gerçekten rahat bir hayata kavuşmuştu. İstediği şey de zaten bundan ibaretti. Netekim onun hatırasına yazılan çeşitli kitabeler arasında kendisinin en çok hoşlanacağı herhalde aşağıdaki şiirdi:

Aimé de plus d'un roi, cher à plus d'une dame,
Il connut peu l'orgueil, peu l'amoureuse flamme:
Écrire, et bien manger, fut son double talent.
Il nourrit pour vie un amour violent,
Connut à peine Dieu, mais point de tout son âme.[1]

---

[1] A. M. Schmidt'in *Saint-Évremond ou l'humaniste impur* (1832, s. 141) adlı kitabında geçiyor. "Birden fazla kralın gözdesi, birden fazla kadının sevgilisi; kibri pek azdı, içindeki aşk ateşi de öyle; yazmak ve yemek, işte onun iki mahareti. Hayata ihtirasla bağlıydı, Tanrıyı pek az bildi, kendi ruhunu ise hiç tanımadı."

Hayata ihtirasla bağlıydı ve bu hayatı yaşamaya değer kılan şeyi, yani hürriyeti de ihtirasla seviyordu; bütün hürriyetler içinde en çok sevdiği ise kendisinden başka kanun tanımayan bir düşüncenin hürriyetiydi.

Acaba onun ruhunda daha karmaşık birşeyler var mıydı? Acaba bu hüviyete kasten bürünmüş ve kendisini öyle tanıtmak mı istemişti? Herkesin gözüne tipik bir şüpheci, gerçek Saint-Evremond olarak görünmek istediği halde içinde bir daüssıla var mıydı, bize gösterdiği kadar şüpheci değil miydi, ümidi hiç kaybetmemiş miydi? Bu iddiayı da desteklemek mümkün, ama kesinlikle söyleyemeyiz. İnsanın sefil durumunu bize anlatırken, melekler kadar yüksek mi yoksa en aşağı hayvanlar kadar aşağı mı olduğumuzu sorarken onun kafasındaki şey çarmıhta ölen ve böyle bir sorudan hakaret manası çıkaracak olan tanrı değildi; o tabiatı kasdediyordu:

Un mélange incertain d'esprit et de matière
Nous fait vivre avec trop ou trop peu de lumière,
Pour savoir justement et nos biens et nos maux.
Change l'état douteux dans lequel tu nous ranges,
Nature, élève-nous à la clarté des anges,
Ou nous abaisse au sens des simples animaux...[1].

Ne olursa olsun, çok ustalıkla taklid edilmiş bir portre gerçek olanından, içi şüpheler ve tezatlarla dopdolu bir adamdan farklı olsa bile, gerçek adamın geri planda kal-

[1] Ruh ve maddenin belirsiz bir terkibi, hakkımızda iyi ve kötü olan şeylere ait doğru bir kanaat edinemeyeceğimiz kadar az veya o kadar çok aydınlık içinde yaşamamıza sebep oluyor. Ey tabiat! bizi içinde bulunduğumuz müphem durumdan kurtar ve ya bizi meleklerin aydınlığına yükselt, yahut hayvanların seviyesine indir.

ması gerekir; çünkü sahnede görünen onun hür-düşünür şahsiyetiydi. "Eğer onun hayatını ve eserlerini elinize alır ve orada bir filozof hayatı yaşayan gayet ciddî, ağır bir adam bulacağınızı ümid ederseniz hemen görürsünüz ki tahmininiz tamamen yanlıştır; eğer siz de onun gibi yaşasaydınız hiç kimse sizi dünyevî zevklere karşı alâkasız, ciddî bir filozof diye görmezdi... Yazdığı şeylerde derin bir felsefe ve klâsik çağ bilgisi, bir stoacı veya anakrit sadeliği ararsanız yanlış kapı çaldığınızı anlarsınız. Bütün yazdıklarını baştan sona okuduktan sonra, başlangıçta beklediklerinizden hiçbir ize rastlayamayışınız sizi üzebilir." "Hafif bir Epikürcü"; işte *Bibliothèque choisi*'de onun Amsterdam'da basılan külliyatını tanıtırken Jean Le Clerc'in verdiği hüküm.[1]

O halde bu çapraşık hür-düşünürden ve onunla aynı ekole mensub olanlardan öğrenilebilecek ne var? Yeni Çağın bu öncüsü bize ne veriyor? Herşeyden evvel, kozmopolit bir tavır, bu tavır sadece onun ikinci vatanının edebiyatı ile ilgilenmesi, Volpone'u tercüme etmesi, *Sir Politick Would-be* adıyla "İngilizvarî" bir komedi yazmasından değil, fakat tarihte tekâmül fikrine sahip oluşu gibi bir çeşit izafiyet telâkkisine de inanmasından ileri geliyor. Onun anlayışına göre, kendine mahsus bir hayat tarzı, örf ve âdetleri, hususî bir zihniyeti olan her millet, başka hiçbir milletin kendi ölçüleriyle değerlendiremeyeceği bir kıymet nizamını temsil eder. Bu yüzden o her yabancıya barbar gözüyle bakmayı doğru bulmadı; fikir sahasında gösterdiği müsamahayı beynelmilel sahaya da teşmil etti. Her sistemde bir doğru taraf bulunduğu gibi, her millette de bazı kıymetli vasıflar bulunduğuna inandı.

[1] Yıl 1706, cilt IX.

Gerçeği söylemek gerekirse, bu Fransızlar kadar anlayışlı, herşeyi dikkatle takib eden kimseye rastlamadım: İngilizler de, şayanı hayret bir düşünce serbestliği içinde, mücerred düşüncelerine daima müşahhas bir ifade kazandırmayı biliyorlar. Düşünmesini bilen Fransızlar ve düşünceyi ifade etmesini bilen İngilizler dünyanın en saygıdeğer insanlarıdırlar.

İşte Saint-Évremond'u kendisinden sonraki çağa bağlayan şey bu anlayışlı tavırdır; bu arada onun din-dışı düşüncelerine hâkim olan sükûn ve barış atmosferini de sayabiliriz. Onda en ufak bir isyan duygusu yoktu; âdetlere ve dış görünüşlere biraz uyarak, başkalarının dinî düşüncede buldukları kadar huzuru o da kendi şüpheciliğinde buldu. Fikirlerinden dolayı eziyet çeken hür-düşünürler olmuşsa, bu onlardan değildir; düşüncesinin mükâfatı olarak şeref ve itibar kazandı. O militan bir hürdüşünür değil, muzaffer bir hür-düşünürdü. Cenazesini bile Westminster'deki Şairler Köşesi'ne gömmediler mi? Üstelik Saint-Évremond kendi şahsında daha ileri, daha hamleci, yeniliğe susamış ruhlar için daha uygun bir cereyanı temsil ediyordu. 1666-1672 yılları arasında Holanda'daki ikameti sırasında, adı Spinoza olan bir Yahudi ile tanışmıştı; de Maizzaux'nun dediği gibi, "o tarihte La Haye'de bazı meşhur filozofları, bilhassa Heinsius, Vassius, ve Spinoza'yı görmekten" çok büyük zevkalmıştı. Onlarla arasında geçenleri iyi bilmiyoruz; ama bildiğimize göre, karşılaşmalarından çok sonraları bile Spinoza'ya ait hatıralar kafasından hiç silinmedi.

Ryneburg ve Stille Veerkade'nin mütevazi ve düşünceli inzivasında, o güne kadar bir serbestlik arzusu, kaidelere karşı sabırsızlık ve dogmalara karşı isyan duygusu, ka-

sacası bir zihnî muhalefet partisi halinde kalmış olan Fransız hür-düşünce cereyanı, şimdi artık kendi inançsızlığını savunacak ve kalbinin derinliğinde yatan doktrine mantıkî temel, formel ifade verebilecek olan adamı aramakta, hattâ onu bulduğuna inanmaktadır...[1]

Şu halde, hür düşünürler, herşeyden önce, belli bir doktrinleri olmasa bile kendilerinden bahsedilmesini istiyorlardı. Fransız klâsik ekolünün teklif ettiği uzlaşmayı katiyetle reddettiler. Hiçbir doktrine tam manasıyla teessüs etmiş nazarıyla bakmadılar; daima şüphe ve inkâr içinde oldular. Onların uzlaşmaz muhalefetleri istikbalin asilerine yol hazırlıyordu. Sanki bir imansızlık hazinesiydiler; o devrin münakaşalarında, ne zaman çeşitli kanaatler, mezhepler ve sistemler arasında iyi bir ayırım yapmaya ve atadaki farkları inceleyerek hudutları tesbit etmeye vakit bulunmasa; ne zaman din için tehlikeli sayılan kimseler, meselâ İncil metinlerini çok sıkı tenkid edenler, vahye ve mucizelere inanmayanlar, deistler, Allahsızlar ve dine ilgisiz kalanlar herhangi bir surette belirtilmek istense, hepsi de bir ad altında toplanıyor ve topuna birden "hür-düşünür" deniliyordu.

[1] Gustave Cohen, *Le Séjour de Saint-Évremond en Hollande et l'entrée de Spinoza dans le champ de la pensée française,* 1926. — Dehénault Spinoza ile görüşmek için Hollanda'ya gitti. "Bu adam zekâ ve bilgi doluylu, ince zevklerden hoşlanıyor, sanat ve güzellik karşısında kendini kaybediyordu. Ama bir insanda bulunabilecek en büyük kusur da ondaydı: ateist olmuş ve kanaatlarını bütün dehşetiyle ifade etmeye kalkmıştı. Ruhun ölümlü olduğuna dair üç değişik nazariye kurmuş, daha kemal devresine gelmediği bir çağda, Spinoza'yı görmek için Holanda'ya gitmişti." Dubos'dan Bayle'e, 27 nisan 1696; E. Gigas'nın *Choix de la Correspondance de Pierre Bayle* (1890) adlı kitabında.

Ama hür-düşünürlerin de kendilerine yetmedikleri ve onyedinci yüzyıl sonunda artık kendi fikirlerinden daha ahenkli ve daha istikrarlı bir felsefî sistemin desteğini aradıkları da doğrudur. Hür-düşünürlük bir taraftan dinsizlik manasına geliyorsa, bir taraftan da zevk ve safa içinde yaşanan bir hayat demek oluyordu. Buradaki hür tabiri de iki manalıydı: düşünce hürriyeti ve bedenî zevklere dalma hürriyeti. Artık bu iki türlü hürriyeti birbirinden ayırmak zamanı geliyordu. Şüpheciler kendi zayıf ve modası geçmiş Gassendist sistemlerinin yerini alacak yeni bir felsefe arıyorlardı; Voltaire'in şahsında sırf bir hür-düşünürden farklı, hatta daha fazla bir şey buldular. Hazcılar (hedonist) daha ölçülü, daha ince zevkler istiyorlardı, daha sefih ve daha sinik bir hayata daldılar; Régence devri hür-düşünürlerinde ruh ve beden arasında bir muvazene kurmaktan ziyade her türlü aşırılığa doğru bir temayül vardı; bunların mümeyyiz vasıfları düşüncelerinin hürlüğünden ziyade davranışlarının sefih oluşuydu. La Fare ve Chalieu burada bir geçiş noktası teşkil ettiler; bilhassa Chalieu, akıllı ve mükrim tabiatın bize verdiği iyi şeyler arasında şarap ve kadının birinci sırayı aldığını düşünüyor ve dostu Malézieux'ye verdiği bir cevapta kendisini şu mısralarla ifade ediyordu:

Pour répondre à tes chansons,
Il faudrait de la nature
De Lucrèce ou d'Épicure
Emprunter quelques raisons;
Mais sur l'essence divine
Je hais leur témérité,
Et je n'aime leur doctrine
Que touchant la Volupté.

Je suis cet attrait vainqueur,
Ce doux penchant de mon âme
Que grava d'un trait de flamme
Nature au fond de mon coeur.
Dans une sainte mollesse
J'écoute tous mes désirs;
Et je crois que la sagesse
Est le chemin des plaisirs...[1]

Kelimenin kendisi de mana değiştirmekteydi; artık ona daha belirgin bir mana vermek ve hür-düşünürlerle hür yaşayanları birbirine karıştırmamak için "hür zihinler"[2] tabirini kullanmak lâzımdı. "Deistler ve onlara benzer diğer dinsizler ise kendilerinden *gerçek aydınlar* diye bahsediyorlardı.[3]"

O devrin yazarlarından biri, *Historia Rationis* gibi pek manidar bir başlık altında yazdığı kitapta *Nulla nunc ce-*

---

[1] Şarkılarına karşılık vermek için Lucretius'un veya Epicurus'ün tasvir ettiği tabiattan birtakım deliller bulmak gerek; ama ilâhi cevher söz konusu olunca ben bu adamların desteksiz atışlarından hiç hoşlanmıyorum, ancak zevk ve hazdan bahsettikleri zaman onları beğeniyorum. Tabiatın bir alev darbesiyle kalbimin derinliklerine kazdığı o şahane cazibeye, ruhumun o tatlı inhimakine kendimi kaptırıyorum. Kutsal bir teslimiyet içinde bütün arzularıma kulak veriyorum; ve inanıyorum ki, aklımız bizi zevklerimize doğru götürüyor.

[2] Pierre Bayle, *Dictionnaire, Arcesilas* maddesi: "Eşyanın tabiatı hakkındaki spekülâtif hükümlerimizde ahlâkî unsur o kadar az ki, ortodoks hristiyanların kötü, hür zihinlilerin de iyi bir hayat yaşaması kadar tabiî birşey olamaz."

[3] Pierre Bayle, *Pensées sur la Comète*, par. 139

lebrior, clamorosiorque secta quam Cartesianorum diyor.[1] Gerçekten, yüzyılın sonunda, Descartes kral olmuştu. Ama onun krallığı da hudutsuz değildi, çünkü fikir âleminde mutlak monarşi diye birşey yoktur ve olmamıştır da. Üstelik ne kadar gayri şahsî ve mücerret olursa olsun, her fikir sisteminde daima rastlanan bir millî, ırkî hususiyet mevcuttur. Descartes da İngilizlere ve İtalyanlara millî karakter veren düşünce tarzını bir türlü yenemedi. Ancak münakaşa üniversel plana çıktığı müddetçe Descartes sahneye hâkim oluyordu. Onun düşüncesinin tesirinde kalmayan hiçbir Fransız yoktu, hattâ muhalifleri bile ondan müteessir olmuşlardı. Bütün yabancı mütefekkirler kendilerini düşünmeye ve felsefe yapmaya teşvik ettiği için ona borçludurlar. Locke bu borcu kabul etti; Spinoza yazarlık hayatına Descartes sistemini açıklamakla başladı ve belki üstadın felsefesini ondan daha iyi anlayan da yoktu. Bir zaman sonra Vico İtalyaya kendine mahsus bir felsefe kazandırmak istediğinde, artık çoktan tahtını kaybetmiş Aristoyu değil de onun yerine geçen Descartes'ı hasım olarak alıyordu. Descartes'ın felsefesi Holanda okullarında resmen okutuldu ve oradan Leyden, La Haye, Amsterdam, Utrecht ve Franeker üniversitelerinde tahsillerini bitirerek dönen talebeler tarafından Macaristan'a götürüldü. Almanya skolastik düşünceden kurtulmak için onun sistemini benimsedi. Burada da yine bir tesirin şiddetini ona yapılan reaksiyonun şiddetiyle ölçecek olursak, Descartes'ı çürütme işinin büyük Leibnitz'e düştüğünü hatırlamalıyız. Önceleri itham edilen, eserleri yasaklanan, eziyet gören, mahkûm edilen Descartes'çılar aradan elli yıl geçince profesör-

[1] *Historia rationis*, auctore D. P. D. J. U. D. (P. Collet), 1665, Mak. XIII, s. 107.

lüklere tayin olundular, dersler verdiler, kitaplar çıkardılar. Bütün şeref onlarındı, otorite onlara geçmişti.

Bir felsefî sistem onu hiç tatbik etmemiş olanlara varıncaya kadar büyük bir kitleye yayılırsa, bu felsefeyi açıklayan kitapları hiç okumamış olanlar bile onun tesirinde kalırlarsa, pekâlâ denebilir ki sistemin varlığının büyük bir kısmı yollarda heba olmuş, ancak geriye kalan kısım insanlığın devamlı malı haline gelmiştir. Descartes'ın ruha mekân olarak gösterdiği epifiz guddesi; haz ve elem hissi duymayan robot veya makine-hayvanlar; açık deniz; girdaplar; fizik, hattâ metafizikle ilgili kartezyen düşünce hep bu yolda kalanlar arasındadır. O halde Descartes sisteminden ayakta kalan ne var? Onun zihniyeti, devam edegelen metodu; zihnin çalışmasını aydınlatan kaideleri. Bu kaideler o kadar basit fakat o kadar kuvvetlidir ki, bütün hakikatı aydınlatmasalar bile karanlıkların bir kısmını ortadan kaldırabilmiştir.

Katiyete erişmenin emin bir vasıtası olarak akla güvenme, "içeriden dışarıya, sübjektiften objektife, psikolojikten ontolojike, şuur hallerinden varlığın hallerine doğru gitme hareketi";[1] işte Descartes'tan ikinci ve üçüncü nesil Descartes'çılara kalan vazgeçilmez kıymetler bunlardı. Fontenelle bu konuda şöyle diyor: "Benim kanaatimce, bu yeni muhakeme metodunu ona borçluyuz; kendi kaideleriyle değerlendirecek olursak büyük bir kısmı ya şüpheli yahut da açıkca yanlış olan felsefesinden daha kıymetli olan onun bu metodudur".

Akıl artık zincirlerinden boşanmıştır; onu ne gelenek ne de otorite tutabilir. "Ne ziyanı var", diyor, "ortalığı ter-

[1] Menendez y Pelayo, *Historia de las ideas estéticas. Siglo XVIII, Introducción.*

temiz ederek herşeye yeniden başlarsak?". Herşeyi silip - süpürmek niyetindeydi. Bütün kuvvetleri, elden çıkıp da tehlikeli olmaya başladıkları anda durdurabilecek tılsımlı söz; usta sihirbazın tam zamanında ve ihtiyatla söylediği, fakat çırakların hiç bilmedikleri büyülü söz; çıraklar bilse bile gereği gibi kullanamazlardı ki! Yer ve gök onların, bütün bilgi onların, sanat ve edebiyat onların! Hendesî kafanın kavrıyamayacağı hiçbirşey yoktur, diye düşünüyorlardı. İlâhiyat da onların işiydi. Hendesî düşüncenin ilâhiyat sahasındaki geçerliliğinden bahseden bir matematik profesörü, Jean Jacob Scheuchzer adında biri[1], Fontenelle'in *Histoire de l'Académie royale des Sciences depuis le règlement fait en 1699* adlı eserindeki önsözden şu satırları büyük bir gurur ve takdirle naklediyordu:

Hendesî metod diğer bilgi sahalarına tatbik edilmiyecek kadar sıkı bir şekilde hendeseye mahsus değildir. Politika üzerine yazılmış bir eser, bir ahlâk kitabı, bir tenkid, battâ hitabet sanatı ile ilgili bir el kitabı, diğer şartlar eşit kalmak üzere, bir hendeseci tarafından daha iyi yazılabilir. Şimdiye kadar iyi kitapların belirgin vasfı diye bilinen nizamlılık, vuzuh, kesinlik ve doğruluk gibi şeyler, pekâlâ, uzun zamandanberi gelişmekte olan ve hiç geometri bilmeyen insanlar üzerinde bile şu veya bu şekilde tesiri bulunan hendesenin bir eseri sayılabilir. Bazan büyük bir fikir adamı bütün bir yüzyıla damgasını basar; bize de yeni bir düşünce metodu verme şerefini haklı olarak kazanan şahıs bir hendeseciydi.

Artık iş bitmiş, çark devrini tamamlamıştı. Hendeseci Descartes yeni devrin istikametini tayin etmiş bulunuyor-

---

[1] *Praelectio de Matheseos usu in theologia, habita a Jh. Jacoba Scheuchzero, Med. D., Math., P.*, Tiguri, 1711.

di. Ama ya hendesî düşünce dinle karşılaşır ve iman meselelerine de tatbik edilirse ne olacaktı? Böyle bir karşılaşma dinin de üzerine bir sünger çekilmesi, *bütün dinlerin silinip - süpürülmesi* demek olurdu.[1]

Bir doktrinin, kendi yolunda ilerlerken, bir zaman gelip de başlangıçta söylediklerine tamamen aykırı fikirler ortaya atması hiç görülmüş şey midir? Ama böyle bir hadise öyle su götürmez bir şekilde meydana gelmiştir ki, şaşkınlığımızı ifade etmekten başka yapılacak şey kalmıyor.[2] Kartezyen felsefe başlangıçta din için çok kıymetli bir destek temin etti; ama aynı felsefe kendi içinde zamanla gün ışığına çıkıp tesirlerini gösteren bir tohum taşıyordu ki, bu tohum dinin temellerini sarsmak için kullanılmıştır. Kartezyen (Dekartçı) felsefe bir katiyet, bir güvenirlik getirmişti; şüphecilerin "hayır" ına karşı o "evet" le cevap veriyordu. Tanrı'nın varlığını ve ruhun maddî birşey olmadığını gösterdi; düşünce ile hayyizi, yüksek fikirlerle basit ihsasları birbirinden ayırttı; iradenin insiyaka karşı zaferini ilân etti; kısacası, hür-düşünürlere karşı sağlam bir kale oldu. Ama durun bakalım! Aslında o hür-düşünürlere düpedüz yardım ediyordu, çünkü başlıca önem verdiği şeyler araştırma, inceleme ve tenkid idi; otoritenin o güne kadar isbat ve delil konusu olmadığını iddia ettiği konularda bile isbat ve delil arıyordu; böylece, dini barındırmak üzere kurmuş olduğu geçici binayı yine kendi elleriyle yıkmaya kalktı. İster isteyin ister istemeyin, ama hakikate karşı bile bile göz yummazsanız bu gidişin neticede nereye varacağını görebilirdiniz: sadece dinî dogmalar değil, bu

[1] Nouvelles de la Républlque des Lettres, kasım 1684, Makale 1.

[2] G. Lanson, *L'Influence de la philosophie cartésienne sur la littérature français (Études d'histoire littéraire, 1930).*

dogmaların dayandığı temel prensipler de münakaşa edilecekti. Önce Aristo sahneden kovuldu: "Zavallı Meşşailer ve Aristo'nun tilmizleri, şu günlerde Ebedî Söz'ün Kartezyen felsefe haline geldiğini görünce herhalde pek huzursuz olurlar..."[1] Ama biraz daha beklerseniz kartezyen düşüncenin sizi nereye kadar götüreceğini görürsünüz: "Descartes şimdi tekrar dünyaya gelseydi pek şaşırırdınız. Herhalde onun şahsında hristiyanlığın en korkunç düşmanını bulurdunuz."[2]

Zaman geçtikce daha da şiddetlenen bu din - felsefe çatışmasına karşı bir adam bütün kudretiyle muhalefet etti; bütün hayatı boyunca "hakikî felsefe dindir" inancından hiç vazgeçmemiş olan bu adam Malebranche'dı.

Malebranche halk nazarındaki filozof tasavvuruna pek benziyordu: Metafizik konulara dalmayınca rahatı gelmiyordu; maddî ihtiyaçlarla pek az ilgisi vardı, fikirler onu beslemeye yetiyordu. Metafizik diye birşey olmasaydı muhakkak ki Malebranche onu icad ederdi. Manalı ve yakışıklı bir çehresi vardı; ilk bakışta basit görünen bu çehre yakından tetkik edilince gayet karmaşıktı. Vücudu zayıf ve hastalıklıydı; ona insan neslinin şaşırtıcı ve ilgi çekici bir nümunesi olarak bakan Fontenelle, Malebranche'ın şahsında hislerle iradenin, beden ve ruhun birbiriyle imtizac ettiklerini söylüyor. Dünyadan ve hayattan kaçan filozof, kilisedeki vaaz toplantılarında huzur ve sükûn arıyordu; orada bütün resmî mesuliyetlerinden ve rütbelerinden sıyrılır, tam bir alçak gönüllülükle en mütevazı yeri alırdı. Zengindi, ama servetini başkalarına dağıtarak ondan uzak-

[1] Jurieu, *L'Esprit de M. Arnauld*, 1684, s. 78.

[2] L. A. Caraccioli, *Dialogue entre le siècle de Louis XIV et le siècle de Louis XV*, La Haye, 1751, s. 39.

laşmıştı. Evliyalara mahsus meziyetlerden en azından birkaç tanesine sahipti. Açık kalpli ve son derece dürüsttü, ama aynı zamanda cin fikirli, inatçı ve kararlıydı. Hiçbir şey onu fikirlerinden vazgeçiremezdi; düşüncesi güçlüklere rastlayınca, kendine mahsus bir usulle, daha fazla güçlüklere dalar ve nihayet işler içinden çıkılamayacak kadar girift bir hale gelince büyük bir haz duyardı.

Birgün kartezyen felsefe ile karşılaştı; sanki gözünden bir perde kalkmıştı. O ana kadar gideceği yol hakkında vazıh bir fikri yoktu, ama artık tereddüdü kalmadı; aynı zamanda hem kartezyen hem de hristiyan olacaktı. Arada çatışmalar olursa o bir uzlaşma yolu bulurdu. O gün hayatının istikameti belli oldu.

Uzun ve kesif bir tefekkürden sonra, artık fikirlerinin olgunlaştığına kanaat getirince, hayli gürültü koparan iki büyük metafizik kitabı yazdı. Büyük bir şöhret kazandı; o kadar büyük bir şöhret ki aradan geçen bunca yıldan sonra onun parlaklığını tasavvur etmek çok güç. Ama bu şöhretin ışıkları kendi memleketinin hudutlarını da aştı ve ölümünden sonra da devam etti. Okuyucuları, taraftarları, hattâ fanatik hayranları vardı. Napolili bir ilâhiyat talebesi, Bernarda Lama adında biri, Malebranche'ı tanımak için İtalya'yı terkedip Paris'e koştu. Aslında sakin ve kavgacılıktan çok uzak olan filozofumuzun fikirleri o kadar çok cevaplar ve o kadar heyecanlı itirazlar uyandırdı ve kendisi de bunlara öylesine sert karşılıklar verdi ki, devamlı bir felsefî savaş içinde yaşıyor gibiydi. Düşünmek için kapandığı ve sosyal münasebetlerden uzak, tabiatın güzelliklerine bigâne yaşadığı o fakir hücresinden, büyük bir gürültü ile, kendisinin dediği gibi "liberal hristiyan felsefesinin son eseri" ni çıkardı; ve en büyük kumarları oynamaktan hoşlanan bir kafanın bütün gücünü taşıyan bu

son gayret insan ruhlarını harekete geçiren, fikir tarihinde çok önemli yer işgal eden bir eser oldu.

Aklî delil: işte Malebranche'ın bir mistik heyecanıyla erişmek istediği mükemmel ışık. Onda mistisizm ile akıl el ele yürüyordu. Bütün ruhuyla, ferdî hayatın ve kozmik hayatın, bölünmez bir bütün olarak hayatın, dinî inancı da ihtiva eden ve onu izah eden bir nizamın tezahürü olduğunu anlatmaya çalıştı.

Dünyaya bakacak olursak, onda umumî bir nizamla can sıkıcı nizamsızlıkların yanyana bulunduğunu görürüz. Çarpık ve ücube şeyler maddî kötülüğün mevcudiyetine delâlet etmektedir; günahın mevcudiyeti ise manevî nizamda bir kötü taraf bulunduğunu gösteriyor. Filozofun işi bu anormallikleri izah etmektir.

Eğer umumî nizama aykırı hiçbir şeyin cereyan etmediği, günah işleme durumunda kalan herkesin ya şeytana mukavemet edeceği yahut da bu mukavemeti gösteremeyince Tanrı'nın affına mazhar olacağı bir dünya düşünürsek, o takdirde her an dünyaya müdaheleye hazır, her an bir tabiat-üstü hadise yaratabilecek, yani kendisinin değişmez dediği kanunları her an bozabilecek bir Tanrı kavramına sahip olmamız gerekir. Böyle bir dünyada bütün nizamsızlıklar ancak Tanrı'nın hususî müdaheleleriyle düzeltilebilir.

İşet bu noktada Malebranche Tanrı'nın böyle müdahelelerle meşgul olacağına inanmıyor ve onun her ferdî duruma göre değil de ancak umumî prensiplere göre hareket ettiğini söylüyor. Tanrı akıl yolunu takib etmelidir, çünkü kendisi en yüksek akıldır. O aklı yılmaz bir aşkla sever, çünkü böyle sevmesi tabiî ve zarurîdir. Kendi sıfatlarının işaretlerini taşıyan, yani aklî ve istikrarlı olan bir hareket tarzı takip etmekten vazgeçemez.

Yağmur, mahsul verebilmek için ona ihtiyaç duyan tarlalara yağar; ama o yol üzerine, ırmaklara ve denizlere de yağıyor ve biz buna şaşıyoruz. Ama iki hareket tarzından hangisi akla daha uygundur? Yağmurun yağdığı her zaman onun tesir sahasını sınırlamak maksadıyla müdahele etmek mi, yoksa hareketin umumî kanunlarını kendi seyrine bırakmak mı? Eğer bu ikinci hareket tarzı daha mantıkî ve daha uygunsa Tanrı o yolu seçmekten başka ne yapabilir?

Evet, Tanrı ne şu imansızın, ne bu günahkârın lânetlenmesini ister; ama o mütemadiyen şu veya bu imansıza iman aşılamakla, veya her günahkârın kalbine hidayet vermekle de uğraşamaz; böyle hareket etmek Akl-ı Kül ve Mutlak Mükemmel Tanrı kavramıyla uylaşmaz; şu halde bütün insanların necat bulabilecekleri doğru değildir.

Tanrı'nın yapabileceği en fazla şey arızî sebepler, yani kendisinin vekili olarak faaliyet gösteren ve fonksiyonları değişmez bir şekilde tayin edilmiş bulunan nazırlar tesis etmektir. Hazreti İsa, babası tanrı tarafından her türlü inayetin yeğane arızî sebebi olarak tayin olunmuştur; o bu inayeti bilhassa niyaz ettiklerine saçar; bütün bu insanlar, Tanrı'nın herbiri için müdahelesine lüzüm kalmadan kurtulmuş olacaklardır. Ve bizzat Hazret-i İsa da, nizamın kendisinden beklediği üzere, Tanrı'nın bina etmek istediği manevî yapının canlı taşlara ihtiyacı olduğu için, dua eder. O da aynı basitleştirme ve kuvvet tasarrufu prensiplerine riayet eder, çünkü mantıkî olan, doğru ve hayata uygun olan budur.

Malebranche'ın muhakemesi işte böyleydi. Felsefe ile din arasında ne zaman bir çatışma tehlikesi olsun, bu çatışma ister cevher değişmesi veya kutsal metinlerdeki münakaşalı parçalardan biri üzerinde olsun, hemen işleri dü-

zeltmeye ve meseleyi izah etmeye koşardı: akla daha fazla yer verin, nizamın kıymetini ve kudretini daha iyi anlayın, herşey aydınlanacak ve ahenk tekrar tesis edilecektir. Maharetine hudut yoktu, harikulâde becerikliydi. Birbiri üzerine koyduğu fikirlerle bir şato inşa eder ve bunlar mucizevî bir şekilde devrilmeden durunca da, bu istikrarsız muvazene halini fikirlerinin sağlamlığına delil olarak gösterirdi. Ancak farketmediği bir nokta vardı: Tanrıyı kendi kurduğu Nizama, kendi muzaffer Aklına, kendi mantıkî Hikmetine tabi göstermekle onu üstünlüklerinden ve bizzat hikmet-i vücudundan da tecrid etmiş oluyordu; Tanrı ya sırf bir temsilci, yahut da zarurî kanunlara göre vücuda gelmiş kâinattı. Bu yüzden Malebranche, o pek dindar Malebranche, kendi ifadesine ve gösterdiği bütün mucizevî diyalektik canbazlıklarına rağmen, hristiyanlık aleyhtarı bir doktrin ortaya atmakla suçlanabilirdi. Fénelon ona karşı yazdığı *Réfutation*'da "Hakikatte dini felsefeye esir ettiğinizi, hristiyanlığın sırrî hakikatlerine hücum eden Sosinyanlara destek verdiğinizi görmediniz" diyor. Hattâ hayranlardan biri, ona ve M. Arnauld'a dünyanın en büyük iki filozofu (biraz kötü bir iltifat) diyen, ve *Traité de la Nature et de la Grâce*'da "büyük bir deha, insan düşüncesinin en büyük örneklerinden biri" ni gören Pierre Bayle bile bu metafizik teorilerin neticede nereye varacağının pekâlâ farkındaydı.

Açıkca söyleyecek olursak, Malebranche'a göre Tanrı'nın iyiliği ve kudreti o şekilde sınırlıdır ki kendisinin hiçbir hürriyeti yoktur; kendi hikmeti onu önce yaratmaya, sonra muayyen bir şeyi yaratmaya ve nihayet o şeyi muayyen bir şekilde yaratmaya zorlar. Bu üç türlü esaret tam bir *fatum*, stoisyenlerin düşünebildiklerinden daha çetin bir kaçınılmaz kader teşkil etmektedir...

Bayle yukarıdaki durumla ilgili iki kıyas tertip ediyor: birincinin ilk kaziyesi (önerme) ve ikincinin son kaziyesi Père Malebranche'ın doktrinini tam ifade etmektedir.

Birinci kıyas:

Tanrı, kendi akıl ve hikmetine olan zarurî sevgisinin aksine hiçbir şeyi isteyemez.

Bütün insanların kurtulması Tanrı'nın kendi hikmetine olan zarurî sevgisiyle uzlaşmaz.

Binaenaleyh Tanrı herkesin kurtulmasını isteyemez.

İkinci kıyas:

Tanrı'nın hikmetinin en yüce neticesi, diğer şeyler meyanında, insanların günahkâr bir tabiata sahip olmasını ve büyük çoğunluğunun ebedî lânete uğramasını ihtiva etmektedir.

Tanrı kendi hikmetinin en yüce neticesini zarurî olarak ister.

Şu halde o, zarurî olarak, diğer şeyler meyanında, insanların günahkâr bir tabiate sahip olmasını ve büyük çoğunluğunun ebedî lânete uğramasını ister.[1]

Kaderin ne garip bir tecellîsi! İşte bir adam ki sadece sofu ve dindar değil fakat bütün varlığıyla katolik, hayatının her türlü faaliyetinde, kalbinin bütün derinliğiyle katolik. Ama yine aynı adam akla o kadar büyük bir yer veriyor ki, bu akıl herşeyi, hattâ Tanrı'yı bile kendi kucağına çekecek bir hale geliyor.

---

[1] *Réponse aux questions d'un Provincial*, cilt III, bl. CLL.

Diderot kendisinden ve kardeş filozoflardan bahsederken, 14 üncü Louis devrine kadar uzanan çağdaşlarınız var diyordu. Hakikaten öyleydi; 14üncü Louis devrinde çağdaşları vardı, hem sadece Büyük Kralın son yıllarında, yani siyasî ve sosyal bünyenin sarsılmaya başladığı devirde değil, ondan çok evvel, ortodoks düşüncenin tam hakim olduğu ve kralın şaşaalı zamanlarında. Mamafih, o devirde kilise ile devlet sarsılmaz birer kuvvet gibi göründükleri zaman temelleri çürümeye başlamış bulunuyordu. Sadece edebiyata, bilhassa 1670-77 arasındaki Fransız edebiyatına baksak muhteşem bir kudret, barış ve büyüklük intibaı alırız. *Les Femmes Savantes* ta 1672'de, *La Malade İmaginaire* de 1673'de çıkmıştı. Racine, *Bayezit* adlı eserini 1672'de, *Mitridat'ı* 1673'de, *Iphigénie*'yi 1674'de, *Phèdre*'i 1677'de verdi. Bossuet 1670'de Henrietta Maria üzerine Cenaze Nutku'nu verdi ve Dauphin'e hususî hoca olarak tayin edildi; ve onun eğitimi için *Traité de la connaissance de Dieu et de soi-même*'i, *Politique tirée de l'Ecriture Sainte*'i, *Discours sur l'histoire universelle*'i yazd,. Boileau'nun Art-poétique'i ise 1674 yılına rastlıyor. Bu eser yığını sadece göz kamaştırıcı değil, aynı zamanda kesif, sağlam ve muvazenelidir. Ama şimdi gözümüzü bir an için edebiyattan, göz alıcı parlaklığı yüzünden bizi kendisinden daha önemli olan ve sonraları kendisini de hâkimiyeti altına alacak olan kuvvetleri görmekten alıkoyan edebiyattan ayıralım ve zamanın başlıca felsefe cereyanlarına bir bakalım. Orada, daha gelişmesinin son safhasına varmadan bile mevcut nizamı yıkmaya başlayan birtakım cereyanların harıl harıl faaliyette olduğunu görüyoruz. Sanki kökleri kesildikten sonra da çiçek açmaya ve meyve vermeye devam eden bir ağaçla karşı karşıyayız.

Unutmayalım ki, Tractatus theologico-politicus'un neşir

tarihi 1670 kadar eskidir, ve bu eser, çıktığı yerin sosyal nizamını temelinden sarsmaya yetecek kadar yeni fikirler ihtiva etmiştir. Spinoza, bu lâtince kitabında, yeni bir planda düşünmek için bütün geleneksel inançların tamamen silinmesi gerektiğini söylüyordu. Ona göre, işler öyle karmakarışık bir safhaya gelmişti ki bir hristiyanı bir yahudiden, bir türkten (müslüman), veya bir putperestten ayırmak imkânı kalmamıştı; inanç artık ahlâkî davranış üzerindeki tesirini kaybetmiş, ruh tefessüh etmeye başlamıştı. Bütün bunlar dinin artık derunî, iyi ölçülüp - tartılmış ve samimiyetle kavranmış birşey olmaktan çıkarak basit bir gösteriş, mekanik tatbikat, ve din adamlarına körü-körüne itaat meselesi haline gelmesinden doğmaktaydı. Birtakım adamlar ruhbanlık makamlarını ellerine geçirmişler ve kardeşçe sevginin yerine hırs ve tamah ikame etmişler, bu yüzden kıskançlık, nefret ve her türlü kötülük ortalığı kaplamıştı. Hristiyan dininden bugün insanlara kendi kafalarına göre hareket etmekten menederek ve aklın ışığını söndürerek onları vahşî hayvanlara döndüren ruhsuz bir şekilcilik ve kör inanıştan başka şey kalmamıştı. İşe yeniden, fakat akılla başlamak gerekiyordu. İki sitede, her ikisi de mantıka aykırı olan ve harabiyete yüz tutan Tanrı sitesinde ve Kral sitesinde akıl adına tam bir temizlik yapılmalıydı.

Kutsal metinler: tam itaat isteyenler bu metinlerden sık sık iktibas yapıyorlar. Bütün dogmalar, bütün batıl inançlar ve tatbikat bu metinlerden çıkarılmıştır. Bu kutsal metinler neyin nesiydi? Şu Tanrı'nın yorumcuları, onun bildirdiklerini kaleme alan peygamberlerin eseri mi? Bu peygamberler hiç mevcut olmadılar. Peygamber denen adamlar kendi fikirlerinin yoksulluğunu kuvvetli bir hayal gücü ve mecaz kabiliyetiyle örten birtakım zavallılar değil miydi? Tanrı'nın kanunlarını daima muhafaza etmek

üzere seçilmiş hiç bir kavim yoktu; sadece, bütün diğerleri gibi, hayatını yaşamış ve tarihten silinmiş bir millet vardı. Mucize diye birşey de yoktu. Tabiat hep değişmez bir nizam takip ettiğine göre, bu nizamı bozan herhangi bir şey Tanrı'nın kudretini değil, onun mevcut olmadığını gösterirdi. Eğer kutsal metinleri gerçekte olduğundan farklı göstermek için üzerlerine yüklenen peşin hükümlerden sıyırır ve bütün metinlere yaptığımız gibi onlara da tenkid kaidelerini tatbik edersek hakikî mahiyetleri ortaya çıkardı; o zaman bunların birer insan eseri olduğu, şüpheler, tezatlar ve yanlışlarla dolu bulunduğu anlaşılırdı. On Emir Musa tarafından yazılmış olamazdı; Yeşua, Hâkimler, Ruth, Samuel, krallar adlı metinler de otantik değildi, ilh, ilh. Ve böylece Spinoza, attığı her adımdan emin olarak, her defasında okuyucuların kendi arkasından gelip gelmediklerine bakarak, ilk neticeye vardı: hristiyan dini bir tarihî hadiseden ibaretti, ortaya çıktığı devrin ve hayatını uzatan şartların hususiyetiyle izah edilebilirdi; ebedî değil geçici, mutlak değil izafî bir karakteri vardı.

Spinoza bundan sonra silâhlarını krallara yöneltti ve onların dini kendi menfaatleri namına istismar ettiklerini göstermeye çalıştı. Ona göre, monarşik idareler, halkın kendilerine daima itaat etmesi için sağlam bir destek olmak üzere dine dayanma sanatını icad ettiler. Halkın krala sadakat dediği şey aslında kralın menfaatlerine hizmet demekti; krala hizmet ettikleri halde kendi kurtuluşları için savaştıklarını zannediyorlardı. Kanları pahasına iktidarı takviye ediyorlar, onları kendi menfaati için alet eden ve hürriyetlerini alarak kendilerini hayatın bütün saadetlerinden de mahrum bırakan tek bir şahsın gururunu yüceltiyorlardı. Bu halden kurtulmak isterlerse ellerinde bir tek çare vardı: batıl itikadlara ölümcül darbeyi vuran serbest

düşünce ve araştırma metodunu siyasî müesseselerin mahiyetine ve gayesine de tatbik etmek; bunu yapmak için de hür bir şekilde düşünmeye başlamak. Eğer bunu yaparlarsa Devletin bir despot için olmadığını, iktidarın hakikatte halkın rızasıyla otoritenin tayininden ibaret bulunduğunu, demokrasinin tabiate en yakın hükümet şekli olduğunu ve ne denirse densin, siyasî müesseselerin esas hedefinin insana vicdan, söz ve hareket hürriyeti temin etmek olduğunu göreceklerdi.

Böyle bir doktrinin 1670 yılında nasıl bir bomba tesiri yapabileceğini düşünürsek, Spinoza'ya kendi çağdaşları tarafından Süper Yıkıcı ve Lânetli denilmesi bizi şaşırtmayacaktır. Bu Yahudi, bu menfur kavmin çocuğu, bizzat kendi kavmi tarafından reddedilmiş bu adam, tek başına yaşayan ve ne paraya, ne zevke, ne şöhrete itibar eden, bütün gün gözlüklerini silerek düşünen, hep düşünen bu anormal yaratık herkes için bir merak, hayret ve nefret konusu idi. Adı Benedictus'tu, ama Maledictus (Lânetli) dense daha yakışırdı. O bir çalı dikeni idi, tıpkı Tanrının lânetlediği topraklarda yetişen cinsten bir diken. Ateizm İtalyan rönesansıyla ortaya çıkmış, Paganizmi dirilten yine İtalyan rönesansı olmuştu. Makyavelli, Aretino ve Vanini onu dışarıya yaymış, Herbert de Cherburry ve Hobbes bu işin şampiyonluğunu yapmışlar ve nihayet şimdi de hepsinin en melunu olan bir adam, Spinoza onlara katılmıştı.[1]

Bugün o yıkıcılardan ziyade yapıcılar arasında, hem de en gayretli yapıcılar arasında sayılmaktadır. Hep yıkıcı olduğunu, hiç yapıcı olmadığını söyleyenlere kendisi de şiddetle itiraz ederdi. Netekim, ihtiva ettiği müsbet tavrı

[1] *De Tribus impostoribus magnis liber, cura editus Christiani Kortholti, S. Theo, D. et Professoris Primarii,* Kilonii, 1680.

görmeyince *Tractatus*'u iyi anlamak zordur. Daha önemlisi, ölümünden sonra 1677'de neşredilen *Ethic*'de çatısı göklere karışan bir kavramlar sarayı ile karşılaşıyoruz. Geometrik, ama baştanbaşa hayatla dolu olan bu eser insanî ve ilâhî olan şeyleri tek bir katagori halinde birleştirmiş ve giriş kapısı üzerindeki taşa şu sözleri kazmıştır: Tanrı herşeydir ve her şey Tanrı'dır. Yazarın en büyük tarafı inşa ettiği binanın bünye planında ortaya çıkmaktadır, ki metafizikten nasibi olmayanlar bu noktayı kolay kavrayamazlar. Spinoza orada planlarını, teoremlerini, istidlallerini teşhir ediyor ve onları şöyle açıklıyor: Bir şeyin sebebi denince özü kendi varlığını saran, veya mahiyeti ancak varoluşu halinde kavranabilen birşeyi anlıyorum. Cevher demekle, bizatihî mevcud olan ve kendisi vasıtasıyla kavranan, yani başka herhangi bir kavrama ihtiyaç olmaksızın kendisi hakkında kavram kurulabilen şeyi kasdediyorum. Vasıf veya araz demekle de, bir şeyin özünü teşkil eden cevherde aklın kavradığı şeyi anlıyorum. Herbiri ebedî ve sonsuz bir özü ifade eden sonsuz sayıda arazdan meydana gelmiş eşsiz bir cevher vardır: Tanrı. Varolan herşey tanrıdadır ve hiçbir şey Tanrı'dan ayrı olarak ne var olabilir ne de anlaşılabilir. Tanrı düşüncedir, tanrı hayyizdir; ve insan, ruh ve beden bir varoluş tarzıdır. Tanrı böylece kendi varlığını bir cehitle devam ettirme temayülündedir: bu cehit ruhla ilgili olunca irade, bedenle ilgili olunca istek veya iştah adını alır; ruh bu cehdin şuuruna varınca da arzu olur, öyle ki arzu ahlâkî hayatın temel unsuru haline gelir.

İşte böylece bütün mevcut kıymetler sarsılmış oluyordu. İnsanlar başlangıç noktası olarak hep kendilerini, kendi geçici görünüşlerini, itiyadlarını, zaaflarını, kusurlarını, kabalıklarını almışlar ve saçma bir hayal oyunuyla, kendi

suretlerinde bir Tanrı yaratmışlardı: Hırslı, bencil, dalkavukluktan hoşlanan, intikamcı, gaddar bir Tanrı. Ama Spinoza tamamen tersine bir yol tuttu: Tanrı ile başladı ve insanı bu rasyonel Tanrı ile bütünleştirdi. İnsan artık imparatorluk içinde imparatorluk değildi; üniversel nizamın içine girmişti. Aynı şekilde, şer meselesi diye birşey de yoktu.

Varolan herşey ilâhî cevherin zarurî bir ifadesidir; harekette bulunan her kuvvet, hareket ettiği ölçüde, ilâhî kudretin bir tezahürüdür; binaenaleyh, Tanrı mutlak iyi (hayr-ı âlâ) olmak üzere, her yaratık iktidarı kadar hakka sahiptir ve her fiil, Tanrı'nın varlığına aynı zaruret bağıyla bağlı olduğu için, aynı meşruiyetle ifa edilir.[1]

Hürriyet meselesi başka bir şekilde vazediliyor: kayıtsızlık hürriyeti hususunda artık hiçbir problem kalmamıştır, sadece düşünceyi ancak kendi vasıtasıyla hareket edebileceğini anlayan bir cevhere gittikçe daha fazla bağlamaktan başka. Bir insan kendi ihtiraslarını idare etmekten ve onları gemlemekten aciz ise esir demektir; ama bir temayül biz onun hakkında vazıh bir fikre sahip olduğumuz zaman artık pasif kalmaktan çıkar ve insan kendi cismanî ıştihalarını aklı ile idare ve kontrol etmeye, onları Tanrı sevgisinin emrine vermeye muktedir olunca hürriyete kavuşur.

Saadet meselesi de burada başka bir mana kazanmış ve yolunu değiştirerek, nihayet hedefine ulaşmıştır. Spinoza'ya göre saadet, yüksek bir düşünce seviyesine ulaşamayanların zannettikleri gibi, ihtirasların tatmin edilmesi demek değildir. Çeşitli dinlerin şu veya bu şekilde tasavvur

---

[1] Léon Bruschvicg, *Spinoza et ses contemporains*, 3 ncü tab'ı, 1923, s. 105.

etrikleri bir cennete kavuşmak üzere dünyanın bütün zevklerinden uzak kalmaya da saadet denemez. Saadet hakikatin anlaşılmasından ibarettir; üniversel nizamın kanunlarına uymak ve kendi hayatında bunu yaptığının şuuruna ermektir. Spinoza kendi hesabına bu mesut duruma eriştiğine, bu yüzden ruhunun sükûna kavuştuğuna inanıyor. Zavallı ve hata içinde kalmış insanlara şefkat ve merhametle bakar; onlara kendi felsefesinin hayatta nasıl faydalı olacağını gösterir:

(1) Bu teoriye göre biz ancak Tanrının iradesiyle hareket ederiz, bizde de Tanrı ile ortak bir taraf vardır, ve davranışlarımız kemale erdikçe, Tanrı hakkındaki bilgimiz arttıkça bizdeki bu ilâhî cevher gittikçe artar. Böyle bir doktrin, insanın zihnini tam bir huzura kavuşturmasına ilâveten, bizim sahip olduğumuz en büyük nimetin nerede olduğunu da gösterir; bu nimet Tanrı bilgisidir ve bu bilgi bizi sadece Tanrı'ya olan sevgi ve bağlılığımızın gösterdiği istikamette hareket etmeye sevkeder. (2) Bizim sistemimiz... kaderimizde iyi veya kötü ne olursa olsun onu beklemeyi ve tahammül etmeyi öğretir. Hakikatte herşey, tıpkı bir üçgenin açılarının iki dik açıya eşit oluşundaki gibi mutlak bir zaruretle, Tanrı'nın ezelî ve ebedî kanununa tabidir. (3) Bizim sistemimizin sosyal hayatta faydalı olan taraflarından biri de, insana nefret ve istihzadan kaçınmayı, hiç kimseyi alay, haset ve öfke konusu yapmamayı öğretmesidir. Ayrıca, her insana kendi halinden memnun olmayı, başkalarına kadınca bir acıma duygusuyla, tarafgirlikle, veya batıl itikatlar yüzünden değil de sadece aklı onu zorladığı için yardım etmeyi de öğretir...[1]

---

[1] *Éthique*, II nci kısım, *De l'âme*

Kendisine cennette bir yer temin eden kimse, orijinal günahtan arınmış ve yaptığı iyiliklerle Tanrının rızasını kazanmış olan değil, fakat hikmet sahibi olan kimsedir, filozoftur:

Benim koyduğum prensipler, filozofun mükemmel şahsiyetini açıkca göstermektedir... Filozofun ruhu kolay kolay sarsılmaz. Bir çeşit ilâhî zaruretle kendisi, tanrı ve eşya hakkında bilgi sahibi olan filozof daima yaşar ve hakiki bir iç huzuru ebediyen onundur.[1]

Fakat Spinoza'nın bahsettiği hikmet öyle ucuz, herkeste görülebilen, kolay elde edilebilen birşey değildir; Stoisyenlerin metanet ve kayıtsızlığını da aşan birşeydir. Ahenkli, mücadele ile kazanılmış olan bu hikmet hristiyanlığa rakip olacak kadar kıymetlidir. Böylece, iki hasım taraf, hristiyan ile filozof arasında büyük bir fikir karşılaşması bekleyebilirdik. Eğer, bir yazarın da haklı olarak belirttiği gibi, Pascal'ın "Pensées" si ile Spinoza'nın "Ethics"i bir tarafta dinin bir tarafta felsefenin kendi gayretlerini tevcih ettikleri ideallerin mükemmel birer tasvirini[2] verselerdi bu iki hayat telâkkisi, iki zihnî tavır, iki rakip imparatorluk arasında ne yüksek seviyeli bir mücadeleye şahit olacaktık!

Ama Pascal, daha evvel belirtmiş olduğumuz gibi, hiç tilmiz bırakmamıştı; ve Benoit da Spinoza da, bir fikir mimarı olarak, hiç değilse o tarihlerde pek anlaşılmamıştı. Spinoza ileride rövanşını alacak; Alman metafizikçilerine ilham verecek; Ethics'e batı düşüncesinin büyük menzil taşlarından biri diye bakılacağı zaman gelecektir.[3] Fakat

---

[1] *Éthique,* V inci kısım, *De la liberté de l'âme*

[2] Léon Brunschvicg, *a. g. c.,* bl. XIV, s. 150

[3] Léon Brunschvicg, *Le Progrès de la conscience dans la philosophie occidentale,* 1927, s. 188.

1677'de bu iş için vakit çok erkendi; Ethics o zaman kolay hazmedilir bir lokma değildi. Eğer Tractatus daha iyi anlaşılmışsa, bu onun menfî ve yıkıcı tarafından ileri geliyordu.

Spinoza'nın bu fikirlerine niceleri ne olduğunu bilmeden, hiç incelemeden, hattâ hiç gözatmadan hücum ettiler. Biraz gayret sarfedenler arasında bile, bu fikirler üzerinde zekice münakaşa yapabilecek kadar meseleyi kavrayan, protesto çığlıkları atmaktan daha fazla birşey yapabilecek olan kaç kişi çıkardı ki! Hiç değilse onunla fikir akrabası bulunan Dekartçıların kendisini anlayışla karşılamaları beklenirdi. Ama bu fikirler onların da huzurunu kaçırdı ve kapılarını zavallının suratına kapattılar. Teyzezadelerinin hali onları utandırıyordu. *Le Monde enchanté*'nin müellifi Bekker onu reddetti; Jean Le Clerc ona "zamanımızın en tanınmış ateisti" dedi; ama Malebranche bu konuda onları da geçti. Onunla hiçbir ilgisi bulunmadığını bildirdi; hasımlarının kendisine yapmaktan şeytanî bir zevk duydukları ve dostlarının da onu müdafaa gerektiğine inandıkları bir ithamı şiddetle reddetti; en azından iki yerde, *Méditations chrétiennes* (1683)de ve *Entretiens sur la metaphysique et sur la religion* (1685) da, kendi fikirlerini o "Sefih Spinoza" nınkilere benzetenlerin sadece dinine değil, felsefesine de büyük bir insafsızlık yaptıklarını söyledi.

Bayle, Spinoza'nın fikirleriyle adeta cinnet getirmişti. Sık sık onun adından bahsediyor, ne zaman eski bir sapıklıktan bahsetse Spinoza'nın görüşleriyle aradaki ne kadar benzerlik olduğuna işaret ediyor. Ona insan olarak hayranlık duymamak elinde değil; vicdana müdahele etmekten hoşlanmayan, inandığı şeyleri açıkca ve serbestçe ifade etmek cesaretini gösteren, dürüst bir hayat yaşayan ve ölün-

ceye kadar da dürüst kalmış olan bir adama duyulan hayranlık. Ateizmi ilk defa bir sistem haline getirmek, ona belirli bir doktrin şekli vermek, bu sistemin çeşitli kısımları arasındaki bağlılığı ve bütünlüğü matematikteki gibi tesis etmek, bütün bunlar Bayle'i hiç de kızdıracak şeyler değildi. Ama Spinoza'nın doktrininde onun yine de hoşuna gitmeyen birşey vardı. Bu doktrini tasavvur edilebilecek en ücube hipotez, insan aklının en vazıh kavramlarına taban tabana zıt bir sistem diye tasvir ediyorsa, maksadı onu cerheder gibi görünerek reklâmını yapmak değildi. Bayle'in muhalefeti gayet samîmîdir; çok defa bu muhalefet bir savaş hiylesi gibi görünür, ama öyle değildir. O'nun öfkesi tamamen içtendir. Kendisi şer meselesine derin bir ilgi duymuş, başka hiçbir şey ona bukadar önemli görünmemişti; fakat ortaya sürülen bütün çözüm yolları arasında Spinoza'nınki ona en kötüsü gibi geldi. Nasıl olur da sonsuz varlık kendi içinde insanlığın bütün budalalıklarını, bütün sapıklıklarını ve cürümlerini yaratabilirdi? O zaman kendisi sadece illet-i müessire değil, aynı zamanda bu illiyetin pasif bir süjesi olurdu; bütün bu kötülüklerle tasavvuru imkânsız derecede sıkı bir birlik kurmuş sayılırdı. Çünkü, tadil edilmiş cevherle bu cevherin tadil tarzı birbirinden kesinlikle ayrılamayacağına göre, Tanrı ile şer arasındaki münasebet tam bir birlik, daha doğrusu ayniyet meydana getirir.

Varsın insanlar birbirlerinden nefret etsinler, aynı soydan gelip de birbirlerini öldürsünler, birbirlerini boğazlamak için ordular kursunlar, zafer kazananlar bazan mağlûbun etini yesinler — bütün bunların izahı var: onlar birbirlerinden farklıdırlar ve menfaat farkları onlarda birbiriyle çatışan ihtirasların doğuşuna yol açar. Ama insan-

lar aynı varlığın birer varoluş tarzından ibaret iseler, eğer bir Türk şeklinde tezahür eden Tanrı ile bir Macar şeklinde tezahür eden Tanrı aynı Tanrı ise, o zaman bunlar arasında aklın alamayacağı şiddette harpler ve kavgalar olur ve bu çatışma timarhanelerde rastlanabilecek en çılgın kafaların çılgınlıklarını bile aşar.[1]

Spinoza ile eşit seviyede münakaşa edebilecek, onun Éthique'ini anlayabilen ve kendine ait bir felsefeye dayanarak onu cerhedebilen bir filozof ararsak Leibniz'den başkasını bulamayız. Ama *Tractatus*'un çürütülmesi tabiî başka bir meseleydi; onu iyice anlamak ve sahifeleri arasındaki kutsal metinler ve kralın iktidarına karşı ileri sürülen iddiaları kavga taşı gibi kullanmak için büyük bir âlim olmaya lûzum yoktu. Netekim bu yüzden bütün sansüre ve değişik isimler altında basılmasına rağmen *Tractatus* çok yayıldı, çok keskin tenkidlere yol açtı ve hürriyetçi Holanda'da bile resmî makamlara ihbar edilerek yasak ettirildi.

Bütün bunlar, Spinoza'nın tesiri hakkında çağdaşlarının niçin çok farklı şeyler söylediklerini izah ediyor. Arnaud'ya göre hür-düşünürler bütün fikirlerini Spinoza'dan almışlardır; Jurieu ise, bütün dinsizler arasında Spinoza'yı işiten milyonda on kişi bile çıkmaz, diyor. Dubos'ya göre Spinoza'yı okuyabilmek ve anlayabilmek için bir hayli sabır ve tahammül lâzımdır, işte bu yüzden hür-düşünürler günlerini gün etmeye baktılar ve ne öbür dünya ile ne de Spinoza ile kafalarını yordular. Fenelon da aynı kanaattedir; kendi zamanındaki hür düşünürlerin Spinoza'yı takip etmediklerini söylüyor. Diğer taraftan père Lamy Spinoza taraftarlarının gitgide çoğaldığından bahsetmektedir; bun-

[1] Bayle. *Dictionnaire*, **Spinoza** maddesi.

ların çoğu Spinoza'nın yanlış fikirleriyle kafaları bulanan gençlerdir; dünyada olup bitenleri bilmek durumunda olan bir şahıs ona böyle söylemiştir. Mamafih, birbirini tutmayan bu beyanların hepsi de makuldür. Kelimenin tam manasiyle Spinoza taraftarlarına gelince, Holanda ve Almanya dışında hemen hiç kimse yoktu.

Pek az kişi onun doktrinine bağlandı ve bunların da pek azı Spinoza'nın fikirlerini ciddî bir şekilde inceledi. Bu ikinciler arasında da onu iyi anlayan ve karşılaştıkları müphem ifadelerle, anlaşılmaz tecridlerle kafası karışmayan pek az kimse vardı. Ama hakikat şu ki, hiç dini olmayan veya dinle hiç ilgilenmeyen hemen herkese Spinozacı deniyor.[1]

Hür-düşünürlerin öfkelerini kabartmak ve isyanlarını tahrik etmek üzere kullanıldı. İtalyan dinsizleri onu aldılar; meselâ dine ve Roma kilisesinin siyasî iktidarına hücum eden Kont Alberto di Passerano gibi bir âsinin yazılarında onun nefesini hissedersiniz. Alman dinsizleri, Mathias Knutsen ve onun *Conscienciari* grubu, F. W. Stosch ve diğerleri Spinoza'nın fikirleriyle beslendiler. İngiliz dinsizlerine, Shaftesbury, Collins ve Tindal'a kendi davaları için o delil temin etti; ve nihayet, bu dinsizlerin en çok sesi çıkanına, en çok önde görünenine, John Toland'a rehber oldu.

Ne tuhaf bir şahsiyettir bu John Toland! "Akıl" ile sarhoş olmuştu. 1696'da kendini meşhur eden kitabının adını "Christianity not Mysterious" koydu. Evet, "Hristiyanlıkta esrarlı birşey yok!". Sebebi de gayet basit ve aşikâr: Esrar diye birşey mevcut değil. Bu sır kelimesi bile, daha bizim muhafaza ettiğimiz birçokları gibi, purpereste

[1] Bayle, *Dictionnaire, Spinoza* maddesi.

likten kalmadır. Sır ya âşikâr edilmesi gereken bir çeşit batıl itikat, yahut da, henüz mevcut olmakla beraber, er veya geç çözülecek olan bir problem demektir. Hristiyanlık ya aklîdir ve kâinat nizamına bağlılığı temsil eder, yahut da ortadan kalkar, çünkü dünyada hiçbir şey aklın üstünde veya ona zıt olamaz.

John Toland cahil bir adam değildi. Glasgow üniversitesinden *Masters of Arts* derecesi almış, Edinbourg'da, Leiden'de ve Oxford'da okumuştu. Klâsik çağ tarihini tetkik etmiş ve neticede bu tarihin muazzam bir sahtekârlığa dayandığı, bütün eskiçağ tarihçilerinin bir alay sahtekâr oldukları kanaatine varmıştı. Kutsal metinleri inceledikten sonra da bunların orijinal olmadığını, anlatılan mucizelerin tabiî sebeplerle izah edilebileceğini, bu metinler üzerindeki incelemelerin her şeyi büsbütün karıştırdığını söyledi. Edebiyatla, şiirle, hitabet sanatıyle meşgul oldu, sonunda çeşitli dinlerdeki kutsal sahtekârların sırf halkı kandırmak ve boğazına yular geçirmekten başka maksatları bulunmadığını iddia etti. Bu adam bir doğuştan-bozguncu, skandalcı, kendini beğenmiş, gürültü koparmaya meraklı, işler iyi gidince böbürlenen, ama sırf gürültü çıksın diye kendisine taş atılmasına da hiç aldırmayan acayip bir şahsiyetti.

Fakat bu yıkıcı gücüne şimdi saydığımız faaliyetleri de katan bu adamdan orijinal fikirler beklemiyoruz. Yazdıklarını okudukça sık sık Foutenelle'in, Bayle'in, Bekker'in, Van Dale'nin, Hobbes'un ve Spinoza'nın yankıları işitilir. Üstelik bu hususta herhangi bir şüpheye düşecek olursak bile, Toland'ın onlardan yaptığı iktibaslar arada sadece kuvvetli bir benzerlik değil, düpedüz aktarma bulunduğunu gösterecektir. Kafası okuduğu şeylerle doluydu ve kendisinden öncekilerin fikirleri onun yazdığı her parça-

da ortaya çıkıyordu. Evet, onda bir orijinal fikir yok, ama bir çeşit marazî heyecan, bir kontrolsüz öfke var: İrlanda katoliklerinin, İngiliz püritanizminin, dürüstlüğe karşı saygının uzun zaman baskı altında tuttuğu hislerin infilâki — bütün bu baskılar bir gün kaldırılınca Toland'ın sesi yükseldi.

John Toland İrlanda'da doğdu. Katolikti. Sonra protestan oldu. Övünerek söylediğine göre, doğuşundan itibaren hep batıl itikatlar ve putperestlik içinde yetiştirildiği halde, kendi aklı ve bazı şahısların yardımları sayesinde protestan olmak bahtiyarlığına ermişti. Onaltı yaşında bir delikanlı iken, papalığa karşı şimdi de devam eden şiddetiyle düşman oldu. Bu aşırı husumet sadece papalığa değil, aynı zamanda Anglikan Kilisesine, hattâ sinirli mizacına ufak da olsa müdahelede bulunabilecek veya hürriyetine bir tek fiske vurarak onu boyunduruk altına koyabilecek her türlü dine karşı idi. *Christianity not Mysterious* adlı eseriyle bir şöhret yaptıktan sonra kötü şöhretini teşhir etmek, kahvehanelerde caka satmak, kısacası gösteriş yapmak üzere İrlanda'ya geçti. Ama şansı yaver gitmedi. Kimse onun yüzüne bakmadı, gittiği her yerde soğuk karşılandı, kovuldu. Aşağılık, kanun-dışı biri nazarıyla bakıldı. İlk şöhreti sırasında onu kendisine tavsiye etmiş olan Lock'a yazdığı bir mektupta, matematikçi Molyneux bu düşüşü şöyle anlatıyor:

Mr. Toland nihayet memleketi terketmek zorunda kaldı. Zavallı, kendi uygunsuz davranışlarıyla herkeste öyle bir tiksinti yarattı ki, onunla bir defa konuşurken görülmek bile tehlikeli sayılıyordu. Böylece, kötü şöhret yapmak istemeyen herkes onunla karşılaşmaktan kaçındı: öyleki, işittiğime göre, Toland resmen aç kaldı. Hiç kimse

onu sofrasına almadı. Gelirken yanında getirdiği ufak bir miktar para da tamamen tükendi ve söylendiğine göre, rastladıklarından yarım kron ödünç isteyecek kadar parasız kaldı. Berberin, terzinin, ev sahibinin parasını bile ödeyemiyordu. Bütün bunların üstüne bir de Parlamento onun kitabını mahkûm etti ve devlet tarafından yakılması için emir verdi. Bundan sonra Toland buralardan kayboldu, nereye gittiğini de kimse bilmiyor.

Bu kanun - dışılık onun zihnî tavrını bir dereceye kadar izah ediyor. Fransız hür - düşünürlerinde rastlanan aristokratik hava, Bayle'in sırf entelektüel çehresi, Spinoza'nın vekarı Toland'ın karakterine çok yabancı şeylerdi. Onun hayali bir din kurucusu, bir çeşit Muhammed olmaktı; ama bu iş için kudret ve itibarı kâfi değildi. Ne müthiş nefreti vardı! Hasımlarına hakaret yağdırmak için dilinin ve kafasının bütün gücünü kullanıyordu. Papazlardan nasıl da nefret ediyordu! Levi kabilesinin o sahtekâr kurbancılarından başlamak üzere gelmiş - geçmiş bütün rahiplere küfretti. Onları yalancılık ve suç işlemekle itham etti. Ruhban düşmanlığı iliklerine işlemişti.

O sıralarda İngiltere'de siyasî münakaşalar sürüp gidiyordu: Kraliçe Anne hayattan çekildikten sonra tahta kim geçecekti? Toland kendisinin *Anglia Libera* (1701) adlı eserinde açıkça Hannover hanedanının taraftarlığını yaptı. İngiltere tekrar Papalığın boyunduruğuna girmemeliydi, bütün millî serveti içinde ölçülemiyecek derecede kıymetli olan o siyasî hürriyetini korumalıydı. Bu türlü düşünceler elbette ki Hannover hanedanının gözünden kaçmayacaktı. Netekim John Toland hükümet hizmetinde bir siyasî memur oldu. Devamlı olarak siyasî görevlerle yurt dışına gidiyordu. Onu Berlin'de, Hannover'da, Düsseldorf'-

da, Viyana'da, Prag'da, La Haye'de görebilirdiniz. Prusya Kraliçesi Sophia Charlotte, Leibniz'den eşyanın temel illetini izah etmesini istemiş olan o meşhur kadın, bu garip görünüşlü adama kendi felsefesi hakkında sualler sordu, onu etrafındaki alimler ve İncil yorumcularıyla münakaşalara soktu. Böylece John Toland belki de fikirlerinin özünü ihtiva eden *"Letters to Serena* (1704) adlı eserini ona hitaben yazdı.

Toland bu kitabında kraliçeye, ruhun ölmezliği inancının hristiyanlığa mahsus olmadığını anlatıyor. Ona göre, bu inanç putperestlikten gelmektedir; ilk defa da Mısırlılar tarafından ifade edilmiştir. Tanrı'yı bir şahıs gibi düşünmek putperestlikten gelir; insanlar kendi türlerinden olan varlıklara ilâhî şerefler atfetmişler, onlar namına mabetler yapmışlar, kurban yerleri kurmuşlar, heykeller dikmişler ve rahiplerle kurban merasimini idare eden ruhanîlerden müteşekkil bir müessese meydana getirmişlerdir. Çok eski zamanlarda insanlar Tanrıya kendi idarecilerine çok benzeyen bir varlık gibi bakmaya alıştırılmışlar ve böylece Tanrı kaprisli, istikrarsız, kıskanç, intikamcı ve despot olarak tasavvur edilmiştir. Mamafih, bütün bu fikirlerde hiçbir yenilik yoktur; biz bunların hepsini de daha önce işittik, bu yüzden şimdi üzerinde durmamıza ihtiyaç yok. Yazılarını bilhassa Spinoza'yı çürütmek üzere kaleme alan Toland'ın fikirleri aslında Spinoza'nın tesirinden kurtulmuş değildir. Netekim *Panteist* kelimesini ilk kullanan da Spinoza idi. Toland meseleleri derinden incelemedi ve tezatlara karşı da hassasiyet göstermedi.

Onun hakkındaki ikinci intibaımız ne kadar da doğru çıkıyor! Ne kadar öfkeli bir adam! Ne şiddetli bir din düşmanı! "Batıl itikat" konusuna daha dokunur dokunmaz kızgınlıktan köpürüyor; peşin hüküm denilen şeyin bizim

erimize, kanımıza sinmiş olduğunu söylüyor. Her yerde batıl itikat ve peşin hüküm görüyor, aslında ondan başka birşey gördüğü de yok ya. Bu kavram onda bir sabit fikir haline gelmiş. Daha doğduğumuz anda batıl itikat bizi başucumuzda bekler, diyor:

Bizi dünyaya getiren ebe kadın, üzerimizde batıl itikatlara dayanan merasimler icra eder, ona yardım eden kadınlar da kötülükleri kovmak veya çocuğa saadet getirmek için nice tılsımlı sözler söylerler; çocuğun istikbaldeki hayatını keşfetmek için gülünç kehanetlerde bulunurlar. Papazlar da bu işlerde onlardan hiç geri kalmaz; çocuğu hemen kendi hizmetine koymak üzere yakalar, büyüye benzer birtakım lâflar fısıldayarak, tuz, yağ, veya su gibi şeyler kullanarak, hattâ bazı memleketlerde adet olduğu üzere demir veya ateş tatbik ederek, veya başka bir vasıta ile bir damga vurarak onun artık kendi malı olduğunu ilân eder.[1]

Çocuk büyüdükçe bu batıl itikatların gücü de artar. Bakıcı kadınlar ona kurt adam hikâyeleri, hizmetçiler peri masalları anlatırlar. İlkokul öğretmeni ona cinlerden, nimfalardan, satirlerden, metamorfozlardan ve her türlü acayip, mucizevî şeylerden bahseder. Ona hepsi de yalan söylemé sanatında usta olan şairleri, hikâyecileri ve hatipleri okuturlar. Üniversiteye gittiği zaman da eskisinden daha iyi veya daha akıllı değildir. Memleketin kanunlarına uymak zorunda bulunan profesörler ne serbest ne de samîmîdirler. "Üniversiteler batıl itikadın filizlendiği yerlerdir"...

---

1 Serena'ya birinci mektup, *De l'origine et de la force des préjugés.*

Böylece, bütün hayatımız boyunca batıl itikatlar bizim peşimizde ve bizi yoldan çıkarmaya hazırdır. Ölüm gelince de hâlâ ümitlerimizi batıl itikatlarda arar, korkularımızı batıl itikatlara izafe ederiz. Ama Toland kendisinin hiçbir batıl itikadı bulunmadığını söylüyor. Onun hayattaki işi başkalarındaki batıl itikatlarla mücadele etmektir. Kendisi hakikati bulmuştur ve bundan hiç şüphesi yoktur. Mezar taşı için bizzat yazdığı şu satırlarda bile o kendini beğenmişlik, o yılmazlık, o bitmek bilmeyen enerji nasıl belli oluyor: "Burada John Toland yatıyor. İrlanda'da Londonderry yakınında doğdu; gençliğinde İskoçya'da, İrlanda'da ve Oxford'da okudu. Birkaç defa Almanya'ya gitti, olgunluk çağını da Londra civarında geçirdi. Bütün edebî meslekleri, on taneden fazla yabancı dili öğrendi. Hakikatin sözcüsü ve hürriyetin savunucusu oldu; kimseye bağlanmadı, kimseyi bağlamadı. Hiçbir tehdit, hiçbir kötülük onu seçtiği yolda, yani hayır yolunda sonuna kadar gitmekten alıkoymadı. Ruhu şimdi kendisinden gelmiş olduğu Tanrısıyla yeniden birleşmiş bulunuyor. Hiç şüphesiz, ebediyen yaşayacak, ama dünyaya bir Toland daha gelmeyecek. 30 kasımda doğdu. Hayatının geri kalan kısmı için yazdıklarına müracaat edilsin..."

İşte rasyonalistler böyleydi. Arkalarında Malebranche gibi kendi öz gruplarından farklı ve daima itiraz etmekle beraber yine de onları takip eden yoldaşlar bırakarak, bedahet, mantık ve nizamın hüküm süreceği bir ülkeye doğru çekip gittiler. Yollarına çıkacak her türlü engelin atılması lâzımdı. Sansürler devrinde yaşıyoruz (siamo nel secolo dei censuristi) değil, yanlış bulma çağında yaşıyoruz[1]

[1] Gregorio Leti, *Il Teatro britannico*, 1684, Önsöz; Aaron Hill, *The Ottoman Empire*, 1709, Önsöz.

demek gerekti. Daima şu veya bu şeye hücum ettiler. Köle gibi boyun eğmemeyi, metin olmayı, her türlü yanlış ve saçmalığa karşı durmayı telkin ettiler. İnsanı sadece yanlışlardan değil, korkaklık ve alçaklıktan da kurtarmak gibi her zaman gerekli olan bir vazifeyi üzerlerine aldılar. Dine inananları bu inançları olduğu gibi kabul edecek yerde deliller ve isbata bağlamaya zorlamak suretiyle iyilik yapmakta olduklarını söylerken de pek haksız değillerdi. Samimiyetleri, cesaret ve yiğitlikleri dolayısiyle saygı değer kişilerdi, çünkü seçtikleri yol öyle kolay bir yol değildi; daha başlangıçta çok ıstırap vereceğini bildikleri bir yola giriyorlardı. Arkalarında ne kendilerini destekleyen kalabalıklar, ne de himaye gördükleri bir iktidar vardı. Aksine, ufak bir azınlık teşkil ediyorlardı ve kendilerinden başka güvenecek kimseleri olmadığını da biliyorlardı.

Hakikati kendi gözleriyle aramak için katlanılan zahmet, başkalarının bir kör gibi gittiği yolu yine bir kör gibi takip etmenin verdiği rahatlıktan daha iyidir.[1]

Hata ne kadar uzun zaman devam ederse, ona hücum etmek için de o kadar büyük cesaret gerekir.

Bana kalırsa, yanlış bilgiler zaman geçip de bir çeşit kutsallık kazanmadan, daha başlangıçta, insanların zihinlerinde kökleşmeye fırsat bulmadan hücuma uğrarsa fazla gürültüye meydan vermeksizin mesele halledilebilir. Ama hakikat için elimizde bir reçete olamayacağına göre, hiçbir zaman onu bulamayacağız diye ebediyen unutulup kalmasına göz yummak da doğru değildir.[2]

---

[1] Claude Gilbert, *Histoire de Calejava, ou de l'isle des hommes raisonnables...*, 1700, s. 35.

[2] Pierre Bayle, *Pensées diverses... à l'occasion de la Comète*, 1683, pr. 91.

Girdikleri bu zahmet, çıkardıkları bu gürültü, onlara göre, yüklendikleri vazifenin gereği idi, bu vazifenin büyüklüğünün bir ölçüsüydü.

Benim nazarımda, suyun akışına karşı yüzen bir insan kendisini akıntıya bırakan bir insandan daha kıymetlidir. Aynı şekilde, kendi kafasıyla düşünen ve yeri geldiği zaman çoğunluğun görüşüne, ne kadar eski olursa olsun, karşı duran insan da, fikirlerini atalarından geldiği gibi kabul eden ve onları benimserken eskiliklerinden veya dayandıkları otoriteden başka sebep aramayan kimselerden daha yücedir.[1]

Mamafih, bu akıl şampiyonları da o pek nefret ettikleri dindar hasımlarının en müstebitleri kadar diktatör bir zihniyet taşıyorlardı. Niçin bunca Yahudinin, müslümanın, veya hristiyanın asırlar boyunca hep ibadet edip durduklarını hiç düşünmediler. Bu insanların kalplerinde hiçbir şeyin söndüremeyeceği bir iman ateşinin bulunup bulunmadığını hiç araştırmadılar. Meseleyi basitleştirdiler, batıl itikat ve peşin hüküm gibi lâflar edince artık son sözü söylediklerini sandılar. Bu batıl itikat dedikleri şeyler arasında pekâlâ meşru ve zarurî inançların da bulunup bulunmadığına hiç bakmadılar. Sabırsız, kibirli bir davranışla, bütün tarihi kırışmış-buruşmuş bir koca yaprak kâğıda benzettiler; bu kırışıklıkların ütülenmesi ve kâğıdın tekrar eski düzlüğünü bulması lâzımdı. Hepsi bundan ibaretti onlara göre. Sanki bu kolaylıkla yapılacak, hattâ yapılması mümkün olan bir işti; sanki insanlık bu uzun tarih boyunca yanlış üstüne yanlış dizmekten başka birşey yapmamıştı. Rasyonalistler insanlığın kusurlarını ve sapıklıklarını iyi

[1] Tyssot de Patot, *Voyages et aventures de Jacques Massé*, s. 28-29.

görüyorlar, ama tarihteki kahramanlıklara ve fedakârlık örneklerine gelince gözleri kör oluyordu; azizleri ve şehitleri unutuyorlardı. Bütün hakikati ortaya çıkardıklarını zannederek kibirlendiler; bütün karanlıkları nura boğacak ışığı bulduk dediler ve nihayet insanı tanrılaştırmaya kalktılar. "Akla uymakla kendimize uymuş oluyor ve böylece bir manada biz de Tanrı oluyoruz".[1]

[1] Claude Gilbert, *Histoire de Calèjava*... s. 57.

II. BÖLÜM

Mucizelerin İnkârı

Kuyruklu Yıldızlar, Kâhinler ve Büyücüler

Mucizeler birer düşmandı, çünkü bunlar tabiat kanunlarını ihlâl ediyor, büyük iddialar taşıyordu. Mucizeler halkı iğfal ediyordu; rasyonalistlerin kazanmak istedikleri de işte bu kalabalık, bu kiliseye gidip dua eden kadınlar ve erkeklerdi.

Mucizeler. Evet, ama bu konuda çok dikkatli davranmak, hiçbir zaman cepheden saldırmamak lâzımdı. Mamafih belli bir batıl itikat bularak taarruz etmek mümkündü ve bunlar da hayli çoktu. Böylece rasyonalistler az veya çok yaygın bir batıl itikat bulup onun ne kadar saçma, ne kadar zararlı olduğunu göstermekle işe başladılar. Bu yanlışların dayandıkları temellere kadar indiler: otorite, çoğunluğun benimsemesi ve âdet. İşte mucizelerin temelinde bunlar vardı ve rasyonalistler bu sıraya göre işe giriştiler. Taarruz üç safhalıydı.

Journal des savants, Pazartesi, 1 Ocak 1681:

"Herkes kuyruklu yıldızdan bahsediyor; hiç şüphesiz bu yılın başlangıcında rastladığımız en büyük hadise de budur. Astronomlar yıldızın seyrini takip etmekle uğraşıyorlar ve halk onun bin türlü belâya işaret olduğunu söylüyor..."

Bu haber Aralık 1680'de görünen bir kuyruklu yıldıza dairdi. Sonraki yıllarda da bu çeşit haberler çıktı. Bütün

bunlar eski bir münakaşanın yeniden canlanışına işaret ediyordu, ama bu sefer mesele biraz değişik tonda ele alınıyordu.

Bazıları, kuyruklu yıldızların bizatihî tehlikeli şeyler olduğunu söylüyordu. Bunlar arzın çıkardığı büyük gaz kitleleriydi: bu gazlar ateş alınca kendilerini teşkil eden unsurlarda büyük bir bozulma oluyor ve arkasından büyük bir ihtilâl çıkıyordu. Bazıları da eski filozofların böyle düşündüklerini, halbuki bizim bugün daha çok şeyler bildiğimizi söylediler. Bu ikincilere göre kuyruklu yıldızlar gök cisimleriydi, arzın bunlarla hiçbir ilgisi yoktu...

Safdil vatandaşlar kuyruklu yıldızların birer ikaz işareti olduğuna inanıyorlardı: Tanrı'nın insanlara vereceği büyük bir cezayı haber veren işaretler, kuyruklu yıldızlar görününce, yazık o kimselere ki günahları için tövbe etmezler! Ne zaman bir kuyruklu yıldız çıksa arkasından hemen bir felâketin gelmiş olduğunu unutmayalım: krallar öldürülmüş, yer sarsılmış, kıtlık, harp ve veba gelmişti. Ağlayın ve dua edin: Günahkârlık son haddine erişti, Tanrı gazabını bildiriyor, göklerden bize haber gönderiyor.

Bazıları da "biz o kadar önemli adamlar mıyız ki Tanrı işini bırakıp bize kuyruklu yıldız göndersin" dediler. Nereye bakarsak bakalım, halkın bu konudaki inancını destekleyecek hiçbir şey göremiyoruz; âlimler bizi ikna edecek hiçbir şey söylemiyorlar, Mukaddes Kitapta da bu inancı haklı gösterecek bir işarete rastlamıyoruz. Bu kuyruklu yıldızlar son derece güzel yıldızlar, göğün mücevherleri değil de nedir? Gece, alacakaranlık ve karanlık insanda dehşet uyandırır ama parlak bir yıldız değil. Farzedelim ki kuyruklu yıldız bir ateş halinde gaz yığınıdır, bir kehanet taşıdığını nereden biliyoruz? His ve düşünceden mahrum, tamamen maddî bir cisim istikbali nasıl haber vere-

bilir? Onlar da Tanrı'nın koymuş olduğu ve ilk insana ait günahın hiç bozamayacağı bir ahenkle işleyen tabiat kanunlarına tabi şeylerdir. Kuyruklu yıldızlar tabiat kanunlarına boyun eğer, onları değiştirmez. *O vis superstitionis, quantos motus, quantas tempestatest in illorum animis excitas, quo opresisti!* Ey kudretli batıl itikat! Sen esir ettiğin insanların kafalarında ne sarsıntılar yaratır, ne fırtınalar estirirsin!

Burada Bayle işe karışıyor,[1] ve karşılaşılan güçlükleri sırasıyla bir bir inceliyor. Sorarım size, diyor, kuyruklu yıldızların kehanet taşıdıkları, hattâ bizzat felâket sebebi oldukları inancı neye dayanıyor? Meslekten yalancı olan şairlerin mısralarına mı? Masal nakleden tarihçilerin otoritesine mi? Dünyanın en gülünç şeyi olan astronomiye mi? Bu inancın hiçbir sağlam temeli yoktur. Kuyruklu yıldızlardan sonra birçok felâketlerin geldiği isbat edilse bile bunların felâket habercisi veya sebebi oldukları yine söylenemez:

Saint-Honoré sokağında bir kadın ne zaman pencereden baksa aşağıdan arabaların geçtiğini görürse, arabaların geçişine kendisinin sebep olduğunu söyleyebilir mi? Veya mahalledeki komşuları onun pencereye çıkışını aşağıdan arabaların geçeceğine bir işaret sayabilirler mi?

---

[1] *Lettre à M. L.A.D.C., docteur de Sorbonne. Où il est prouvé par plusieurs raisons tirées de la Philosophie et de la Théologie que les Comètes ne sont point le présage d'aucun malheur...*, 1682. — *Pensées diverses écrites à un docteur de Sorbonne à l'occasion de la Comète qui parut au mois de décembre 1680...*, 1683. — 3 üncü baskı, 1699. — *Addition aux Pensées diverses sur les Comètes...*, 1694. — *Continuation des Pensées diverses*, 1705.

Vakıalara bakacak olursak - ve bu gibi meselelerde sadece tahkik edilmiş vakıalar geçerlidir - bir kuyruklu yıldızın geçişinden hemen sonraki yıllarda fevkalâde felâketler geldiğini de söyleyemeyiz. Bazan kuyruklu yıldızdan sonra bir felâket görülmemiş, bazan da kuyruklu yıldız görülmeksizin felâketler olmuştur. Sırf bir tesadüften ibaret hallerde bir sebep-netice münasebeti çıkarmak akla uymaz; böyle bir münasebet olmadığı halde oldu demek düpedüz yalandır. Bırakın kuyruklu yıldızları kendi hallerine! Onların insanlarla bir alışverişi yok. Ancak batıl düşünce, budalalık, veya kafa tenbelliği gibi hata kaynakları onların bizimle ilgili olduğu düşüncesine yol açabilir.

Bu türlü bir düşünceye karşı münevver hristiyanların hiçbir itirazı olamazdı. Ama Bayle işi bu noktada bırakmadı. Zaten o hiçbir noktada durmak bilmezdi ki? Tam neticeye vardı sanıldığı sırada onun daha yazacak çok şeyi çıkardı. Nihayet elindeki kitabı bitirince, bu defa bir yenisini yazmaya başlardı. Bu halde bile daha işin başlangıcında sayılırdı.

Bütün millet şahadet etse, milyonlarca kişi yemin etse bile, kuyruklu yıldızların kudretine inanmayınız; hattâ bütün dünya buna inansa bile. Bütün dünya ona inanıyor diye Tanrı'nın varlığını isbat etmeye kalkanları Bayle şiddetle reddediyor. Dinî hakikatlerin muhafaza edilerek nesilden nesle aktarılmasına vasıta olan geleneği de kabul etmiyor. "Daha önce söylemiştim, şimdi de söylüyorum; nesilden nesile, asırdan asıra geçti diye bir fikrin tamamen yanlış olamayacağını iddia etmek ham bir hayalden ibarettir."

Ve böylece, kavga tekrar başlıyor. Bayle kendisinin bütün kalbiyle inandığı, en yeni ve en orijinal kabul ettiği delilini ileri sürüyor: Eğer kuyruklu yıldızlar felâket haber-

cisi olsaydı, Tanrı yeryüzünde putperestliği teyid etmek için mucizeler yaratmış olurdu... Bayle münakaşadan büyük bir heyecan duymakta, zarif ve hemen-hemen lirik bir ifade kullanmaktadır: Ah, diyor, ne diye izahında güçlük çektiğimiz her şeyin bir mucize olduğu neticesine varıyoruz? Mucizeler akla aykırı şeylerdir. Tanrı'nın sonsuz büyüklüğüne en uygun olan şey, kendi koymuş olduğu kanunları muhafaza etmesidir. Onun bu kanunlara müdahale ederek onları bozduğunu düşünmek kadar kötü birşey olamaz. Hem neye müdahele etsin? Kâinatın gidişine kıyasla, bir kralın doğumu veya ölümü gibi gayet basit, önemsiz şeylere mi?

İnsanın davranışlarını daha çok inceledikçe daha iyi görüyoruz ki onda hakim olan şey gurur ve kibirdir; insan en sefil halinde bile kendisine bir büyüklük havası vermektedir. Bu zayıf, aciz mahlûk kendisini öyle ikna ediyor ki, öleceği zaman bütün dünya kökünden sarsılacak ve Tanrı bile onun cenaze alayına şeref vermek üzere zahmete girecektir. Ne aptalca, ne gülünç bir hayal! Kainat hakkında doğru bir fikir edinince pekâlâ göreceğiz ki bir kralın doğumu veya ölümü, bütün kâinatla kıyas edilirse, Tanrının kılını bile kıpırdatmayacak kadar ufak bir iştir. Eski Romanın en yüksek fikirli filozofu (Seneca) ile birlikte diyeceğiz ki, hakikatte Tanrı'nın işleri arasında bizim de bulunmamıza rağmen o bizim hayatımızın muhafazasından çok daha büyük şeylerle meşguldür; yıldızların hareketleri bize çok fayda sağlıyor, ama onlar bizim dünyamız için hareket etmiyorlar.[1]

---

[1] Pierre Bayle, *Pensées diverses... à l'occasion de la Comète...*, 1683, pr. 83.

Herkesin ittifakı, gelenek, mucizeler: Bayle devam ediyor. Kuyruklu yıldızların insanlara gelecek bir felâketi bildirmesi inancı eski bir putperest itikadıdır ve hristiyanlığa geçerek devam edegelmiştir. Hakikatte Paganizmin pek çok batıl itikatları çağlar boyu ayakta kalmış ve hristiyanların adetlerine, merasimlerine ve inançlarına kadar girmiş bulunmaktadır. Dahası var: Tanrı putperestleri karanlıktan kurtardığı zaman onları iyi birer filozof yapmaya, bir daha yanlış yola, batıl itikatlara sapmasınlar diye onlara tabiatın sırlarını öğretmeye kalkmadı. Vahiy olsun olmasın, her türlü hataya, peşin hükme, ihtirasa ve kötü harekete yatkın olan insan tabiatı daima aynı kalmaktadır. Daha da ileri gidersek, diyebiliriz ki din karanlığı kaldıracak yerde onu daha şiddetlendirmiş "insanları Şeytanın onlarda gördüğü batıl temayüllere tekrar döndürmüştür. Tanrı'nın ve insanın baş düşmanı olan Şeytan bu yolda o kadar uğraşmış, eline geçen fırsatları o kadar iyi kullanmıştır ki dünyada en iyi ve en kıymetli olan şeyi, yani dini, bir yığın acayiplik, aptallık, tantanalı merasimler, hatta muazzam cürümlerle dolu bir hale getirmiştir. En fenası, insanları bir kaygan zemine iterek, en sonunda, tasavvur edilebilen en çirkin ve en aşağılık bir putperestlik batağına düşürmüştür[1]".

Putperestlik belki de bütün dinlerin bir hususiyetidir. Bugünkü dinin putperest karakteri açıkça bellidir. Putperestlikten daha kötü birşey olamaz; ateizm de buna istisna değildir. Mücerred manada, diyebiliriz ki var olmamak Tanrı'nın tabiatına ne kadar aykırı ise kusurlu olmak da o kadar aykırıdır. Putperestliğin menfur karakterini göstermek üzere kilisenin ona karşı yaptığı bütün lânetleri

[1] *a. g. e.*, pr. 68.

sayabiliriz. Ama böyle yapacak yerde vakıalara bakalım, çünkü her zaman onlara dayanmamız gerekir. Hristiyanların her türlü fenalığı işledikleri bir vakıa değil midir? Günlük hayatta, Tanrıya imanla en iğrenç ahlâksızlıklar birarada görülmüyor mu? Bunun tersine, çok faziletli bir hayat yaşayan ateistler yok mu? Şeref ve haysiyete kıymet veren, ruhun ölümsüzlüğüne inanmamakla beraber yine de isimlerini ebediyen yaşatmak için çalışan ateistlere rastlamıyor muyuz? Hristiyanlarınkine sadece eşit değil, ondan daha iyi bir ateist cemiyet düşünebiliriz. Nihayet, eğer bir fikrin kıymeti onu ilham eden büyük adamlara, onun uğruna ölen şehitlere göre ölçülüyorsa, ateizmin de kendi kahramanları ve şehitleri bulunduğunu bilmiyor muyuz?

Ve Bayle, masum kuyruklu yıldızlarla söze başlayarak, ateizme övgü ile sözü bitiriyor. Bayle gibi daha meseleyi sırf felsefi münakaşa vadisinde bırakmayıp halkın kafalarına tesir etmek isteyen çok kimse vardı. Ama bunların hiçbiri, hattâ ondan sık sık kopye yapan Toland bile, Bayle kadar şiddetli olamadı. Taraftarlarından daha çok olan muhalifleri onu satır satır, bütün teferruatıyla çürütmeye çalıştılar: ama teferruatın üstüne çıkarak onun kadar kuvvetli bir şekilde kendisine karşı koyan birinin gelebilmesi için pek çok yılların geçmesi gerekti. Bu hasım Élie Benoist idi. 1712'de, Delft'deki Walon Kilisesinin papazı olan Benoist ona karşı, mükemmel olmamakla beraber, bazı esaslı deliller ihtiva eden bir risale yazdı. Eğer, diyordu, Bayle'in kuyruklu yıldızlara ait münakaşada kullandığı metodu biz de benimsersek, yani bütün şahadetleri geçersiz sayarak sadece birinci elden delillere inanırsak, o zaman *Dictionnaire*'i kendisinin yazmamış olduğunu pekâlâ isbat edebiliriz. O böyle iddia ediyor, ama onun kendi inancı delil olabilir mi? Doğru söylediğine dair yemin eder, ama

biz yine mutlak delil isteriz, yalan yere yemin eden insanlar çok görülmüştür. Dürüst bir insan olduğunu isbat etmek için dostlarını, arkadaşlarını şahit gösterebilir, biz o zaman arkadaşlarının dürüstlüğünden şüphe ederiz. Eserin naşirini, basan matbaacıyı, musahhihi şahit gösterir, ama ben de bütün bu şahitlere itimad etmeyebilirim. Böylece, gösterilen her şahide tek tek itiraz edince, Bayle'e inanmak için sebep bulununcaya kadar, bütün insanlığın katıldığı bir meclis kurmak gerekir...

Benoist'nın demek istediği şuydu: bazı haller vardır ki bunlarda ahlâkî bir isbatla yetinebiliriz. Bayle'in hatası kendi metodunu hayatta karşılaşılabilecek herşeye tatbik etmeye kalkmasıdır. Ahlâkî isbat bütün güçlükleri halletmez, bütün karanlık noktaları aydınlatmaz, ama insana bir tercih yapma, birşeye karar vermeden veya bir fiile girişmeden önce kendi kafasına göre "evet" veya "hayır" deme imkânı verir.

Mutlak ve kesin isbat o kadar nadir ve erişilmesi o kadar güç birşeydir ki, derhal bir karar vermek veya harekete geçmek zorunda kaldığımız meselelerde hiçbir rolü olamaz. Birşeye karar verebilmek için, önceden, kılı kırk yaran bir filozofun yapabileceği her türlü itirazı karşılayacak kadar sağlam delillere sahip olmak gerekirse hayatın hemen bütün fonksiyonlarından elimizi çekmemiz icap eder. Güzel Sanatlar, İlimler, Cemiyetler, Kanunlar, Ekonomi hep böyle pratik isbatlara dayanır.

Ve Benoist bunlara dini de ilâve edebilirdi...[1]

---

[1] *Melange de remarques critiques, historiques, philosophiques, théologique sur deux dissertations de M. Toland, intitulées l'une, L'Homme sans superstition, et l'autre, Les Origines judaïques,* par Élie Benoist, *pasteur de l'Église Wallonne de Delft,* Delft, 1712.

Bu sözlerden sonra, Delft'deki Walon Kilisesi mensupları ve onların arkasından bütün dünya, kuyruklu yıldızları unutarak, saf rasyonalizm ile pragmatizm arasında serbestçe tercih yapabilirlerdi.

Michelangelo'nun Sixtine Kilisesinde resimlerini çizdiği o güzel Sibiller Tanrı'dan ilham almışlar ve putperest olmalarına rağmen, İsa'nın geleceğini, hayatını, mucizelerini, ölümünü ve dirilişini haber vermişlerdi. Kilise Pirleri putperestleri hristiyanlığa çevirirken bu kadın kâhinlerin kehanetlerinden çok istifade ettiler. Sibillerin kehanetlerinin kaydedildiği kitaplarda hristiyan imanına ait sırların bulunduğunu gören putperestler artık hristiyanlığın ilâhî ve gerçek olduğuna inanmak zorunda kaldılar. On meşhur Sibil; Yunanca ve Lâtince sekiz kitap; Virgil, Tacitus, Suetonius gibi büyük yazarların şahadetleri; Kilise Pirlerinin - St. Justin Martyr, St. Augustine, St. Jerome- otoriter ifadeleri... Ne tesirli bir delil yığını! Kafirlere ve şüphecilere karşı ne yıkılmaz bir kale! Bütün bu kehanetlerin İsa'nın doğumuna kadar devam edip ondan sonra bir daha işitilmediklerini de unutmayalım; onlara artık ihtiyaç kalmamıştı ki. Bu mucizevî sükût da kehanetlerin ilâhî karakterini ayrıca isbat ediyordu.

Ama arada yine güçlük çıkaran birtakım allâmeler vardı. Acaba bu Sibillerin kitapları denilen şeyler hakikaten Sibillere mi aitti? Bunlar Mesihçi Yahudiler tarafından uydurulmuş olamaz mıydı? Hattâ bizzat hristiyanlar bunları yazmış olamaz mıydı? Bu kitapların hepsi de başkaları tarafından, hem de oldukça beceriksiz bir şekilde terkib edilmiş gibi görünüyordu. Kilise pirlerine gelince, onların bütün bilgisi ve samimiyeti de kendilerini hatadan kurtaramazdı. Bunlarda tenkidci düşünce yoktu; peşin hüküm-

leri vardı ve açıkca yanlış olan birtakım beyanları hakikat diye kabul ediyorlardı. Kendileri hataya düşmüşler ve çok iyi niyetlerle, başkalarını da hataya düşürmüşlerdi.

Delfi Sibiline veya onun kızkardeşleri olan Cumea Sibillerine, Hellespont, Frikya veya Tibus Sibillerine pek itimad etmeyen Windsor piskoposluğu müşavirlerinden allâme Vossius, bu kitapların Yahudi eseri olduğu görüşündeydi; Groningen Üniversitesinde İlâhiyat Doktoru olan Johannes Marckius ise bunları ilk hristiyanlara atfetmeyi daha doğru buluyordu. Sonra Holandalı bir hekim, Antoine Van Dale adında biri çıktı; eline ağır, fakat kudretli bir adam olan bu Van Dale, fazla allâmeliğe girmeden iki kuvvetli darbe vurdu: Evvelâ, bütün bu kâhinler bir alay sahtekârdan ibarettir ve ikincisi, bunların sesi İsa'nın gelişiyle kesilmiş değildir.

Sonra sahneye bir Fransız çıktı: gayet rahat, ince düşünüşlü bir adam. Üstelik, bütün münakaşalarda kesin ve son sözü söyleyen, münakaşa ne kadar sürse hiç kimsenin onunkinden daha iyi bir söz bulamadığı cinsten. İşte bu adam, Fontenelle, bir düşüncenin nasıl inkişaf edebileceğine en tipik misali teşkil ediyor. Kendisi büyük Corneille'in yeğeniydi, ama eroik şeylerle pek uğraşmadı; pek güzel ve yüksek şeyler de onun için pek mana ifade etmiyordu. Bir zaman tasannulu edebiyatla vakit geçirdi; süslü nesirden, hanımlara zarif iltifat mektupları yazmaktan, pastoral şekilde şiirler tertiplemekten hoşlandı, ve bir güzel kadının siyah saçları arasında görünen bir tek beyaz tel üzerine söyleyecek yüzlerce şey buldu. *Mercure'e* yazılar gönderdi. Komediler, trajediler, operalar yazdı. Kendi fikrine göre edebiyat birtakım katı formüllere sıkı sıkıya bağlanmakla olurdu ve o bu işten büyük bir zevk aldı. Bütün bu zevk

ve meşgalelerden kendisine bir hatıradan daha fazla şeyler kaldı; ve Fontenelle, bütün hayatı boyunca, La Bruyère'in bize müthiş bir tasvirini verdiği Cydias'a benzedi.

Fakat, tabiatı itibariyle mütecessis bir adamdı; sadece mütecessis değil, üstelik kesin ve sağlam, mümkünse matematik kesinliği olan bilgiler edinmeye de meraklıydı. Onun tahlil ve istidlâl yapmaktan, fethedeceği karanlıklara girtikçe daha çok yaklaşmaktan aldığı zevki hiçbir eğlence, hiçbir spor veya benzeri faaliyet veremezdi. Fontenelle'in zekâsı herşeyi bütünüyle ve çarçabuk kavrayan, hiçbir dış veya iç tesirin bozamadığı bir zihin kudretinin adeta ideal nümunesiydi. Onun kafası düşünürken sanki cerrah bıçağı gibi keskin ve parlaktı. Bütün bu hususiyetlerine bir de inanç değiştirmiş insanın heyecanını, o devirde hiç kimsenin istisna olmadığı ve henüz hiç kimsede hayal kırıklığına yol açmamış olan o dönme gayretkeşliğini ilâve edin. Mamafih, kabul etmek gerekir ki bu adam müthiş bir egoist idi, sevgi ve nefret gibi ihtiraslardan tamamen uzaktı, kadınlara karşı tamamen bencil bir tavrı vardı; soğuktan, sıcaktan, hava cereyanından, can sıkıcı kimselerden, hattâ dostlarından, kendi hürriyetini kısabilecek veya kendisinden menfaat temin edebilecek herkesten ve herşeyden kaçardı. Zayıf bünyeli olduğu için sıhhatine çok dikkat etti ve sapasağlam arkadaşlarını mezara gönderdikten sonra yüz yıla yakın yaşamayı becerdi. Ama elindeki bir avuç hakikatı hep kapalı tutarak başkalarına hiç göstermediği doğru değildir. Dönmeler mutlaka lâfazan ve cibilliyetsiz olur denemez; aralarında Fontenelle gibi zarif ve seviyeli kimseler de çıkabilir. Yanlıştan o kadar nefret ederdi ki, bazan kendisini şüpheciliğe düşmekten koruyan tedbir ve ihtiyatı bile unutur, "herşey yanlış, her yerde hata var" derdi.

İşte Sibiller meselesini ele alan Fontenelle bu adamdı. Sibiller'e hiç de iyi gözle bakmıyordu. 1686'da *Histoire des Oracles* adlı eserini neşretti. Bu tetkik için fazla kaynak aramaya lüzum görmedi, Van Dale'nin verdiği malûmat ona yetiyordu. Van Dale'nin kitabı ona öyle kuvvetli ve sağlam göründü ki, oradan tercümeler yapmakla yetindi. Bu kitap da sakil, kaba, iktibaslarla dolu, tumturaklı ve ilk bakışta hiç cazibesi olmayan bir şeydi; en iyisi onun tuvaletini biraz düzeltmek, Fransızcanın güzel kıyafetine sokmak ve herkese hoş göstermekti. Çünkü:

Bu memleketin kadınları ve inkâr etmemek gerekir ki, erkeklerinin de çoğunluğu ciddî araştırma ve âlimane münakaşanın daha sağlam güzelliğinden ziyade kelime, ifade ve fikir uygunluğuna önem verirler. Çok defa, kafaları tenbelliğe alışık olduğundan, beyinlerini fazla yormamak için gayet düzenli, takibi kolay kitaplar isterler.

Neticede bir iş bölümü oldu: Van Dale malzemeyi temin etti, Fontenelle de esprisini, zarafetini, cazibesini ve kuvvetli üslûbunu kattı.

Herşeyden evvel, kehanetlerin iblisler tarafından bildirildiği doğru değildi. Bu inanç nasıl çıkmıştı? Çünkü bütün bir edebiyat binlerce acayip, şaşırtıcı hikâyelerle onu yaymıştı; çünkü hristiyanlar bir defa kehanet fikrini kabul ettikten sonra tabiatıyle bu fikri ellerinden geldiği kadar işlemişlerdi. Ayrıca, iblislere inanılması Eflatun felsefesine uygun görünüyordu; ve nihayet, en önemli sebep olarak da, insanlar tabiat-üstü kuvvetlere inanıyorlardı.

Ama bütün bu inanç sistemi temelinden çürüktü; bu inanılmaz fikirlerin dayandığı hikâyeler ya aslına uygun değil, ya mütenakız, yahut da üzerlerine aklın ışığı düştüğü zaman paramparça olacak kadar aşikâr bir şekilde yalandı.

Fontenelle böylece kalabalığı ikiye ayırarak yolunu açtı. Kâhinler hakkında carî olan kanaat dinî düşünce ile pek uzlaşmıyordu; Eflâtun felsefesinde iblislerin mevcudiyeti tatmin edici bir şekilde izah edilmiş değildi; bütün büyük pagan felsefe ekolleri kahinlerde hiçbir tabiat-üstü kuvvet bulunmadığını söylüyordu; filozof olmayan pek çok kimseler de, ekseriyetle, kehanetlere pek itibar etmemişlerdi; ilk hristiyanlar bile kehanetlerin iblisler tarafından atıldığına pek inanmazlardı. Böylece Fontenelle nerede kesinlikle kabul edilen bir fikir gördüyse ondan şüphe etti, veya düpedüz reddetti: her zaman "niçin" sualini sordu.

Kehanetlerin yalan olduğunu, bunların kudret sahiplerinin arzularına uygun olarak tertiplendiğini, pagan rahiplerinin halkı böyle şeylere inandırmak için her türlü hileyi yaptıklarını, kehanetlerin müphem ve dolayısiyle kıymetsiz şeyler olduğunu, Tanrı'nın müdahelesinden değil de insanların hilekârlığından çıktıklarını iyice gösterdikten sonra, İsa'nın gelişiyle birlikte kehanetlerin de kesildiği iddiasını çürütmeye girişti. İsa'dan sonra da pek çok kehanetler yapılmıştı; eğer o tarihten itibaren kehanetler işitilmez olmuşsa, bunun sebebi kendi içlerinde kendi felâketlerinin tohumunu taşımalarıydı; Tanrının müdahalesinden müstakil, tamamen mantıkî bir sebep; aynı zamanda bunların yalan olduğuna da apaçık bir delil:

Rahiplerin işledikleri suçlar, terbiyesizlik ve küstahlıkları, hilekârlıklarını meydana çıkaran çeşitli hadiseler, söyledikleri şeylerin kaypaklığı veya düpedüz yanlış olması elbette bu kehanetleri itibardan düşürecek ve putperestlik devam etmiş olsa bile, kehanetler eninde sonunda ortadan silinecekti.

Kısacası, kehanetlerde hiç de tabiat-üstü bir taraf yoktu. Bunlar bir taraftan cehalet, bir taraftan da sahtekârlıkla

izah edilebilirdi. Tabiat-üstü: işte insanların hep başvurdukları ve en yanlış, en aldatıcı olan yol. Söylenen bir hadisenin gerçekte cereyan edip etmediğini soruşturmadan hemen onun sebebini aramaya koşarız. En büyük hatayı burada yapıyoruz. Bu hatanın tedavisi hiçbir zaman aklımızdan çıkarmayacağımız şu kaidededir: *Sebep hakkında kafa yormadan önce vakıadan emin ol.*

Altın diş hikâyesini hepimiz biliriz: gayet hoş, iyi anlatılmış ve manâlı bir hikâye. Gelin bu hikâyeyi bir daha okuyalım, çünkü ondan çıkacak derse her zaman ihtiyacımız var. Okurken, ilk çıktığı zaman yarattığı heyecanı da unutmayalım. Fontenelle burada, eğlendirici birşey anlatır edasıyla, gerçekte insanların en büyük üç alâka konusuna temas ediyor: İlim, Tarih ve Din.

1593 yılında, dolaşan söylentilere göre, Silezya'da yedi yaşında bir çocuğun bütün dişleri düşmüş, fakat azı dişlerinden birinin yerine altın bir diş gelmişti: 1595 yılında, Helmstad üniversitesinde tıb profesörü olan Horstius adında biri bu diş hakkında bir yazı yazdı ve onun kısmen tabiî, kısmen de mucizevi birşey olduğunu, Tanrı'nın çocuğa bu dişi Türklerden çok ıztırap çeken hristiyanları teselli etmek üzere verdiğini anlattı. Gerçekten tuhaf bir teselli vasıtası! Bu dişin hristiyanlarla, veya Türklerle ne ilgisi olabilirdi? Aynı yıl, bu altın diş hakkında tarihçiler de birşey söylemiş olsunlar diye, Rullandus bu işin tarihini yazdı. İki yıl sonra Ingolsteterus adında bir başka allâme bir eser yazarak Rullandus'un fikirlerine itiraz etti, bunun üzerine Rullandus da ona gayet âlimane bir şekilde cevap verdi. Bu arada bir başka büyük zat, Libavius, altın diş hakkında bütün söylenenleri toplayarak bunlara kendi nazariyesini de ekledi. Bunların hepsi de gayet güzel eserler-

di, ama hepsinde de eksik olan bir nokta vardı: bu dişin altın olduğuna dair açık - seçik bilgi vermiyorlardı. Çocuğun dişi muayene edilmek üzere kuyumcuya gösterilince anlaşıldı ki, dişin üzerine altın bir varak fevkalâde bir maheretle yapıştırılmıştı. Önce kitaplar yazıldı, sonra kuyumcuya danışıldı.

Diğer bütün işlerimiz de hep böyle oluyor. İnsan tabiatı böyledir. Bizim asıl cehaletimiz gerçekten cereyan eden hadiseleri izah edemeyişimizden ziyade gerçekte olmamış şeylere izah buluşumuzdadır; bu demektir ki, bizi hakikate götürecek prensiplere sahip olmadığımız halde yanlışa götürmeye gayet müsait prensiplerimiz var.

Büyük fizikçiler toprak altındaki yerlerin niçin kışın sıcak, yazın serin olduğunu açıkca gösterdiler; onlardan daha büyük ilim adamları ise bütün bu isbatların yanlış olduğunu, çünkü toprak altındaki yerlerin kışın sıcak, yazın serin olmadığını keşfettiler.

Tarih münakaşaları bu çeşit hataya daha müsaittir. Tarihçilerin bize anlattığı şeyler üzerinde münakaşa ediyoruz; ama bu tarihçiler de muhteris, saf dil, bilgisiz, ihmalkâr insanlar değil mi? Bana kendi konusunu tamamen tarafsız bir şekilde, titizlikle incelemiş bir tek tarihçi gösterebilirmisiniz?

Dinle ilgili konular olunca işler büsbütün güçleşmektedir. Bu türlü münakaşalarda, kendi tuttuğunuz tarafa göre batıl bir dine onun iddia etmediği üstünlükler atfetmekten veya doğru bir dine onun hiç ihtiyaç duymadığı hususiyetler vermekten kendinizi kolay kurtaramazsınız. Şu noktayı iyice anlamalıyız ki, zaten doğru olan bir şeye doğruluk ilâve edemeyeceğimiz gibi, esasında yanlış olan bir şeye de doğruluk sırmgası yapamayız.

Başlangıçta Fontenelle şaka yollu konuşuyor gibidir, ama söz ilerledikçe gittikçe şiddetlenen bir ifade kullanıyor. Bütün bu üslûb oyunlarının arkasında derin bir fikir yatmaktadır ve bu fikir Bayle'in kuyruklu yıldızlar hakkında söylediklerivle birleşiyor: ikisi arasındaki benzerlik açıkça görülmektedir. Her ikisi de filozoflar ve ilâhiyatçılardan daha geniş bir kitleye hitab ediyorlar; hatanın aslî sebebi olan insan tabiatındaki zaafa ve bu hatayı kucağına alıp besleyen, onu görünmez bir hale getiren geleneğe aynı şiddetle çatıyorlar. Bir saçma iddia ortaya çıkıyor: Eskiler buna inanıyorlar ve altına imzalarını koyuyorlar; sonraki nesiller de bunu, eskilere olan itimadları yüzünden, bir gözleri kapalı olarak kabul ediyorlar. Her zaman aynı şey oluyor: yarım düzine adam bularak bunları gün ışığının güneşten gelmediğine inandırın, iş tamamdır. Zamanla bütün milletler aynı şeye inanacaklardır. Bayle gibi Fontenelle de otoriteden nefret ediyor; bir şeyin doğruluğunu isbat için, herkesin ona inandığını ileri sürenleri de saçma buluyor. Bir peri masalı, ister yüz ister yüz milyon kişi inansın, ister bir yıl ister nesiller boyu inanılsın, o yine bir peri masalından ibarettir. Yine Bayle gibi, o da mucizelere inanmıyor ve putperestlerle hristiyanlar arasında kesin bir ayrılık olduğunu kabul etmiyor. Hristiyanlığa ait hakikatler putperestlerde yoktu, putperestler kendi batıl şeylerini hristiyanlara aktardılar.

Dünyadaki güzel şeylerden hoşlanan, gayet akıllı ve hakîm olan Fontenelle, tanrıların gazabını üstüne çekmeye kalkmayacak kadar rahatına düşkündü. Mücadelesini fazla gürültü koparmadan yürüttü, ama yine de mücadele etti. Bulonya'da Huzursuz Kalpler adıyla bir İlimler Akademisi bulunduğunu biliyordu. Huzursuzlar! Evet, bu isim "her-

hangi bir otoritenin kontrolünden bağımsız olarak daima hakikati arayan modern filozoflar"[1]a pek uygun düşmüştü. Kendisi de bu huzursuzlardan biri oldu. Grubun diğer üyeleri gibi, o da kendisine bir vazife düştüğünü ve bu vazifeyi yerine getirmenin pek kolay olmayacağını düşünüyordu. Yeni bir fikri hemen reddetmek veya çoğunluğun inandığı eski bir fikri kabul etmek için akla pek ihtiyaç yoktu; ama eski ve yaygın bir fikir veya inancı bırakarak yenilikçilerin safına geçmek; işte zor ve değerli olan buydu. "Akıntıya karşı yüzmek kuvvet ister, ama akıntı istikametinde herkes gidebilir". Fontenelle'in nazarında inananların hiçbir kıymeti yoktu; şu düsturla belirttiği gibi, inanmayanlar onun için herşeydi: "Bir şeye inanan kimselerin o şey lehinde söyledikleri ona hiçbir kuvvet kazandırmaz, ama inanmayanların aleyhte söyledikleri o şeyi pekâlâ yıkabilir. İnananlar inanmamanın sebeplerini bilmeyebilirler, ama inanmayanlar inanmanın sebeplerinin daima farkındadırlar."

Büyüye olan inanç çok daha eski, daha köklü ve daha da yaygındı. Menfur mahlûklardı bu büyücüler; acayip şeylere binerek Sabat ayinine giderler, Şeytanla birlikte ziyafet yaparlardı. Hakkında gayet dehşet verici hikâyeler anlatılırdı. O devirde birinin söylediği gibi, yaptıkları büyülerle bir kocayı karısına yaklaşmaktan alıkoyabilirlerdi. Gayet namuslu, iffetli genç kızları, yiyeceklerine veya içeceklerine efsunlu birşey atarak yoldan çıkarırlardı. Topraktaki haşereleri zehirlerler, mahsulü mahvederler, erkekleri mecalsiz düşürerek öldürürler, gebe kadınları sakat bırakırlar, daha nice akla gelmez kötülükler işlerlerdi. Sihirbazlar onlardan da menfurdu: bunlar da şeytanla yakın münasebet

[1] *Éloge de M. Marsigli.*

içindeydiler; çok meraklı kimselere şeytanı şu veya bu kılıkta gösterirlerdi. Kâğıt oyununda kazanmak için sırları vardı; bu sırları açıkladıkları insanları zengin ederlerdi. İstikbali bilirlerdi. İstedikleri hayvanın şekline girebilir, en korkunç suratlar takınabilirlerdi. Bazı evlere girerek oralarda çığlıklar, feryatlar, cehennemî gürültüler koparırlardı; ağaçlardan daha yüksek şekiller alırlar, ayaklarında zincirler ve ellerinde yılanlarla dolaşırlardı. Bir zaman sonra halkın kafasında öyle dehşet yaratmışlardı ki, artık onları defetmek için papazları çağırmak gerekmişti...

Sayıları pek çoktu: Amerikan yerlileri arasında, Lâponlar'da büyücüler vardı. Şeytanla anlaşma yapan Lâponya büyücüleri bir gemiyi durdurabilir, gökyüzünü değiştirebilirlerdi. Uzun bir müddetle sihirli bir davulu çaldıktan sonra vecd haline girerler ve yerde hareketsiz, yüzükoyun yatarlardı: Ta ki ruhları bedenlerinden çıkıp uzaklara gidene kadar. Lâponya'da âdeta adım başına bir büyücüye rastlayabilirdiniz.

Mamafih, büyücü bulmak için Lâponya'ya kadar gitmeye lüzum yoktu. Meselâ Eski İngiltere'de Tedworth'da bir ev sahibi davul çalan bir yaratık yakalayarak dışarı atmış, fakat davulcu anlaşılmaz bir şekilde eve tekrar girmiş ve gümbürtülü sesler çıkarmaya, çeşit çeşit şeytanî çığlıklar koparmaya başlamıştı. Bu hadisenin doğruluğuna şüphe yoktu. Joseph Glanvil adında bir rahip eve girmiş ve mahzenden çatıya kadar her tarafı karış karış yoklamış, sesleri işittiği halde kimseyi bulamamıştı. Şeytanın mevcudiyeti ve kudreti hakkında böyle apaçık bir gerçeği inkâr edenler birer kâfir Sadukî Yahudisinden başka ne olabilirdi? Sadukîler İngiltere'de kuvvetleniyorlar, Tanrı'nın varlığı hakkında şüphe yaratarak Ateizme hizmet ediyorlardı. Ama Tedworth'daki gulyabaninin şeytanî faaliyetlerinden

haberdar olan imanlı İngilizler onlara gerekli dersi vereceklerdi.

Görüyoruz ki, vaktiyle yüzlerce defa tazelenen bu eski mesele hâlâ insanların kafalarını bozabiliyordu. Neydi bütün bunlar? İnsanlara eziyet vermekten ve onları iğfal etmekten zevk duyan cehennem zebanîleri mi, ifritler mi? Yoksa Hazret-i İsa'yı yüksek bir dağın tepesine çıkarıp oradan dünyanın bütün servetlerini göstererek kendisini iğfal etmeye çalışmış olan iblis'in yaptığı işler mi vardı? Yahut bütün bu olanlar birer korkulu rüya, hayal, veya bütün yalanların anası olan hülyanın mahsulü müydü?

Böylece, üçüncü defa bir kavgaya girişmek gerekiyordu. Daha doğrusu, sonu gelmez görünen, fakat mümkün olursa neticeye varabilecek bir münakaşaya müdahele etmek lâzımdı. Kuvvetli bir müdahelenin zamanı gelmişti, çünkü iş artık bir doğruluk - yanlışlık meselesinden ibaret değildi; kavga ihbar ve ithamlar şekline dönmüş, mahkemelere intikal etmiş, kurbanlar verilmişti. Eğer bazı Avrupa memleketleri bu meselelerde mutedil davranmış, şeytanla işbirliği yaptığından şüphe edilen fakat aslında tamamen masum olan bir sürü zavallı, talihsiz kimseler hakkında dava açılmasını yasaklamışsa; eğer 1672'de Fransa kralının bir fermanıyla mahkemelerin mesnetsiz büyücülük ihbarlarını dinlemesi yasak edilmişse, diğer memleketler yine sihirbazları, ölülerden haber alanları, ecinnileri gayet ağır kanunlarla takip etmekten, onları hapishaneye, işkence odasına, darağacına veya ateşe göndermekten geri durmadı.

Önce bir Holandalı, sonra bir Alman, Balthasar Bekker ve arkasından da Christian Thomasius o devirdeki muzaffer rasyonalistlerin en kuvvetli iki nümunesi oldular. Bu Balthasar Bekker çok acayip bir adamdı: geniş beyaz elleri, kocaman, dört köşe bir çenesi, geniş bir ağzı, muazzam bir

burnu ve kalın kaşlarla çevrili parlak gözleri vardı Kendisi papaz olduğu halde Descartes'ın - ister istemez - tesirinde kalmış ve ondan vazıh, doğru düşünme sanatını öğrenmişti. Hayatının ilk yıllarında başından geçen bir hadise onu arkadaşlarının fikirlerini hep alayla karşılamaya sevketti: Frisia'da rahiplik yaptığı sıralarda yazmış olduğu bir akaid kitabı, ikiyüzden fazla papazdan müteşekkil bir heyet tarafından tel'in edildi, halbuki ona göre bu adamların hiçbiri böyle bir kararın sebebini izah edecek kabiliyette değildi. Sonradan aynı kitap iki defa tasvip edildi, halbuki kendisi kitabın muhtevasında doktrin bakımından hiçbir değişiklik yapmamıştı. Böyle bir hadiseden sonra nasıl olur da gerçek bir hristiyan, hele bir öğretmen başkalarının hükümlerine kıymet verebilirdi, nasıl olur da kendisinden başka kimseye güvenebilirdi? Artık hayatının geri kalan kısmını, tabiî papazlık hizmeti dışında, tek bir hedefe yöneltti: Rastladığı her yanlışı ortaya çıkarmak, her yalanın maskesini sıyırmak. Hiç kimsenin peşinden gitmeyecek, şöhret sahiplerine dalkavukluk eden ve peşin hükümlerle kafaları dolu olan âlimleri de dinlemeyecekti. İnsanları daha akıllı, daha düşünceli bir hale getirebilmek için elinden geleni yapacaktı; ama gerçekte böyle olmayı samimiyetle isteyen pek az kimse vardı. Herkes gibi düşünmek, herkes gibi davranmak, kendi işittiklerini her gün başkalarına anlatmak, kalabalığı takip etmek çok kolaydı; ama müstakil düşünmek ne kadar zor şeydi! Toland gibi, Balthasar Bekker de akıl diyor, başka birşey demiyordu. Ama hiç değilse cesur, samimi ve enerji dolu bir adamdı. Entelektüel bir haçlı seferine girenler için zarurî olan isyankâr ruh onda da vardı.

Peşin hükümlerle mücadele etmek üzere yola koyulunca karşısında bunlardan pek çoğunu kolayca buldu. O da

kuyruklu yıldızların masumluğunu isbatla işe başladı, ama kafasını en çok meşgul eden şey şeytan meselesiydi. Şeytan onun kafasında sabit fikir haline gelmişti; bütün vaazlarında ondan bahsediyordu. Nihayet 1691'de kalın bir kitap neşretti: *De betooverte Wereld* (Büyülenmiş Dünya). Şimdi o dünyayı büyüden kurtaracaktı.

Süratle işe girişti. Şeytana ve onun kudretine, şeytanın memurlarına ve onların şerlerine olan inanç, aklın önünde tutunamazdı. Bu inancın menşeine kadar gidelim; çağlar boyunca ve çeşitli memleketlerde nasıl inkişaf ettiğine bakalım, göreceğiz ki onun temeli putperestliktedir ve oradan hristiyanlığa girmiştir. Protestanlar, Roma kilisesinden ayrıldıktan bu yana, bu inançtan kısmen uzaklaştılarsa da tamamen kurtulmuş değillerdir. Şeytan inancının kutsal metinlere dayandığını söylemeyin: Kilise pirlerinin yorumladığı şekliyle belki, ama akla göre, yani Balthasar Bekker tarafından yorumlanan şekliyle kutsal metinlerde böyle bir şey yoktur. Meselâ kutsal metinler meleklerden bahsediyor; fakat meleklerin mahiyeti ve özü hakkında hiçbir şey bildirilmediğine göre, bunlar pekâlâ Tanrı tarafından hususî vazife verilen ve dolayısıyle fevkalâde kuvvetler bahşedilen fanî insanlar sayılabilir. Kutsal metinlerde kötü ruhlardan bahsediliyor, ama burada da yine insanlar, ancak sapık insanlar kasdedilmektedir. Âdem'in iğfal edilmesinden bahsediliyor, ama bütün Âdem hikâyesinde Şeytanın insan ruhu veya bedeni üzerinde doğrudan doğruya tesiri olabileceğini ima eden hiçbir şey yoktur. Yine Kutsal Metinler Hazret-i İsa'nın günaha teşvik edilmesinden bahsediyor, ama şeytan'ın kötü bir adamdan başka kimse olduğu inancına yol açacak hiçbir şey söylemiyor. İsa Mesih'in ecinnileri tedavi ettiğinden bahsediliyor, ama o devirde ciddî hastalıkları iblislere atfetmek, hattâ bizzat hastalıklara

iblis adı vermek bir âdetti. İsa Mesih de işte o devrin ifade tarzını kullanıyordu. Binaenaleyh, içine şeytan girmiş bir hastanın iyileştirilmesi demek şeytanın vücuttan çıkarılması değil, gerçek hastalığın tedavi edilmesi demektir. Kısacası, "Kutsal metinleri tamamen tarafsız ve açık bir zihinle incelersek, peşin hükümlü yorumların ve mütercimlerin şeytana atfettikleri kudreti ve faaliyetleri hiç de onlar gibi yorumlamayacağız..." Zamanımızda görülen sihirbazlar, büyücüler ve efsuncular da ruhî ve manevî bakımdan tefessüh etmiş, kötü insanlardan ibarettir; bunların şeytanla hiçbir hususî münasebetleri yoktur.

Balthasar Bekker bu fikirleri yüzünden kendi kilisesinin hışmına uğradı, fakat ölünceye kadar fikrinden dönmedi. Kendi kitabını Fransızcaya tercüme ettirmiş, başarılı kitaplarda pek görülen yanlış ve yalan aktarmaları önlemek üzere kendisi de hep başında durmuştu. Bu tedbirli hareket faydasız olmadı, çünkü kitabın Fransızca tercümesi çok geniş bir okuyucu kitlesi buldu. Aynı eser İngilizceye ve Almancaya da çevrilerek bütün Avrupa'da okundu.

Mamafih, o tarihlerde Almanya'da büyücüler şiddetle takip ediliyor ve cezalandırılıyorlardı. Meşhur bir hukukçunun, bütün hakikati ve adaleti kendilerinin bildiğine inanan ve kendi kardeşlerini insafsızca mahkûm eden o korkunç adamlardan birinin ölümü üzerinden henüz fazla zaman geçmemişti: Benoît Carpzo 'un Mukaddes Kitabı baştan sona tam elli üç defa okuduğunu, ayda en az bir defa Aşa-i Rabbanî aldığını ve hayatını büyücülere karşı kanunları kuvvetlendirmeye ve cezaları artırmaya vakfettiğini söyleyerek övündüğünden bahsedilir. Binlerce büyücüyü mahkûm etmiş veya ettirmişti. Fakat ondan bir nesil sonra, bu gaddarlıklara herkesten daha kuvvetli bir şekilde karşı koyacak olan adam da yine Almanya'dan çıkacaktı.

Bu adamın adı Christian Thomasius idi ve onun ortaya çıkması bile zamanın nasıl değiştiğini göstermeye yeterdi.

Christian Thomasius 1655'de Leipzig'de doğdu. Orada saygıdeğer bir profesörün oğluna yakışacak bir tahsilden geçti, kendisine Aristo felsefesine göre düşünmesi ve ortodoks dinin sağlam muhafızları olan papazlara inanması öğretildi. Yirmi yaşında tahsilini bitirerek öğretmenlik yapmak üzere Francfort'a gittiği sırada, otoriteyi müdafaa etmek ve ne hür düşünceye imkân veren ne de günlük hayatta herhangi bir serbestlik tanıyan gelenekleri muhafaza etmek için ne yapması gerektiğini gayet iyi biliyordu.

Ama işler öyle gitmedi. Thomasius 1675 yılında Pufendorf'un eserleriyle karşılaştı; Pufendorf tabiî hukuk ile ilâhî hukuk arasında bir ayırım yapıyor ve hukuk tetkiklerine tamamen lâik bir karakter kazandırıyordu. Thomasius için bu fikirler ilahî bir ilham gibi oldu. Vaktiyle pek bilmeden karşı çıktığı tabiî hukuk doktrini şimdi onun amentüsü haline gelmişti: bu doktrini temel prensiplerine kadar öğrendi ve bir zamanlar dogmatik iken şimdi inkılapçı oldu. Artık hiçbir şeyi körükörüne kabul etmek yoktu! Bundan sonra, diyordu, bir doktrini tetkik ederken onu tutanların mevki ve şöhretini değil, gösterdiği delillerin kuvvetini soracağım; lehinde ve aleyhindeki iddiaları gözden geçirecek, karar verirken de sadece kendi aklımı rehber edineceğim. Düşünce diktatörlerinin uysal bir teb'ası olacak yerde, hürriyetin zaferi için, hizmet ettikleri tirana karşı silâha sarılan eski zaman kahramanlarını örnek alacağım.

Çekişmeden çok hoşlanan bir tabiatı vardı. Üniversiteden taşarak bütün şehre yayılan kavgalardan, sert münakaşalardan, gürütülerden zevk alıyordu. Bilhassa, gayet ince savaş hileleri kullanarak kendinden pek emin bir has-

mı yıkmaktan, yahut pek gösterişli nükte ve hicivle rezil etmekten hoşlanırdı. Sokakta kendisini görenlerın "İşte Christian Thomasius gidiyor; hiç kimseden ve hiçbir şeyden korkmayan bir adam" diyecekleri kadar nâhoş bir şöhret kazanması bile onu rahatsız etmedi.

1680'de eylemsiz doçent olarak Leipzig'e döndü ve orada fikirlerini iyice geliştirdi. Dersleri kısa zamanda çok yeni ve tahrik edici şeyler olarak şöhret buldu. Metafizik ona göre havanda su dövmekten ibaretti; ilâhiyata gelince, bırakın onunla ilâhiyatçılar uğraşsın, diyordu. Tetkike değer sadece iki bilgi sahası vardır: mantık ve tarih, mantık bize doğru düşünmeyi öğretir, tarih de bazıları tahkik, bazıları takip edilecek faydalı örnekler verir. Bilginin elle tutulur bir objesi olmalı, hemen istifade edilebilir bir neticeye yol açması lâzımdır; hukuk da sosyal olmalıdır, diyordu. Her türlü kötülüğün anası olan peşin - hükümlerle mücadele etti. Peşin hükümler çocuklara ve gençlere her türlü saçmayı yutturmaktan, onlara kendi akıllarıyla düşünmeyi öğretmemekten ileri geliyordu. Başka bir sebebi de, insanların kendilerine telkin edilen şeyleri gelişigüzel kabul etmeleriydi. Ve nihayet Thomasius en çok önem verdiği düsturlarını ortaya attı: Akıl başka, vahiy başka şeydir. İlâhiyat Kutsal Kitap nizamına, felsefe ise akıl nizamına aittir. İlâhiyat insanları öbür dünyada, felsefe ise bu dünyada kurtarmaya çalışır.

Bu türlü fikirler Üniversite otoriteleri tarafından kolay yenilir yutulur şeyler değildi: Thomasius gençlerin dimağlarını zehirliyor, onları doğrudan doğruya ateizme götürüyordu. Bu yüzden kendisine hücum ettiler, o da cevap verdi. Sırtında profesörlük cübbesi, başında bukleleri geniş ve kuvvetli omuzlarına kadar inen kocaman perukasıyla bütün darbelere karşı dimdik durdu. Onu risalelerle, tezyif ve

tehditlerle taşladılar; üniversite idarecilerine ihbar ederek derslerine son verdirdiler, ama bütün bunlar onu büsbütün alevlendirdi. Bazan içinde dehanın şimşekleri çakardı; bugün de görüldüğü gibi, Alman Üniversitelerinin yıllıklarında ders programlarını Lâtince değil de halk diliyle ilân ediyordu. Hem de ne konular! Talebeleriyle bir arkadaş gibi konuşmak ve onları avukat veya hâkim olacak şekilde yetiştirmekten ziyade doğru düşünür birer adam yapmak istediği için, Balthasar Gracian'ın dünyaya örneğini verdiği insan tipini, kahraman insan tipini incelemelerini söylüyordu. Burada bir başka insan tipiyle karşılaştı: namuslu insan veya centilmen, oradan da Fransız medeniyetine, insanlığın üstadı olan medeniyetin tetkikine geçti. Açış dersinde Almanların Fransızları ne kadar örnek almaları gerektiğini anlattı. Evet, Almanlar onları incelemeli, önemli yazarlarını okumalı, Port - Royal *Mantık'ı* gibi kitaplarını görmeli, bütün zarafet ve inceliğiyle Fransız lisanını tanımalıydılar. Ama bu örnek alma bir maymun taklitçiliği veya hırsızlama şeklinde anlaşılmamalıydı. Fransızlar, diyordu, bizden ilimde, zevkte ve muaşerette ileridirler. Onların sürü gibi peşinden gitmektense kendileriyle yanyana gelelim; bu mağrur efendilerin bizi de barbar Ruslarla aynı hizaya koymalarına imkân vermeyelim. Almanların nelere muktedir olduklarını onlara gösterelim. İstikbalimizi yaratmak bizim elimizdedir.

Kavganın tam ortasında kahkaha atardı; çünkü, Gracian'ın söylediğine göre, ölçülü bir neşelilik zarar değil, fayda verirdi. Bir parça mizah işin tuzu - biberiydi. Netekim 1688'de kendi anladığı manada bir mecmua çıkardığı zaman, rasyonalizmine bol miktarda mizah baharatı atmış oluyordu. Bu mecmua Leipziglilerin pek gurur duydukları *Acta eruditorum* gibi Lâtince değil, fakat Almanca idi.

Thomasius öyle istiyordu: hem lâubali hem ciddî, hem fuzulî hem makul şeyler yazan, hem ciddî hem de hafif kitaplardan bahseden bir mecmua; akıl ve istihzayı şahsında birleştirmiş bir üstaddan, Erasmus'dan ilham alan bir mecmua.

Gerginlik gitgide artıyordu; nihayet Thomasius 1693'de Leipzig'i terketmek zorunda kaldı. Kalabalığa muhalefet edenlerin hayatlarında böyle hadiseler pek tabiî idi. Thomasius oradan Berlin'e gitti. Tam o sıralarda Brandenburg Prensi 3 üncü Frederik, Halle'deki Asilzadeler Akademisini ileride büyük entelektüel faaliyet merkezi olacak bir üniversite haline getiriyordu. Thomasius orada yerini buldu. Gerçekten o bütün bu müessesenin temel direği, hakiki kurucusu ve ilham kaynağıydı. Orada tekrar şeytan meselesiyle uğraşmaya başladı.

Nasıl da müthiş bir enerji ile çalışıyor, bir kısmı Bekker'den ve bir kısmı kendi icadı olmak üzere delil üstüne delil yığıyordu. Ne vakialar, ne doğru bir şekilde yorumlanmış kutsal metinler, ne aklı selim, ne de mantık böyle bir batıl itikadı destekleyecek işaretler vermekteydi. Meselâ şöyle saçma hikâyeler: Şeytan bir hayvan veya insan kılığında bir adamın karşısına çıkıyor; aralarında bir anlaşma yapıyorlar; adam ruhunu şeytana veriyor, karşılığında da şeytanın sihirli kudretini alıyor. Bazan Thomasius tahlillerini daha derine götürmektedir: bu saçma tasavvur kitaplardan, safdilce yazılmış din kitaplarından geliyor. Bu kitaplar vasıtasıyla katolikler çocukluktan itibaren şeytanı vahşî hayvan şeklinde, Lutherciler de onu keşiş kukuletası giymiş, ayakları kıllı, boynuzları kukuletadan dışarı çıkmış bir yaratık halinde görmüşlerdir. Bazan da hiddetleniyor: Acaba, diyor, Luther'den, bütün bu katolik masallarının kirli çamaşır gibi ortaya dökülmesinden sonra

reformcular bu saçma fikirden kurtulmadılar mı? Hayır, halk arasında bu inanç hâlâ yaşamaktadır; üstelik protestanlar, bilhassa Lutherciler arasında gitgide kuvvetleniyor. Ne utanç verici şey!

Ama bu konuda sadece profesör olarak değil bir hukuk profesörü olarak, mahkemelerde büyücülükle itham edilen kimseleri savunmada tecrübesi olan bir avukat olarak konuşuyordu. Saksonya'da kanunlar, hem de yeni konulmuş kanunlar vardı: hristiyan olduğunu unutarak şeytanla anlaşma yapan her kim olursa olsun, kimseye zararı dokunmamış olsa bile, kazığa bağlanarak ateşte yakılması gerektiği bildiriliyordu. Ah, Descartes felsefesinin her tarafa yayılan ışığı ve aklın hakimiyeti sayesinde, Alman hukukçuları ve ilâhiyatçıları kendilerine suç işlettiren şu hatayı işlemekten bir vazgeçselerdi! Thomasius'un en orijinal tarafı belki de bu pratik müdahelesiydi; o burada, müşahhas bir şekilde, adaletin ve insanlığın müdafaasını yapıyordu.

1709'da Leipzig Üniversitesinin bir nedamet havası içinde kendisine teklif ettiği profesörlüğü reddetmekten büyük bir zevk duydu. Halle'ye yerleşmiş, uzun ömrünün son günlerini de orada geçirmişti. Yine orada, 1728'de Alman aydınlık çağının bu muhteşem öncüsü, aydınlık savaşının bu büyük kahramanı son nefesini verdi.

Batıl itikada rastlamak için insan şuurunun derinliklerine dalmaya hiç lüzum yoktur: satıhta da pek çoklarını görebilirsiniz. Marquise de Brinvilliers ve onun kadın suç ortağı Voisin sadece insanları zehirleyen kimseler değillerdi, aynı zamanla büyücü sayılıyorlardı. 1680'de Fransa'nın en yüksek şahsiyetlerinden biri, Maréchal de Luxembourg, şeytanla anlaşmış olmaktan dolayı tevkif edildi ve hapse atıldı. Loudun'deki ecinni kadınlara dair eski hikâye

he hâlâ sürüp gidiyordu. Daha bunlara benzer pekçok hikâye vardı. 1692'de Jacques Aymer adında bir büyücü yaptığı büyü ile katilleri buldurdu ve büyük şöhret kazandı. Bir hırsıza veya kumarbaz sahtekâra yaklaştığı zamanı, elindeki çatal ceviz dalı hemen dönüp titremeye başlıyordu. Kendisini yerlere atan, baygınlıklar geçiren, vecd haline giren bu adam her yerde aranan biri haline geldi. Başkaları da vardı. Toulouse'da, Dauphiné'de, Picardy'de, Flandres'da hep böyle harikalardan bahsediliyordu. Köy papazları, keşişler, kadınlar ve çocuklar suyun veya altının bulunduğu yeri keşfedebiliyorlardı. Ama bütün bunların hep Fransa'da olduğunu sanmayın: Almanyada geri kalmadı. Orada sihirli değnekle kırık - çıkık düzeltiliyor, yaralar iyileştiriliyor, burun kanamaları durduruluyordu. Bohemia'da, İsveç'te, Macaristan'da, İtalya'da ve İspanya'da ayni usuller revaçtaydı. "Zahurî, İspanya'da toprak altındaki suyu, madenî eşyayı, gizli hazineleri, cesetleri bulacak derecede fevkalâde keskin görme kudretine sahip olanlara verilen isimdir. Bu adamların kıpkırmızı gözleri vardır[1]..." Mısır'da sihirli değnek "karnı şişmiş hayvanların suyunu almak" için kullanılıyordu. Bütün bu hikâyelerde yalan ve yanlış noktalar çoktu, ama bazı hallerde ceviz dalının günahsız kişiler elinde kendiliğinden sağa - sola hareket etmesi elbette şeytan'ın işiydi. Bunların yanısıra her türlü sihirbazlar, ölülerle konuşanlar, falcı karılar, kâğıt falı bakanlar... her tarafta doluydu.

Ama her defasında aklı-selimin tepkisi de görülüyordu. Peki ya Jacques Aymer hakkında, lehte ve aleyhte yazılar kitaplar? Aslında o eski altın diş hikâyesi devam edip gidiyordu.

---

[1] Pierre Bayle, *Dictionnaire, Zahuris* maddesi.

Bu konuda daha önce iki küçük kitap neşretmiş bulunan Vallemont bu defa altıyüz büyük tabaka kâğıttan müteşekkil üçüncü bir kitap yazarak ceviz dalının hareketlerini bildiğimiz mekanik prensiplerle izah etmeye çalıştı. Ama ruhanî meclisin üyeleri ona hiç itibar etmediler; üzerinde şeytanın eli olmadıkça ceviz dalının hareket edemeyeceğini isbat ettiler. Nihayet, bütün bu güzel kitaplardan sonra, Jacques Aymar'ın bir düzenbaz olduğu meydana çıktı ve kral onu memleketten kovdu. Bu hikâyede filozof bakımından bilhassa eğlenceli olan taraf, Vallemont'un kitaba daha başlarken M. Van Dale'nin altın diş hikâyesinden ne kadar ibret aldığını, bir harikulâde hadiseyi izah etmeden önce mutlaka onun gerçekliğini tesbit etmeye çalıştığını anlatmasıydı.

Dubos 27 Nisan 1696'da Bayle'e yazdığı mektupta hikâyeyi işte böyle anlatıyor. Jacques Aymar'ı, o harikulâde adamı görmüş, evet, gözleriyle görmüş ve tesirinden hâlâ kurtulamamış olan Brosette, dostu Boileau'ya Lyons'dan 25 eylûl 1706'da yazdığı şu mektupta işin içinde yine de bir şeyler olabileceğini ima ediyor:

Dün burada bir adam gördüm ki, sahip olduğu kudreti, veya isterseniz kabiliyeti deyin, izah etmek hiç de kolay değil Bu adam meşhur Jacques Aymar, yani sihirli değnekli adam. Lyons'dan kırk mil kadar ötedeki Dauphiné'nin St. Marcellin köyünden olan bu adamı, keşfedilecek birşey olduğu zaman buraya getiriyorlar. Yeraltındaki su kaynaklarını, yeri değiştirilen hudut taşlarını, saklı paraları ve çalınmış malları nasıl bulduğu, katilleri ve canileri nasıl teşhis ettiği hakkında bana akıl almaz şeyler anlattı. Suçun işlendiği veya suçluların bulunduğu yere yaklaştığı zaman duyduğu acıları ve nöbetleri tasvir etti. Önce kal-

binde şiddetli bir yanma duyuyor, sonra bir bulantı geliyor, kan kusmaya başlıyor ve baygın düşüyor. Bütün bunlar bulunacak bir şey olduğundan hiç haberdar olmadığı halde meydana geliyor ve bu tezahürler elindeki değnekten ziyade kendi vücuduyla ilgili gibi görünüyor. Eğer daha teferruatlı bilgi isterseniz yazabilirim.

Hayır! Boileau'nun daha fazla şey işitmeye hiç hevesi yok. Dostunun anlattıkları onda en ufak bir ilgi uyandırmamıştır. Netekim, mektuba oldukça ters bir cevap yazıyor:

Auteuil, 30 eylül 1706. Azizim efendim, gerçekten itiraf etmeliyim ki bir adamın nasıl olup da düzenbazlıkları cümleye malûm olan, Pariste çocuk bakıcılarının ve bebeklerin bile beş para vermeyeceği bir sahtekâra inanacak kadar saf dil olabileceğini benim aklım almıyor. Dagobert'in veya Charles Martel'in devrinde insanlar böyle hilekârlara kanabilirlerdi, ama Büyük Louis'nin zamanında yaşayan bizler bu saçmalara nasıl kulak veririz? Zafer ve fetihlerle dolu günler gittiğinden bu yana aklı selimimiz de gitmiş görünüyor, değil mi?

Yok, hayır. Aklıselim pekâlâ uyanık durmaktadır:

Bana Paris'te birçok kimselerin kâhinlikle uğraştıklarını ve bu yolda hayli para kazandıklarını anlattılar. Hiç şaşmadım. O koca şehirde o kadar çok ve her çeşitten budala var ki, kâhinlerin iyi bir ticaret yapması gayet normaldir.[1]

İşte birkaç akıllı adamın ferdî protestoları böyleydi. Ama onlardan ayrı olarak, gelişmekte olan bir cereyan vardı ki hem batıl itikatlara, hem de dine bir darbe vur-

[1] Richard Simon, *Lettres*, cilt III, s. 51.

maya hazırlanıyordu. Dini ve batıl itikatları birbirinden ayırmak için en ufak bir teşebbüs bile yoktu, ikisine de daima aynı muamele yapılıyordu.

Kuyruklu yıldızlar felâket habercileri değildir. Kehanetler palavradan başka birşey olamaz; Tanrı kendi emirlerini hayvanların iç organları üzerine yazmamıştır; bunları meczuplara da bildirmiş değildir. Eğer büyücü diye düzenbazları veya akıl hastalarını kasdediyorsanız, büyücüler vardır. Değilse, büyücü diye birşey yoktur. İblisler mevcut değildir, şeytan da yoktur. Hiçbir otorite mutlak değildir. Yanlış veya yalandan arınmış hiçbir gelenek mevcut değildir. Mucize yoktur, çünkü tabiat insanların heveyanlarına göre hareket etmez.[1] Hiçbir şey tabiat-üstü değildir. İnsan aklının çözemeyeceği hiçbir sır yoktur:

Eski bir dostunuz olarak, aklın kehanetine danışmayıp da herkesin tuttuğu fikirleri nasıl benimsediğinizi size anlatmamı ister misiniz? Çünkü siz bütün bu işlerde ilâhî bir ilham bulunduğuna inanıyorsunuz...; çünkü çağlar boyunca bunca insanın aynı şeylere inanması ancak Tanrı'nın isteğiyle olabilir — vox populi, vox dei diye düşünüyorsunuz; çünkü, ilâhiyatçı olduğunuz için, bir "sır" karşısında bulunduğunuza kanaat getirince akla göre düşünmekten vazgeçmeye alışıksınız.[2]

---

[1] *Tractatus theologico-politicus*, Önsöz.

[2] Pierre Bayle, *Pensées diverses... à l'occasion de la Comète*, pr. 8.

III. BÖLÜM

Richard Simon ve Kutsal Kitabın Yorumu

Kutsal Kitabın tenkidcilerin hücumundan kurtulması elbette beklenemezdi. Otoritenin sembolü olan bu kaynağın da tenkitçi bir gözle incelenmesi pek tabiî idi.

Hür-düşünürler orada birbirini nakzeden noktalar buldukça nasıl da seviniyorlardı! Meselâ, Kutsal Kitabın "Doğuş" bölümünde ilk erkeğin Âdem, ilk kadının da Havva olduğu bildirilmektedir. Bunların iki oğulları vardı: Habil ve Kabil. Kabil Habil'i öldürdü ve Tanrı'ya "Günahım beni affettirmeyecek kadar büyük... bu yüzden beni kim bulursa öldürecek." dedi. *Beni kim bulursa:* şu halde dünyada Âdem'den önce de insanlar vardı. İsaac de la Peyrère işte bu esrarı epey zamandır keşfetmiş bulunuyordu ve 'Âdem'den öncekiler' aydınların yakın dostu haline gelmişlerdi.

Oxford Üniversitesinden Master of Arts ünvanlı bir zatın, ismini açıklamadan, Londralı bir asilzadeye hitaben 1695 yılında yazmış olduğu uzun bir mektuba bakalım. Burada başka bir noktadan hücuma geçiliyor. Bütün Doğulu kavimler, İbranîler de dahil, efsane yaratmakta gayet mahirdirler. Perslerin, Medlerin ve Asurluların Tarihleri efsanelerle dolu olduğu gibi, kutsal kitaplar (Tevrat ve İncil) da öyledir. Talmud bir yığın masal doludur. Araplar istiare, teşbih ve hayalî hikâye sanatında İbranîleri de geç-

mişlerdir; onların Kur'anı ve daha sonra gezginci kahramanlara, devlere, canavarlara, perili köşklere, her çeşit şövalyelik maceralarına dair hikâyeleriyle İspanya ve Provence yazarlarına ilham veren pek çok şairleri bunu isbat eder. Ve yazar şu sonuca varıyor: Kutsal Kitap da "tamamen esrarengiz şeylerle, allegorilerle, muammalarla doludur." O da birer "romantik hipotez" den ibaret olan şark masalları serisindendir[1]...

Protestanlar kutsal metinleri tetkik ederek oraya sonradan katılmış şeyleri ayıklamaya kalkınca, bu işin hiç de kolay olmadığını gördüler. Onlar katoliklere Kutsal Kitaba karşı pasif tavırlarından dolayı kızıyorlar, katolikler de onların küstahlıklarına öfkeleniyorlardı. Hakikatte protestanlar tefsir sahasında bir hayli iş yapmışlardı: Caen'de rahip ve profesör olan Samuel Bochart'ın, Saumur'de yine rahiplik ve profesörlük yapan Louis Cappelle'in eserleri bunu isbat eder.

Yahudilerin tarafından da Spinoza çıktı. Spinoza tabiatı tetkik ederken kullandığımız metodların kutsal kitap tetkiklerinde de kullanılması fikrindeydi. Onun ifadesi buydu ve biz onun neye yolaçtığını biliyoruz. Spinoza'nın metoduna göre hadiseleri doğru bir şekilde tesbit ettikten sonra, böyle sağlam bir zeminden hareketle kesin tariflere gitmek, fakat bütün bunlar için de her şeyden önce İbranice bilmek lâzımdı. Bu dili öğrenmek hiç de kolay değildi, çünkü eski İbranî gramerciler dilin esasları ve dayandığı

[1] *Two essays sent in a letter from Oxford to a Nobleman in London. The first concerning some errors about the Creation, General Flood, and the Peopling of the World, in two parts. The second concerning the Rise, Progress, and Destruction of Fables and Romances. By L. P. master of Arts.* London, 1695.

teori hakkında hiçbir bilgi bırakmamışlardı; elimizde ne lügat, ne gramer, ne belâgat kitabı vardı. Sonra, diyordu Spinoza, Kutsal Kitabın manasına ve ruhuna nüfuz etmek, onu kendi kafamızdaki peşin hükümlere uyduracak yerde kendimizi ona intibak ettirmeliyiz.

Kutsal metinlerin tarihini çıkarmada yapılması gereken üçüncü iş, peygamberlerin kitaplarında bize kadar gelmiş olan çeşitli değişikliklerin tesbit edilmesidir; her bir kitabın müellifinin hayatı, karakteri ve gayesi; oynadığı rol; yazılarını hangi devrede, ne vesile ile, kimin için ve hangi dilde yazmış olduğu. Bu da yetmez; her bir kitabın yaşından geçenleri, ilk defa nasıl yazıldığını, sonra hangi ellere düştüğünü, bize orada verilmek istenen dersleri, kim tarafından bu kitabın kutsal metinlere ithal edildiğini ve nihayet, bütün bu kitapların nasıl bir tek külliyat haline getirildiğini bilmemiz lâzımdır[1]...

Katoliklerin tarafında da faaliyet eksik değildi. Onlarda da azizleri tahtından indiren bir Jean de Launoy çıktı; allâme Mabillion metin tenkitlerine daldı; hattâ *l'Histoire Ecclésiastique* gibi gayet ortodoks bir kitabın yazarı olan Rahip Fleury bile Meryem Ana'ya ve Havvarîlere ait hikâyelerden halk tahayyülünün mahsulü olan süslü efsaneleri ayıkladı. Devrin havası işte böyleydi.

Mamafih bütün bu temayüllerin iyice belirgin bir hale gelebilmesi için, aşağıdaki gibi gayet basit ve sade, fakat kesin sözler söyleyebilecek birinin sahneye çıkması gerekmiştir:

---

[1] *Tractatus theologico-politicus*, VII.

Tenkitçilik işiyle uğraşanlar sadece yazarların sözlerindeki lûgat manasını ortaya çıkarmaya çalışsın, bu maksadın dışındaki her türlü yorumu bir tarafa bıraksınlar.[1]

Richard Simon ve onun 1678'de çıkan *Histoire critique du Vieux Testament* adlı eseriyle tenkidçilik artık kendi yolunu buldu.

Richard Simon'un eserin ön sözünde işaret ettiği gibi, bu iş teknik bir meseleydi:

Fransızcada bu konuda şimdiye kadar hiçbir şey çıkmadığı için, ben bazan kulaklarına biraz garip gelecek tabirler kullandığım zaman okuyucular şaşırabilirler. Her mesleğin kendine mahsus bir terminolojisi vardır ve bu onun adeta kutsal bir varlığıdır. Bu kitapta tenkid tabirini ve ona benzer diğer bazı tabirleri işte bu manada kullanıyorum; üzerinde eser yazdığım mesleğe mahsus tabirlerle fikrimi ifade etmek için bu kelimeleri kullanmak zorundayım. Kendi dilimizde bu ifadelerin kullanılışına alışmış olan âlimler bunları yadırgamayacaktır. Meselâ Louis Cappelle'in Critica Sacra adlı kitabından, veya İngiltere'de Critici Sacri adı altında çıkan kutsal kitap şerhlerinden bahsedince Fransızca'da buna la Critique de Cappelle, les Critiques d'Angleterre diyoruz.

Şimdi artık kudretini her tarafa yaymak üzere, sırf âlimler arasında geçen bir iş olmaktan çıkan bu hususî sanat kendi başına [illegible] haline gelmiştir. Onun maksadı, üzerinde uğraştığı metinlere atfedilen gerçeklik ve kesinliğin derecesini tesbit etmek, bunun dışında herşeyi, meselâ bir

[1] *Histoire critique du Vieux Testament*, III üncü kitap, bl. XV.

metnin güzelliğini veya ihtiva ettiği ahlâkî kıymeti korumayı tamamen bir tarafa bırakmaktır. Eğer tenkid bir kutsal eserin tetkikine yönelmişse, bu işi her türlü teolojik mülâhazadan müstakil olarak yapar, çünkü teoloji onun sahasının tamamen dışındadır. Tenkitte bir şeye ne hücum edilmeli, ne de o şey savunulmalıdır. Tenkidci hiçbir metin üzerine kendi yorumunu koymaz; hiçbir otorite de bir metni olduğundan başka şekle sokamaz. Eğer bir pasaj belli bir dogmaya zıd düşüyorsa ve o pasajın aslına uygun olduğu isbat edilmişse bundan metin değil, fakat dogma zarar görür. Eğer bir pasaj bir dogmanın esas desteğini temin ediyor ve pasajın uydurma olduğu anlaşılıyorsa, o zaman dogmanın çıkarılması gerekir. Eldeki metin ister İlyada, ister Eneid, ister Tevrat'ın ilk beş kitabı olsun, tenkidin prensipleri değişmez. Tenkitte *a priori* hiçbir şey yoktur. Taşa hâkkedilmiş, parşömen veya kâğıt üzerine yazılmış birşeyle karşılaştığı an tenkid artık kendisinden başka otorite tanımaz.

Tenkidciliğin temeli filolojidir: vaktiyle mütevazı bir hizmetçi iken şimdi kraliçe olan filoloji. Renan'ın filoloji için yaptığı övgüyü Richard Simon, öbür dünyadan, mutlaka alkışlardı, çünkü kendisi de öyle düşünüyordu. Bütün kalbiyle istediği şey, tenkidci ve filolog olmaktı. Kendisinden önce, kronolojistler de tenkidci olmak istemişlerdi. Onlar da kendi işlerinden, yani zaman hesabı yapmaktan başka şeyle uğraşmadıklarını söylüyorlardı; ama onlar kendi buluşlarından korkan insanlardı. Onlarda en çok eksik olan nokta, yapmak iddiasında bulundukları inkılâbın mahiyetini gerçekten anlamayışlarıydı; kutsal metnin derunî manâsını da anlamış değillerdi. Grotius da Eski ve Yeni Ahidler üzerine şerhler yazarken tenkid yapıyordu, ama yeterli değildi. Tam iki defa kendi koyduğu prensibi ihlâl etmiş-

ti: evvelâ, önündeki meseleyle hiç ilgisi bulunmayan eski-çağ paganizmine müracaat etmiş; ikinci olarak da, kendi şahsî kanaatlerinin tesirinde kalmıştı. Grotius bir Arminyan, bir Sosinyan'dı ama, genel olarak, aldığı metinleri gerçek kıymetlerine göre seçiyordu. *Genel olarak,* ama herzaman değil, çünkü bazan seçtiği metinler Arminyanların, Sosinyanların işine gelen cinstendi. Ya Spinoza! Elbette o da bir tenkitçi idi; hattâ onu Richard Sinon'un birinci elden üstadı saymak gerekir. Netekim Simon onun vardığı neticeleri reddetmekle beraber, aşağıdaki sözleri büyük bir üstada duyulan saygıyı da ima ediyor:

Beni, kutsal metinlerdeki mucizelere katiyen inanmadığını söyleyen dinsiz Spinoza ile aynı dili kullanmakla itham etmeyin. Çoklarının inandığı bu peşin hükmü lütfen kafalarınızdan silin. Spinoza'nın kendi düşünlarına göre vardığı din aleyhindeki neticeleri reddetmek lâzımdır; fakat bu düşünların daima yanlış sayılması ve bir tarafa atılması doğru olmaz.[1]

Spinoza bir dahî olmakla beraber iyi bir filolog değildi; yaptığı yorumların esasında bu eksikliğin tesirleri görülmektedir. Onda metafizik ilimden daha hâkim bir mevki kazanmıştır. Ancak Richard Simon geldikten sonradır ki tenkidcilik kendine ait kanun ve prensipleri olan saf bir meslek haline geldi. Tenkidin çıkardığı neticeler üzerinde ne felsefenin ne de dinin en ufak bir tesiri vardı, onun için mühim olan sadece müsvette, mürekkep, yazı, harf karakterleri, virgüller, noktalar ve akşamlardı. Bu profan ilim kutsal otoritenin müdahelesini katiyen tanımıyordu.

[1] *Lettres choisies,* 1730 baskısı, cilt IV, mektup 12.

Richard Simon cırlak sesli, çirkin yüzlü, pek de zevkice görünüşlü olmayan ufak-tefek bir adamdı. "Başka birçok kimse için, kaderi yüzünde yazılı diyebilirsiniz, ama bunun için değil." Tabiat ona ailesi ve hayat şartları bakımından da pek gülmemişti. Babası Dieppe'de basit bir demirci idi. Ama tabiat ona bir çalışma aşkı, keskin ve kuvvetli bir zekâ, çelik gibi bir irade, ve hepsinin üstünde, hem istikrarlı hem esnek bir karakter bahşetmiş bulunuyordu. Dieppe'deki Oratuar'da humaniteler ve felsefe tahsil etti, sonra kendi tabii temayülüne uyarak, papaz zümresine katılmaya karar verdi ve bir bursla Paristeki papaz okuluna gönderildi. Fakat orada "tahammül edemediği birtakım iğrenç şeyler yüzünden" cemaatı da terketti. Eğer zengin bir kişi, Rahip de La Roque kendisini himaye ederek para verip, ilâhiyat tahsili yapmak üzere tekrar Parise göndermemiş olsaydı daha başlangıçta kahrolacaktı. Şimdi artık hayattaki yolu kesin bir şekilde belli olmuştu. Hümanist değildi, hele skolastik hiç değildi. Peşinden koştuğu bilgi kimseyi ilgilendirmeyen, üstelik son derece zor birşeydi: İbranice öğrenmeye çalışıyordu.

1662'de Oratuvar'a geri döndü, orada çalışmalarına devam etmesine müsaade verdiler. İşte onun gibilerin karakterini belirten ve ehemmiyetlerini gösteren bir anekdot: oradaki biraderleri odasındaki kitaplar arasında Londra'da basılmış çok dilli bir Kutsal Kitap ve kutsal metinler üzerine yazılmış tenkidli şerhler gibi birtakım sapık eserler bulunca çok şaşırmışlar ve gidip ihbar etmişlerdi. Ama anlaşıldı ki, M. Simon'un bir suç ortağı vardı ve bu suç ortağı da Oratuar'ın müdürü Rahip Bertad'dan başkası değildi. İkisi birlikte hergün Kutsal Kitabı İbranice aslından okuyorlardı ve bu altmışlık ihtiyar genç üstadın önünde diz

çöküyordu. M. Simon bu dostluktan azamî istifade temin etti.

Hayatının en mesut günleri belki de Saint-Honoré sokağındaki Oratuvar'ın kütüphanesinde cemaata ait şark kitaplarını tasnif etmekle geçirdiği günlerdi. Filoloji bilgisini genişletmek ve derinleştirmek; doğrudan doğruya kaynaklara başvurmak; etrafında, elinin altında, en iyi ve belki de yegâne öğretmenlere sahip olmak: bütün bunlar ne zevkli şeylerdi! Sadece hergün kitapları ve el yazmalarını karıştırmakla da yetinmedi; birtakım Yahudi hahamlarıyla, bilhassa Jona Salvador adlı biriyle şahsî dostluk kurdu ve onunla kutsal kitap okudu. 1670'de, papazlığa tayin olunduğu yıl. Salvador'un ricasıyla, cinayetle itham edilen Metz Yahudilerini müdafaa eden bir yazı kaleme aldı.

Hahamlık denizine yelken açmak ister misin? O halde, diyordu Simon, o uzun ve güç yolculuğa alışkın bir kaptan seç. Kendisinin o büyük denizdeki seyahati yıllarca sürdü. Kısa ve emin bir yoldan gitmek için gerekli hiçbirşeyi ihmal etmedi. Bütün haritalara müracaat etti, bütün burçlara baktı. Bütün iradesini kullandı, bütün kabiliyetlerini ortaya döktü: vazıh düşünme kabiliyeti sayesinde en karışık gramer meselelerini bile açıklığa kavuşturdu; temyiz kabiliyetini, açık kalpliliğini, keskin zekâsını, isabetli düşünme alışkanlığını kullandı.[1] Bilgi hazinelerinin, bilhassa İbranicenin içine daldı; ve nihayet bir gün kitabını yazabilecek hale geldiğine kanaat getirdi: *Histoire critique du vieux testament* (Ahd-ı Atikin Tenkidî Tarihi).

---

[1] Bütün bu ifadeler F. Spanheim'a aittir. Bakınız, onun *Lettre à un ami, où l'on rende compte d'un livre qui a pour titre, Histoire critique du Vieux Testament, publiée à Paris en 1678 (1679).*

"Bir defa, metinlerin hangi zaman ve yerlerde hangi durumda bulunduğunu, üzerlerinde meydana gelen bütün değişmeleri tam ve doğru bir şekilde bilmeden kutsal kitapları iyice anlamaya imkân yoktur...". Böylece onun metodunun esas kaidesi ve prensibi daha başlangıçta açıkca tesbit edilmiş oluyordu. Her defasında bu prensibi tekrar etti. "Benim kanaatimce" diyordu, "metin tenkidi hakkında bilgimiz olmadıkça Kutsal Kitaptan gereği gibi faydalanamayız". Filolojiye gelince, işte onun ehemmiyetini gösteren bir misal: Bir kelimeyi, tek bir kelimeyi, ehemmiyetsiz gibi görünen bir bağ kelimesini, meselâ "veya" yı metinden çıkarırsanız, açıkca sapıklığa meydan verebilirsiniz. Luka İncilinin üçüncü faslı şöyle başlar: "İmdi, Tiberius'un imparatorluğunun onbeşinci yılında...". Bu demektir ki, daha önce bazı şeyler geçmiştir, çünkü gramercilerin adversatif dedikleri *imdi* daha evvel söylenmiş bir şeyle zarurî bir bağlantı ifade eder. Diğer taraftan, doğrudan doğruya "Tiberiüs'ün imparatorluğunun onbeşinci yılında" diye başlarsanız, o zaman Luka İncilindeki ilk iki bölümün sonradan ilâve edildiğini iddia eden eski Marsiyonit sapıklarına koz vermiş olursunuz. Hele büyük güçlüklerle dolu olan ve bilgisizlerin bu güçlüklerin mevcudiyetinden dahi haberdar olmadıkları Ahd-i Atik, benim şurada ehemmiyetini gösterdiğim kaidelere riayet edilmedikçe hiç anlaşılmaz.

Kutsal Kitabı elinize alın ve hiçbir peşin hükme kapılmadan gözden geçirin. Size nasıl görünüyor? Tanrı tarafından, doğrudan doğruya vahyedilmiş, yazıya geçirilmiş ve bu orjinal haliyle bize kadar gelmiş olduğunu söyleyebilir misiniz?

Richard Simon kendisi cevap veriyor: Dikkatle incelenince, açıkça görülür ki Kutsal Kitabın metni tadilâta uğramış, değişiklikler geçirmiştir; çözülmesi gereken kro-

nolojik problemler ihtiva etmektedir; bazı yazmalarda bütün bir bölüm garip takdim-tehirlerle doludur. Bunları yazıldıkları devir içinde incelememez, İbranî medeniyetini tanımaya ve anlamaya çalışmamız gerekir. Meselâ bu peygamber dediğimiz adamlar kimlerdir? Bunlar birer kâtipti; devletin işlerini sadakatle kaydetmek ve bu kayıtları da ait oldukları arşivlerde muhafaza etmekle görevli resmî memurlar.

Eğer bu hükümet kâtipleri İbranî cumhuriyetinde Musa zamanındanberi mevcut olmuşsa, ki öyle görünüyor, o takdirde önümüzdeki bütün güçlükler çözülmüş olur ve Tevrat'taki ilk beş bölümün Musa tarafından yazılmış olmadığı anlaşılır; yazılış tarzından da anlaşıldığına göre, Musa'dan başka bir kimse onları derlemiş ve kaleme almıştır. Bu kitapların tarihi ile ilgili şeyler katiplere ve kanun ve nizama ait herşey de Musa'ya atfedilmiştir: işte bu ilk beş kitaba Musa Kanunu adı verilmesi de bu yüzdendir.

Bu peygamberler veya hükümet katiplerinin bütün işi sadece zamanlarında olup biten şeyleri yazarak arşivlere koymaktan ibaret değildi; bazan da kendilerinden önce kiler tarafından tesbit edilmiş vukuata yeni bir şekil verirlerdi. İşte bu sebeple diğer kutsal metinlerde birtakım ilâveler ve değişiklikler meydana gelmiştir. Aynı şekilde, bu kitaplar aslında çok geniş olan hatıraların birer özeti mahiyetinde olduğuna göre, kutsal metinler için tam ve kesin tarihler bulamayışımıza hiç şaşmamak gerekir. Meselâ kutsal kitapta adı geçenlerden başka hiçbir Pers kralı bulunmadığını sanmak ve tarihi onların krallık sırasına göre çıkarmaya çalışmak gülünç olur; çünkü hükümet katipleri orada sadece Yahudilerle ilgili krallardan bahsetmişlerdir.

Peygamberler dışındaki yazarlarda daha birçok kralların geçtiğine dair işaretler bulunduğuna göre, bunlardan çıkarılacak bir kronoloji çok daha geniş olacaktır. Nihayet, zamanın yaptığı tahribatı ve el yazması kitapları kopye edip çoğaltan kimselerin ihmallerini, yazarların içinde bulundukları maddî hal ve şartları da hesaba katmalıyız.

İbranice nüshalar birbiri üzerine konan yapraklar veya küçük rulolar üzerine yazılmış olduğuna ve herbiri bir cilt teşkil ettiğine göre, bu ruloların sırası kazaen değişmiş ve yazılan şeylerin sırası da böylece değişmiştir.

Kısacası, Richard Simon fikirlerini öylesine sade ve öylesine kuvvetli bir şekilde ifade etmektedir ki, kutsal ve esrarlı bir âleme dalmaktan başlangıçta korkan okuyucular böyle bir rehberi artık can kulağıyle dinlemeye başlıyorlar. Simon, müşahhas açıklamalar yaparken, mantıkî bir bedahet havası vermeyi biliyor. İlâhiyatcılar gibi konuşmaktan hoşlanmıyor. *Histoire critique* adlı eserini de güzel ve iyi Fransızca ile yazmak istemişti. Lâtince, yorumcular arasında geçen bazı münakaşalar için yeterli olabilirdi, ama kutsal metinlerin umumî tarihi herkesi ilgilendirmesi gereken bir konu idi.

Buraya kadar görmüş olduğumuz büyük şahsiyetlerin karakterleri nisbeten sade ve basittir: bunlar doğuştan isyankâr insanlardır, ancak muhalefet yapmakla rahat ederler. Ama Richard Simon'un psikolojisi çok karmaşıktır. Bir katolik papazı olan bu adam sadece katolik doktrinine tam bağlılığını bildirmekle kalmamış, kilise nizamına da sadık kalmıştır. Kilise onu suçlarsa bile o yine kilisenin yanıltılmış olduğunu isbata çalışırdı.

Çünkü kendisini ortodoks sayıyordu. Vahyi reddetmek şöyle dursun, kutsal metinleri tadil edenleri bile va-

hıy almış kabul ediyordu. Ona göre Musa ile konuşan Tanrı aynı zamanda Musaya ait metni her çağda yeniden kaleme alan İbranî kâtipleri ve vakanüvisleriyle de konuşmuştu. Kutsal kitaptaki değişikliklerin yazarları "kutsal metin yazma kudretine sahip oldukları gibi, bu metinlerde tadilât yapmaya da muktedirdiler". Böylece peygamberler, yani hükûmet katipleri Tanrı kelâmını devamlı yorumladılar. Kutsal kitap metninin yazıcılarına bu mukaddes vazife Musa devrinden başlamak ve çağlar boyu devam etmek üzere, Tanrı tarafından verildi. İbranî kavmi gerçekten Tanrı'nın seçilmiş kavmidir.

İbranî Cumhuriyeti hiçbir zaman Tanrı'dan başka şef tanımamış olması bakımından dünyanın diğer bütün devletlerinden farklıdır; devlet kralların idaresine geçtiği zamanlarda bile Tanrı onu idare etmeye devam etmiştir. Ona aziz ve ilâhî cumhuriyet unvanını kazandıran işte budur; bu cumhuriyetin halkı da azizler mertebesine yükselerek bu şerefli ünvanla dünyanın diğer kavimlerinden ayrılır. Yine bu sebepledir ki, Tanrı İbranilere, Musa ve ondan sonra gelen peygamberler vasıtasıyla, tamamen kendisine ait olmak üzere kendilerini seçtiği için, kanunlar vermiştir.[1]

Varsın başkaları geleneğin kıymetini inkâr etsinler; Richard Simon kendi hesabına bu geleneği müdafaa ediyor. Kutsal metinlerin gayet vazih olduğu, Tanrı'nın emirlerini anlayabilmek için onu okumanın kâfi geldiği doğru değildir: gelenek kutsal metinlerin vazgeçilmez bir tamamlayıcısıdır; bu metinler gelenek sayesinde izah ve tefsir edilir. İşte bu yüzden R. Simon. *Histoire critique du Vieux Testament*'da gelenek üzerinde önemle duruyor:

[1] Kitap I, bl. II.

Önümüzdeki sahifelerde görülecektir ki, hukuk kaidesiyle vakıa kaidesini birbirinden ayırırsanız, yani kutsal metinleri gelenekle birarada mütalâa etmezseniz, dinde hiçbir şeyden emin olamazsınız. Tanrı kelâmını kilise geleneği ile birarada düşünmek bu kelâmın kıymetini azaltmaz, çünkü bizi kutsal metinleri öğrenmeye sevkeden Tanrı aynı zamanda kendi kutsal hazinesini emanet ettiği kiliseye de bağlanmamızı istemektedir.[1]

Ve Richard Simon izahatına devam ediyor: Musa tarafından yazılı kanunlar getirilmeden önce, eski rahipler imanın safiyetini sadece gelenek vasıtasıyla muhafaza ediyorlardı; Musa'dan sonra Yahudiler karşılaştıkları bütün müşkülilerde bu kanunların yorumcularına danıştılar. İncil konusunda da ne olduğuna bir bakalım: İncil daha hiç yazıya geçmeden birçok kiliselerde öğretiliyordu; aynı şifahî gelenek havarîler tarafından kurulan belli-başlı kiliseler tarafından da muhafaza ve idame edilmiştir. O kadar ki, İrene'ci veya Tertulyan bir hristiyan rafızîlerle münakaşa ederken Kutsal Kitaptaki Tanrı kelâmından ziyade geleneğe dayanıyor, geleneği tercih ediyordu. Ruhanî Meclislerde piskoposlar, Kutsal Kitaptaki müphem pasajları açıklamak üzere kendi kiliselerinin tefsir geleneğine müracaat ederlerdi.

Otuzlar Meclisindeki rahipler, işte bu yüzden, kutsal metinlerin hiçbir zaman Kilise pirlerinin ittifak ettikleri hükümlere aykırı bir şekilde tefsir edilemeyeceğine karar verdiler. Üstelik, aynı Meclis aslına uygunluğu sabit olan şifahî geleneğe de tıpkı kutsal metinlerdeki Tanrı kelâmı kadar otorite tanıdılar; bu yazıya geçmemiş geleneğin Haz-

[1] Kitap I, yazarın önsözü.

ret-i İsadan doğduğunu ve onun tarafından havarilere intikal ettiğini, oradan bize kadar geldiğini kabul ettiler. Biz bu geleneklere, bütün halinde, hristiyanlığın başlangıcından beri ilk kiliselerde kutsal metinlerden müstakil olarak, hristiyan dini hakkında yapılmış bir özet nazarıyle bakabiliniz...

Bu ifade ettiği fikirlerden tamamen emin olan Richard Simon, protestanlara yıldırımlar yağdırmaya başladı. Sadece ve sadece Kutsal Kitaba dayanan protestanlar böylelikle tadilâta uğramış yazılara güveniyor, geleneği reddediyorlar, dolayısıyle de bu müphem metinlere takaddüm eden, onlarla birlikte devam eden ve onları vuzuha kavuşturan Esprit'nin rehberliğini reddetmiş oluyorlardı. Simon, Windros müşavere heyeti azasından Isaac Vossius'la ve önce Rouen'da sonra Rotterdam'da papazlık yapan Jacques Basnage ile uzun ve hararetli münakaşalara girişti. Fakat bilhassa sosinyanlara şiddetle çatıyordu, çünkü onlar geleneğe hicbir otorite tanımamakla kalmıyor, aynı zamanda Kutsal Kitabın bazı kısımlarına da itibar etmiyorlardı; işlerine gelen şeye, yani umumiyetle akla uygun görünen şeylere inanıyor, gerisine boş veriyorlardı. Bu manâda Richard Simon âdeta katolikliğin savunucusu durumundaydı.

Bu manada. Ama onun düşüncesindeki gedikleri, bir kategorideki fikirden tamamen başka bir kategorideki fikre nasıl geçtiğini kim görüyordu ki? Simon Musa kanunlarının daha sonraki birçok ilâvelerle dolduğunu söyleyerek başlıyor. Bu bir vakıadır, hiç değilse kendisi buna bir vakıa nazarıyla bakıyor. Ama sonra da bu kanunların ifadesinde tadilât yapan yazarların da, takip edebildiğimiz kadarıyle, yine Tanrı'dan ilham aldıklarını söylüyor. İşte

bu bir vakıa değildir; bu sadece şahsî bir inanç, kendisinin yaptığı bir yorumdur. Bir tarafta ilmî bakımdan isbatlanması mümkün bir tarihî hadise, öbür tarafta bir inanç ve iman meselesi var. Hristiyan olmayan biri buradaki ilk önermeyi kabul edebileceği halde ikincisini reddeder. Meseleyi din - dışı bir açıdan ele alırsak, onun tezinin ilk kısmı ile mutabık kalabiliriz, yani kutsal metinlerin insan eseri unsurlarla dolu olduğunu kabul edebiliriz; ama orijinal metni tadil eden Yahudilerin Tanrıdan ilham aldıklarını kabul edemeyiz. Bu ikinci iddia Simon'un şahsî inancıdır; hiçbir objektif delile dayanmamaktadır. İşte burada Simon kanunlarını ve hudutlarını bizzat sıkı sıkıya tesbit etmiş olduğu tenkid ve filoloji sahasından dışarı çıkıyor.

Kitaplarının önsözlerinde niyet ve maksadını izah ederken bu hudutların dışına çıkıyor. Ama *Histoire critique* adlı eserini teferruatıyle takip edersek tabiî temayülünün hangi istikamette olduğunu açıkça görürüz. Tevratın ilk beş bölümü üzerinde çalışırken dikkat edin: Maksadı bu bölümlerin sadece Musa tarafından yazılmadığını göstermektir; zira bunlarda Musa'nın zamanından evvele ait iktibaslar, atasözleri, mısra'lar bulunduğu gibi, Musa'dan sonra olan şeyler de vardır. "Meselâ, Deutéronome'daki son kısmın, yani Musa'nın ölümünü ve defnedilmesini anlatan kısmın Musa tarafından yazılmış olmasını akıl alır mı?"[1] İlk beş bölüm sayısız tekrarlarla doludur: "meselâ tekvin bölümünün yedinci kısmındaki Tufan hikâyesine bakalım. 17 nci cümlede *'Sular yükseldi, gemiyi kaldırdı, ve onu arzın üstüne çıkardı'* deniyor. 18 inci cümlede *'Ve sular galebe edip yer üzerinde tekessür etmekle gemi sular yüzünde seyrederdi'* deniyor. 19 uncu cümlede *'Ve su-*

[1] Kitap I, bl. V.

lar yer üzerinde ziyadesiyle galebe edip göğün altındaki bütün yüksek dağların hepsi örtüldü' deniyor. Aynı şey 20 inci cümlede de tekrar edilmektedir: *'onbeş zira' yüksekliğinde sular galebe etmekle dağlar örtüldüler'*. Bu hadiseyi birtek yazar yazmış olsaydı daha az kelime ile, bilhassa bir tarihi hadisede, anlatmış olmaz mıydı?" Richard Simon çalışmasına devam ediyor; bitirdiği zaman acaba okuyucunun aldığı intiba nedir? Yaratılış hakkında Kutsal Kitapta anlatılanların insicamsız olduğu mu, kutsal metinlerin çok değişik tarihlerde beceriksiz kimseler tarafından biraraya getirildiği mi, bu metinlerin çok defa ve beceriksizce kaleme alınışı yüzünden orijinal metni hiçbir zaman bulamayacağımızı mı? Böyle karmakarışık bir işte acaba şifahî tefsir geleneği bize ne yardımda bulunabilir?

Richard Simon bu defa da geleneği incelemeye koyuluyor, ama bir mümin gözüyle değil, tamamen tenkidci bir kafa ile. Burada da onun nasıl çalıştığına bakalım, ve St. Augustine'i nasıl ele aldığını yakından görelim. Bu büyük aziz manevî ve zihnî kudreti ve hükümlerindeki sağlamlık dolayısıyle, Kutsal Kitap tenkidciliğinde müstesna bir yer işgal eder. "Hristiyan doktrini üzerindeki kitaplarında ve diğer yazılarında, kutsal metinlerin doğru bir şekilde yorumlanması için gereken vasıflara işaret ediyor. Fakat "kendisi mütevazı bir insan olduğu için, bu vasıfların pek çoğundan mahrum bulunduğunu samimiyetle söylüyor" ve kendi şerhlerinde de pek sıhhatli şeyler bulunmuyor. İbranice bilmediği için, Maniheistleri cerhetmek maksadıyle Tevrat'ın yaratılış bölümü üzerinde giriştiği çalışmanın kendi kudretini aştığını görmüş, "acele ile ve gerekli teçhizata sahip olmadan yaptığı tefsir çalışmasını kötülemekten de hiç çekinmemiştir". Kelimelerin düz lügat manâlarına bakacak yerde "metinden olduğu kadar tarihten de

uzak rumuzlu ve kinayeli yorumlar yapmıştır". "Onun ince ve keskin zekâsı kutsal metinlerin arzettiği güçlükleri kolayca görmesine imkân vermiş, bazan hiç farkedilmeyen birtakım güçlükleri keşfetmesine de yol açmıştır; fakat o bu konularda okuyucuyu tatmin edecek çözümler bulacak kadar tecrübeli değildi". "Üstelik, kafasında bir sürü felsefî ve dinî peşin hükümler vardı ki bunları yazdığı herşeye soktu..."[1] Ve böyle gidiyor. Sadece şunu ilâve edelim ki, Richard Simon aziz Augustin'i aziz Jerome'un karşısına çıkarmaktan gizli bir zevk duyuyordu; hristiyan olmayan bir okuyucunun aziz Augustin'in otoritesi hakkında ne çeşit bir kanaata varacağını görmek hakikaten ilgi çekici birşey olurdu.

Sonra yine tenkid ve filolojiye, ilgisini gerçekten uyandıran şeylere döndü. "Sağlam muhakeme"ye hiçbir şeyin, hele "aydın denilenlerin ve onların ayakdaşı olan fanatiklerin hiç karşı duramayacağına katiyetle inanıyordu. "Kutsal metinlerin derunî hakikatlerini bize ifşa eden" bir "içten gelen ses", bir "kalb gözü" hakkındaki bütün lâflar artık eski zaman masalından ibaretti. "Bugün bu kalpgözü denen şey, akıldan ve aklıselimden mahrum bulundukları için aradaki boşluğu doldurmak üzere böyle bir vasıtaya müracaat eden Kuveykırlar ve benzeri cahillerin dışında pek az işitilmektedir."

Richard Simon karşısındaki bütün engellerle mücadele ederek yoluna devam etti. 21 Mayıs 1678'de Oratuvar'dan ihraç edildiğini kendisine bildirdiler. Aynı yıl *Histoire critique du Vieux Testament* adlı eseri Kraliyet Meclisinin emriyle yasaklandı ve bu emir üzerine polis komiseri basılı nüshaları toplatarak kâğıt hamuru makinesine attırdı.

---

[1] Kitap III, bl. IX.

1683'de Katolik Kilisesinin Yasak Kitaplar Komitesi de eseri resmen mahkûm etti. Ama Simon, sansürcüleri hiçbir zaman tatmin edemeyeceğini ve bir elyazması nüshadan "M. Elzevir" tarafından yapılan sahte bir baskının Fransada yayılmakta olduğunu görünce, sahih nüshalardan birini alarak 1685'de Amsterdam'da neşretti. Çalışmalarını bırakmadı; bitip tükenmez enerjisini harcayacak bir yer bulmalıydı. Ahd-i Atik konusunu incelediğine göre, şimdi de Ahd-i Cedid (İncil) ile uğraşması pek tabiî idi. Bu çalışmaya hazırlık olmak üzere birçok başlangıç kabilinden tetkikler neşretti: 1689'da *Histoire critique du texte du Nouveau Testament;* 1690'da *Histoire critique des versions du Nouveau Testament;* 1693'te de *Histoire critique des commentaires du Nouveau Testament* çıktı. Her başlıkta bir critique (tenkidî) kelimesi vardı ve yanlış anlaşılmaması için her defasında bu tabiri izah ediyordu; bu izahata hiç son vermedi: Hristiyanlığın en eski günlerindenberi, zaman zaman kutsal kitaba girmiş yanlışları dikkatle düzeltme işine kendilerini vermiş din adamları vardı. Kutsal metinler doğru bir bilgi veren ve el yazması nüshalar üzerinde büyük bir araştırma ile yazılan bu kitaba "critique" (tenkidî) adı verilmiştir, çünkü burada hangi metinlerin kabul edilmesi gerektiği hakkında bir hükme varılmaktadır. *Tenkidî* kelimesi teknik bir tabirdir, bilhassa çeşitli metinleri tetkik ederek hangilerinin aslına uygun olduğu ve muhafaza edilmesi gerektiğine dair bir hüküm vermek üzere yazılan eserler için kullanılır. Avrupada cehaletin hüküm sürdüğü devirlerde bu tenkid sanatının bilinmemiş olması mazur görülebilir, ama şimdi hâlâ onu ihmal etmemiz için hiçbir makul sebep yoktur. Günümüzde tenkidcilik vaktiyle ilâhiyata verilen vazifeyi üzerine almalıdır. ... İlâhiyatçılar bu sözleri işitince herhalde öfkeden kö-

pürüyorlardı. "Böylece, bu tenkide göre, İncil'i doğru bir şekilde izah etmek için ilâhiyat bilgisini ve din geleneğini değil, filoloji kaidelerini takib etmek gerekir... Benim kanaatimce sosinyenlerin işine bundan daha çok yarayan birşey olamaz[1]..."

Ve nihayet Simon'un büyük eseri çıktı: *Nouveau Testament de Notre Seigneur Jésus - Christ, Traduit Sur l'Ancienne édition latine avec des remarques.* 1702'de Trevoux'da neşredilen bu tercüme sadece metne önem veriyor, her hususta metne dönüyor ve metnin düz manası veriliyordu; o zaman kanun gücünde olan geleneksel tercümeler, Simon'a göre, hatalarla ve tezatlarla doluydu, bunlar birer yorumdan ibaretti. Sahife kenarlarında Simon'un Yunanca ve İbranice bildiğini gösteren mukayeseli notlarla bu kitap, tabir caizse, tenkidî bir tercüme idi. "Ayrıca, benim notlarımda İncil metinlerinin ve havarilere ait metinlerin düz manalarını açıklamaktan başka hiçbir maksat bulunmadığı için, orada ancak bilgisiz kişilere zevk verebilecek *bâtınî* manalar aramaya hiç mahal yoktur." Düz, zahirî manadan başka bir mana olamaz: "aksi takdirde, insan sık sık manevilik veya bâtınîlik adı verilen karanlık yola girer."

İncil'in bu tercümesi de yasaklandı.

Richard Simon'a bir romantik gözüyle bakmamak lâzımdır; hele onu yumuşak ve tatlı göstermek hiç doğru olmaz, çünkü sert ve acı idi. Kesif bir entelektüel hayat yaşardı; ama hissî hayatı fakirdi. Büyük fikir kavgalarını severdi, ama kurnazca oyunlardan da hoşlanırdı: "Çünkü, mösyö, siz Paris üniversitesinden isimsiz bir ilâhiyatçının, Gal kilisesi papazı René de l'Ile'in Jérôme le Canus'nün,

[1] Arnauld'dan Bossuet'ye, temmuz 1693.

Jérôme de Saint - Foi'nın, Saint - Évangile rahibi Pierre Ambrun'ün, Origines Adamantius'un, Ambrosius'un, Jérôme Acosta'nın, Moni rahibi, Simonevîlle rahibinin, bütün bu ve daha pek çok yazarların tek bir adamda toplandığını düşünüyor olmalısınız". Bu tek adam Richard Simon'dur. Katoliklerle yaptığı münakaşalarda her zaman dürüst olmadı, meselâ *Histoire critique* adlı eserinin bir nüshasını Sorbonne'daki ilâhiyat mütehassıslarına tetkik edilmek üzere verdiği zaman, bu nüshadan tehlikeli bölümleri çıkarmıştı; protestanlarla giriştiği uzun polemiklerde de hristiyan ahlâkına pek az riayet etti. Kibirli ve sert karakteriyle gayet ağır ve alaycı bir ifade kullanıyordu; karşısındakini iğnelemekten zevk alıyordu. Yazdığı büyük eserlerde bile, bütün tevazu gösterilerine rağmen, kendisi hakkındaki takdirlerinin yanısıra başkalarıyla istihfaf ettiği hissedilir. Fakat bilhassa *Mektuplar*'ını - mektuptan çok hiciv ve risalelerden ibarettir - okuduğumuz zaman onda bir miktar garaz ve kötüniyet de bulunduğunu görürsünüz. O sadece, iktidar kendi yanında bulunanlarla kavga eden, ezilmiş olan, kendisini bütün vasıtalarla savunan, öfkeli, kızgın bir insan değildir: onda bir sapıklık zevki de vardır; saçma doktrinleri teşhir etmekten, dinden çıkmış ilâhiyatçılardan bahsetmekten, muhalif fikirler ihtiva eden gizli ve yasak kitaplara, dinamit gibi eserlere dikkati çekmekten hoşlanır. Bu türlü temayüllere sahip bir kafa ile onun iddia ettiği dindar karakter nasıl uzlaşır?

Onun gizli fikirlerini farkedenler gördüler ki
Bizim yazar pek de papaza benzemiyor...[1]

---

1 Dryden, *Religio Laici*, 1682.

Ama kendi içinde ne mücadeleler yaptığını, eğer yapmışsa, bize bildirecek birşey bırakmadı. Gerçek kanaatlerinin ne olduğunu öğrenmek için, bir tedbir olmak üzere kendi elleriyle yaktığı bir yığın notlarını okuyabilmemiz gerekirdi. Normandiya'da Bolleville'e çekilerek köy papazlığı yaptığı sırada vilâyet polisi tarafından çağırılarak sorguya çekilmiş, o da evrakının ele geçmesinden korkmuştu. Bütün notlarını büyük balyalar halinde yığarak geceleyin bir çayırlığa taşıdı ve orada yaktı. Kalbinin içinde neler bulunuyordu, ancak kalpleri okuyan Tanrı bilir. Oratuvar'dan ihraç edilince kendisini hep oranın bir parçası gibi görmeye devam etti. Üzerindeki damgayı silmek şöyle dursun, (Tu es sacerdos in aeternum) onu ısrarla muhafaza etti. İlimden başka hiçbir şey tanımak istemeyen bir âlim olarak işine devam etti ve katolik kilisesinin sansürlerine rağmen, kilisenin inatçı çocuğu olarak kaldı. "Tam bir hristiyan gibi kilisedeki kutsal ayinlere katıldı ve 1712 yılının ağustos ayında, yetmişdört yaşında iken, Tanrısına kavuştu."[1]

Daima inanılagelmiştir, her zaman öğretilmiştir, bu dünyanın yaratılışı kadar eski bir gelenektir gibi formüllere karşı gelen Richard Simon, bu suretle, o devirde insanların zihinlerine yerleşmiş olduğunu birçok vesilelerle gördüğümüz kıymet sistemiyle mücadele etti. İkinci olarak, tenkidciye kendi kuvvetinin ve vazifesinin tekmil şuurunu verdi. *Critici Studii utilitas et necessitas.* Kendisine hasım olan ve düşünce yapısı bakımından ondan çok ayrılan Jean Le Clerc, 1697'de muzaffer tenkid sanatının şifresini ve el kitabını neşretti. Üçüncü olarak, büyük bir tefsir cereyanının doğuşuna öncülük etti: Vicdanlarını alârma geçir-

[1] Bruzen de Lamartinière, *Éloge de Richard Simon.*

diği katolikler arasında olmasa bile, hiç değilse protestanlarda bu yolu açtı: *Histoire critique du Vieux Testament* üzerine kırktan fazla reddiye yazılmış olması onun uyandırdığı hareketi göstermeye yeter. Pek az müridi vardı: bunlardan Bizanslı Louis diye anılan Raphael Levy, kendisinden öğrendiği metoda göre Kur'anı tercüme etti. Ama cesaret verdiği kimselerin sayısı pek çoktu. Meselâ 1707'de Biagio Garofalo adında Napolili biri, Kutsal Kitapta vezinli hattâ kafiyeli cümlelerin bulunduğunu gösterdi: Eğer *Histoire critique* müellifi yolları açmamış olsaydı, Tanrı kelâmındaki bu beşerî izleri ortaya çıkarmaya kim cesaret edebilirdi?

Ya itikadsızlara verdiği delillere ne demeli? Bunlar kutsal metinleri kendi başlarına inceleyecek kabiliyette değillerdi, ama otoriteyi sarsabilecek her şeye inanmaya gayet müsait bulunuyorlardı; ve işi şu noktaya kadar götürdüler: "Yüzyıllarca önce yazılmış, gerçek manasını anlayamayan cahil kimseler veya üzerinde değişiklik yapan, ilâveler veya çıkarmalarla bugünkü haline getirmiş sahtekârlar tarafından bunca dile tercüme edilmiş kitaplara inanmamı nasıl isteyebilirsiniz[1]..."

[1] Baron de Lahontan, *Dialogues curieux*, 1703, s. 163 G. Chinard baskısı.

IV. BÖLÜM

Bossuet ve Kavgaları

Bossuet'yi Rigaud'nun tablosunda göründüğü gibi o haşmetli halinden başka türlü tasavvur edemezsiniz. Eğer bu portreye muhteşem demek zevksizlikse yine de mazur görmek lâzım, çünkü başka bir ifade bulamıyoruz: üslûbu, gösterişi, parlayışı daima gözümüzü doldurmaktadır. Yahut hatip Bossuet'yi hararetli bir cenaze nutku söylerken tasavvur edelim: daha ilk tıngırtılarda yücelere erişmiş gibiyizdir; hıçkırıklar ve hüzünlü ifadelerle dolu kreşendo ruhumuzda öyle derin ihtizazlar uyandırır ki bunlar bizi ye'se boğar; ve bu kutsal müzik bir ahiret ilâhisi halini aldığı zaman sanki insan-üstü seviyede bir varlığı, bir peygamberi dinliyormuş gibi oluruz.

Bossuet hakkındaki bu tasavvur yanlış değildir; ama burada hususî bir süzülme var; zaman orada asil, haşmetli ve muzaffer olmayan her şeyi süzgeçten geçirmiştir. Bir de bu portrede görülmeyen ezik, mahzun bir Bossuet vardır.

Onun derin imanındaki kuvvetli, şayan-ı hayret sadelikten herhangi bir şeyi değiştirmek de istemiyoruz. Bossuet bir defa ebedî, üniversel olana kendini kaptırmıştır: *quod ubique, quod semper...* "Tanrı'dan gelen hakikat mükemmeldir": işte onun sarsılmaz imanı bu düsturda yatıyor; bir hakikat mevcuttur, bu hakikati Tanrı insanlara bildirmiştir, bu hakikat İncil'de yazılıdır, mucizelerle te-

yid edilmiştir ve ilâhî olduğu için mükemmel olan bu hakikat aynı zamanda değişmez karakterdedir: eğer değişseydi hakikat olmazdı. Kilisenin rolü onun muhafızlığını yapmaktır: "Kendisine toptan verilmiş bulunan dogmaların dikkatli bir muhafızı olan kilise bu dogmalardan hiçbirini değiştiremez; hiçbirini eksiltemez, hiçbir ilâve yapamaz; zarurî şeylerin hiçbirinde kısıntı yapamaz, hiçbir fuzulî şey ekleyemez. Onun bütün işi kendisine eskiden verilmiş bulunan şeyleri temiz tutmak, kâfi derecede açıklanmış olanları teyid etmek, teyid ve tarif edilmiş olanları muhafaza etmektir[1]..." İnsan bu tek ve değişmez hakikate uymak zorundadır: eğer herkes kendine göre bir hakikat tutturacak olsaydı bir keşmekeşe ve mantıksızlığa düşerdik; elbette ki tek bir konuda milyonlarca, bir, yüz, on, hattâ iki hakikat bile olamaz, sadece bir tek hakikat olur. *"katolik* ile *sapık*'ın asıl farkı işte buradadır. Sapık (rafızî) bir kanaate sahip olan kişidir: peki, bir kanaati olmak ne manaya gelir? Kendi düşüncesine ve kendi hislerine uymak manasına. Ama katolik katoliktir, yani o üniverseldir, kendisine mahsus fikir ve duyguları yoktur; kiliseye ait düşünceyi hiç tereddüt etmeden takip eder[2]..."

Ey kutlu Kitap, ey aziz kutlu Kitap! Sen öyle kusursuz güzellikte, öyle renkli, öyle canlı bir şekilde insanlara kendi cinslerinin tarihini ve yapacakları işleri bildiriyorsun ki! katolikliğin temel prensipleri sendedir; geleneklerle tefsir edilen bu prensipler senin otoriten sayesinde şüpheye yer bırakmaz. İşte Bossuet bu kutlu kitabı hiç bırakmadı; ilk gençliğindenberi onu samimiyetle sevdi ve son

[1] *Premier Avertissement aux Protestants,* 1689. Lachat baskısı, cilt XV, s. 184. (Vincent de Lerins zikrediyor.)

[2] *Première Instruction pastorale sur les promesses de l'Église* (1700), Lachat neşri, cilt XVII, s. 112.

günlerine kadar da sevmekte devam etti. Ondan vazgeçmesine imkân yoktu. Kutlu Kitap onun gıdası, ekmeğiydi. Basit bir köy papazının ezbere bildiği bir dua kitabını tekrar okuması gibi, Bossuet de onu ezbere biliyor, tekrar tekrar okuyordu. Kilise Pirleri ilk hakikati izah, teyid ve inkişaf ettirdiklerine göre sık sık onlara koşmakta şaşılacak birşey yoktu. Bossuet basılı kitapları tutku ile seviyordu; bir münakaşa başlar başlamaz hemen bütün kitapları ortaya yığardı; imanının sağlamlığı onu zevkle ve vazife duygusuyla bilgi kazanmaktan alıkoymuyordu. Ama bütün kitaplar arasında en çok isteyerek müracaat ettikleri kilise pirlerinin kitaplarıydı; bütüp pirler arasında da en çok aziz Augustin'i seviyordu. Onun bütün ahvalini bir bir not eden Le Dieu kendisini şöyle görüyordu: "sadece aziz Augustin'in doktrinıyle beslenmiş, onun prensiplerine bağlanmış, hiçbir dogma kurmamış, hiçbir talimde bulunmamıştı; rastladığı her güçlükte sadece aziz Augustin'e müracaat ederdi; ve onda her şeyi bulurdu... Dindaşlarına vaaz vereceği zaman kutsal kitabıyla birlikte benden aziz Augustin'i isterdi; mücadele edeceği bir yanlış düşünce, kabul ettirmek istediği bir hakikat varsa hep aziz Augustin'i okurdu."

İmanından emin, okuduğu kitaplarla zihni aydınlık olan Bossuet kendi varlığına mana veren bir düşünce sistemine ulaştı; ve bütün şahsiyetiyle bu hayat felsefesine bağlanmaya, onu kuvvetlendirmeye, diğer insanlara da tanıtmaya çalıştı. Kendi eksiklikleri bu telakkiye zarar vermiyordu; Bossuet bunları kabul ediyordu. Hayatına nizam verirken zihninde hiçbir güçlük yoktu: hayatın gayesi isteyerek kabul edilmiş bir kaideyi daima tenkid edip durmak değil, bu kaidenin insana iyilikte, eylemde bulunmak için verdiği emniyetten faydalanmaktı. Kutsal Kitaptaki

Krallar bölümünde yazılı olan şu söze hayrandı: "itaat fedakârlıktan daha iyidir". İnsan itaat eder; Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olan krala itaat eder: ve insanı, Hayat ve Hakikat demek olan ve bağlandığımız nizamı kuran Tanrı'nın gösterdiği şekilde davranmaktan haz duyar, kararsızlıklar ve kılı kırk yaran düşünceler ona sıkıntı verir: tıpkı üç birlik kaidesine uyan, bu kaideyi doğru ve akla uygun bulan bir klâsik çağ yazarının üç birlik kaidesine göre çalışarak bir şaheser yaratması gibi.

Bossuet'nin mizacında zahidlik yoktur. Rancé'yi sever ve takdir eder: Trappe'da onu ziyarete gittiği zaman keşişler kendi reisleriyle Meaux piskoposu'nun birlikte uzun bir gezinti yaptıklarına, duaya ayırmadıkları zamanı samimi görüşmelere tahsis ettiklerine şahit oldular. Ama Bossuet manastırda kalmadı. Yine klâsikler gibi, her şeyden çok aşırılıktan kaçıyordu; dindarlığın bile aşırılığı ona tehlikeli görünüyordu. "Muannitler" le geçinemiyor, fakat zayıflara karşı sevgi besliyor, yoksullara şefkat gösteriyordu. Üzerinde ne Volnay ne de Saint-Laurent eksik bulunan masası lükse kaçmayan bir zenginlikteydi. Tabiata, Germiny'deki dünyanın en güzel bahçelerinin verdiği huzura meftundu; ağaçlar arasında elindeki dua kitabını tefekkür halinde okumaktan hoşlanırdı; bir tabiat manzarası ile ihtizaz halindeki bir kalp arasındaki derunî muhavere ona zevk veriyordu. Bazan pek sert olurdu, ama yine de çok şefkatliydi: dostluğun faziletini tanımıştı. Onun kalbinde üstadı aziz Vincent de Paul ile aziz Augustin barış içinde bir çift gibiydiler. Sadece sağlam ve kuvvetli değil, aynı zamanda muvazeneli bir şahsiyeti vardı.

Kendi süzgecinden geçirmediği hiçbirşeyi kabul etmeyen, fikirlerinin ve iradesinin tam şuuruna varmış bulunan

böyle bir ruha artık şüphe giremezdi: Bossuet de, en müşkülpesend şüpheciler gibi, düşüncesinin seyri ve ulaştığı neticenin pekâlâ farkındadır. Papaz olan yeğenine, ölüm döşeğindeki bir adamın kendisine sorduğu soruyu ve ona nasıl cevap verdiğini anlatıyor:

Ölüm döşeğindeki bir imansızı tedavi için bana getirdiler. Efendim, dedi,sizi hep dürüst bir insan olarak tanıdım; ölmek üzereyim, size itimadım var, lütfen bana samimiyetle söyleyin, dine inanıyor musunuz?

— İnanıyorum ve hiçbir zaman şüphe etmedim...[1]

Bu sarsılmaz iman karşısında söylenecek bir sözümüz olamaz. Ama biz şimdi o muhteşem ve münzevî Bossuet'yi bir tarafa bırakarak, çağdaşlarının kalabalığı içindeki Bossuet'yi görelim; onu münakaşalar, endişeler ve acılar içinde görmeye çalışalım; sadece gençlik günlerine ve ikbal devrine değil, ihtiyarlık yıllarına da bakalım: onu yaldızlı çevresinin dışında, hayatın tam içinde, her taraftan hücum edilen ve artık bırakılan bir geleneğin temsilciliğini yaparken inceleyelim.

Antoine Arnauld'nun kendisine gönderdiği ve kütüphanesinde bir nüshası bulunan *Tractatus theologico - politicus* sadece bir düşman değil, aynı zamanda insanı tahrik eden bir kitaptı. O Spinoza denen adam, o Hollanda'lı sefil Yahudi İbranice biliyorum diye caka satıyordu. Ne Latincenin ne de Yunancanın yeterli olduğunu söylüyordu: ya Kutsal Kitaptan bahsetmeyin, ya İbranice öğrenin, diyordu.

Bossuet Vulgatla yetinmişti, İbranice bilmezdi; işte bu ciddi bir eksiklikti ve Bossuet de bunun farkındaydı.

[1] Le Dieu, *Journal,* 15 mayıs 1700.

Eğer meseleyi kavrayarak münakaşaya girmek, modası geçmiş ve gülünç bir adam havası yaratmak istiyorsa, içinde taşıdığı ve kendisine vazifesini bildiren vicdanına uymak istiyorsa okula gitmeliydi. Ama bu iş öyle kolay değildi... Bossuet çalıştı. O küçük Konseyin manzarası görülmeye değecek kadar güzeldi: birtakım lâik filozoflarla, rahipler muntazaman biraraya geliyorlar; herbirinin elinde bir Kutsal Kitap, biri İbranice nüshadan, öbürü Yunancadan okuyor, aziz Jérôme'un ve din ulemasının fikirlerine de müracaat ediliyor; şerh ve izahlar yapılıyor, münakaşa ediliyor ve Bossuet kararlara varıyor, rahip Fleury de müşahedelerini yazıya geçiriyor. Bu konseydeki insanlar hep hayırlı şeyler yapmak isteyen insanlardı; bir grup teşkil ederek bilgilerini artırmaya ve kuvvetlendirmeye çalışıyorlardı, çünkü büyük imtihanlar devrinin geldiğini sezmişlerdi. Ama ya İbranice işi ne olacaktı, Bossuet onu hiç öğrenmiyecek miydi?

1678 yılının kutsal perşembe günü rahip Eusèbe Renaudot, konsey toplantısında reisin önüne yakında çıkacak bir kitabın, Richard Simon'un *Histoire critique du Vieux Testament* adlı eserinin fezlekesini getirdi. Bu kitap sansürün tasvibinden geçmiş, Oratuvar Cemaatının Genel Başkanı tarafından da müsaade verilmişti; hattâ Kral da kendisine yapılan ithafı kabul edecekti, çünkü La Chaise rahibi bu işe tavassut etmeyi vadetmişti. Bossuet derhal itiraz etti: Tenkidî Tarih denen bu şey bir yığın din aleyhtarı görüşten ibaretti, hür-düşünür takımının kalesi mahiyetinde olan bu kitabın derhal durdurulması lâzımdı. O gün kilisede merasimler ve istiğfara tahsis olunmuş bir gün olduğu halde Bossuet başvekâlete koştu, Michel Le Tellier'i ikna ve tazyik ederek kitabın neşirden menedilmesi hususunda söz aldı.

Ama ne acı şeydi bu! Bir rahip, Oratuvar'dan bir rahip, Kutsal Kitabı bu şekilde ele alsın! Richard Simon, yaşadığı müddetçe, Bossuet için daima bir sıkıntı ve üzüntü konusu olacaktı; etrafında dönüp duracak, kendisinin o kilise dışında kanaat besleyen taifeden olmadığını göstermeye çalışacaktı.: ama Bossuet'nin uyanık gözlerinden hiçbir şey kaçmazdı. Bu adam grameri ilâhiyatın yerine geçirmek istiyordu, o bir haindi.

Discours sur l'Histoire Universelle'in ikinci kısmını okurken, Spinoza ve R. Simon'un Bossuet'nin kafasında bir ukde olduğunu akıldan çıkarmazsanız, sadece katolikliği savunan yazarın kullandığı ateşli dili değil, kitabın gerçek karakterini de daha iyi anlarsınız. Bossuet orada hep reddettiği fikirleri verir; mahiyetleri ve asılları dolayısiyle kendi hususî düşüncesinden farklı olan iddialara cevap verir: bir inanç mesleğine, a priori bir prensibe, karşısındakilerin kendisine kabul ettirdikleri ve onlara cevap verebilmek için benimsemek zorunda olduğu bir tarih görüşüne kendini uydurmak hakikaten zor işti. Bossuet'nin iddiası gayet vazıhtır: Kutsal metinler, ilâhî kaynaktan geldiğine göre, onları tamamen insan elinden çıkmış metinler gibi ele almaya hakkımız yoktur. Fakat yeni tefsircilere cevap verebilmek için onların düşünce çerçevesine girmek ve beşerî bakış tarzlarını gözönüne almak gerekti ve Bossuet'nin sıkıntısı da buydu; Musa'nın geçmiş asırlara ait tarihî vakaları ne tarzda kaydettiğini açıklamak, Kutsal Kitaptaki ilk beş bölümün Esdras tarafından yazıldığı iddiasını cerhetmek, kutsal metinleri birer metin olarak incelemek, onlardaki karanlık noktaların, güçlüklerin, değişikliklerin sebeplerini bulmak gerekiyordu. Bu "boş münakaşalar" dan kurtulmak için sabırsızlanan Bossuet doğrudan doğruya şu meseleyi ortaya attı: teferruatı bırakarak esasa gele-

lim: Kutsal Kitabın bütün farklı nüshalarında hep aynı kanunlara, aynı mucizelere, aynı kehanetlere, aynı tarih sırasına, aynı doktrin bütününe ve nihayet aynı öze rastlıyoruz: daha ne isteyebiliriz? Bu değişmez bütünün yanında teferruat farklarının ne önemi olabilir? Daima açık ve samimî olan münakaşalarında hiçbir itirazı çevirmiyor: yapılan itirazları önüne koyarak onları süratle cevaplandırmaya çalışıyor: "Ve işte itirazların en kuvvetlisi: Musa'nın kitabına ilâveler yapılmamış mıdır, kendisine ait olan bir kitabın sonunda onun ölümünden nasıl bahsedilebilir? Hayatında olup biten şeylere bir de onun ölümünün eklenmesiyle bunların hep bir bütün haline getirilmesi ne harikulâde şeydir! Diğer ilâvelere gelince, bakalım bunlar ne biçim şeylerdir: Yeni bir kanun mu ilâve edilmiştir, yeni bir merasim mi, yeni bir dogma mı, mucize mi, kehanet mi? Hiçbiri değil! Böyle olduğuna dair en ufak bir şüphe ve işaret dahi yoktur; Tanrının kitabına yapılan bir ilâveye kanun asla müsaade etmez, ve böyle bir hareket müthiş bir skandal yaratırdı. O halde, nedir bu ilâve denen şeyler? Belki zaten başlanmış olan bir şecere devam ettirilmiş, belki zamanla değişen bir şehir ismi izah edilmiştir; İsrail oğullarının kırk yıl müddetle beslendikleri gök sofrası (mâide) bahsinde, bu yemeğin kesildiği tarih başka bir kitapta yazıldığı halde Musa'nın kitabında da, herkesin şahit olduğu sabit bir vakıa olarak, işaret edilmiş bulunabilir; Yeşua veya İsmail, veya onlar gibi eski bir başka peygamber tarafından yapılan böyle dört-beş işaretde, onların sadece meşhur vakıalara bakmaları ve bu konularda da hiçbir güçlük bulunmaması yüzünden, tabiî bir şekilde metne geçmiş olabilir; ondan sonraki hadiseleri bize nakleden gelenek onları da nakletmiştir. Bunda ne kötülük olabilir?"

Öteden Richard Simon bu izaha güler ve işi alaya alır. Bossuet'nin itirafı cidden kıymetlidir: muhterem Meaux piskopusu Musa'nın kitabında ilâveler bulunduğunu kabul ediyor, ilk beş bölümün tadilâta uğradığını da kabul ediyor. Ve böylece muhterem Meaux piskoposu (Keza Amanches piskoposu M. Huet de) ilâhiyatçıların nazarında bir Spinozacı, kutsal metinleri tahrib eden bir adam haline geliyor...

Bossuet istihzadan hoşlanmaz: "namuslu insanlar nükteden katiyen zevk duymazlar". Eğer iş uzayıp gitmese, Richard Simon gittikçe cesaretlenmese ve "mesele kilise için pek önemli bir hale gelmeseydi bunlara aldırmazdı. Ama Bossuet'nin o yüklü hayatında artık boş yer kalmamıştı: Dauphin'in eğitimi, kendi dinî mıntıkasının işleri, manevî lideri haline geldiği Fransız Kilisesinin sevk ve idaresi, her tarafta patlak veren sapıklıklar, vaazlar, saraya gidip gelmeler, aman ya Rabbi, ne çok işi vardı! Bu işler onun sadece gününü değil, gecelerini de alıyordu: bütün mıntıka uyurken o uyanıktı; lâmbasını yakıyor, dosyalarını karıştırıyor, yazıyordu. Bunca işi biraraya sıkıştırmak ve kilise geleneğini, aziz Pederleri Richard Simon'a karşı müdafaa etmek lâzımdı: şimdi bundan daha âcil bir iş yoktu. Ahdi Cedid'in (İncil) tercümesi çıktığı zaman yeni bir öfke nöbetine tutuldu: bu kitabı derhal, tıpkı *Histoire critique du Viéux Testament* için yaptığı gibi, toplatmalıydı. Ama o günlerden bu yana yirmi dört yıl geçmişti; sene 1702 idi; söylediği herşeyi kabul etmiş olan Michel Le Tellier ölmüş ve cenaze konuşmasını da bizzat Bossuet yapmıştı. Şimdi onun yerine geçen Pontchartrain kendisini dinlemediği gibi, üstelik hasımdı da! Bossuet'nin Simon'a karşı hazırladığı *Instructions*'u sansürden geçirmişti. Eğer sadık kaldığı Kral olmasa davayı kaybederdi. Bossuet san-

süre girsin ha! Bossuet hâkim tarafından sîgaya çekilsin! Bossuet ter dökecek, neredeyse dayak yiyecekti ha! Evet, artık resmî makamlar ona yüz çevirmişler, zaman değişmiş, hür düşünür denen adamların hükmü geçer olmuştu: kalbini bundan daha çok harab edecek bir şey olamazdı.

Sık sık o büyük eserine, *Dèfense de la tradition et des Saints Pères*'e dönüyor, yeniden okuyor, bırakıp tekrar alıyordu; bu kitabı hiçbir zaman bitiremeyecekti. Ona bölüm arkasına bölüm eklemeli, bir tek adamdan ziyade her vesile ile kendini gösteren yaygın bir zihniyete karşı mücadele etmeliydi. Richard Simon işi daha bitmemişti ki ortaya bir de Ellies Du Pin dâvası çıktı. Bu seferki de bir papazdı; Simon'dan daha az inatçı görünüyordu, ama onun sakin kafası daha önemli bir karakter arzediyordu. Kilise Tarihi müelliflerine ait hacimli bir kitap neşreden bu adam sapık düşüncelerin bazan kutsal metinler konusunda katoliklerden daha vazıh görüşlü ve daha doğru olduklarını yazıyordu. Ona göre, dinin sırrî meseleleriyle ve hattâ dogma ile ilgili temel noktalar İsa'dan sonra üçüncü asırdaki kilise pirlerinin kafalarında henüz tesbit edilmiş değildi. Bu pirlerden ilki, aziz Cyprien ilk günahtan açıkça bahsetmişti; yine o tövbeden, papazların münasebet tesis ve ilga etme salâhiyetinden ilh, pekâlâ bahsediyordu... Bossuet şair Racine'in akrabası olan ve hatalarını anlamaya müsait bulunan bu Ellies du Pin'e fazla çatmak istemedi; ama pek çok şeyler vardı ki onun canını sıkıyordu: sapık inançlıların lehine bulunulması, kilise geleneğinin zayıflatılması, bilhassa ilk günah hakkında ve daha pek çok meselede şüphe uyandırılması; Aziz Pederler hakkında katoliklerin hiç de müsaade etmeyecekleri ağır bir dil kullanılması. En fena

hürriyetler "bu kadar tenkidci" bir asırda moda haline geliyordu.

Fénelon, 23 mart 1692'de ona şöyle yazıyor: "yaşlı ilâhiyatçı ve piskoposun böyle canlı ve kudretli halini görmek beni pek sevindirdi. Sizi başınızda takke ile, bir kartalın pençesinde zavallı bir serçeyi tutuşu gibi M. Dupin'i tutar halde tahayyül ediyorum." Fénelon memnundu: eğer Meaux kartalı uyanık durmasa Tanrı'nın bahçesi harab olacaktı. Ama Bossuet bazan yorgunluğunu hissediyordu[1]

Ne *Defence de la Tradition et des Saint Pères*'i, ne de *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Sainte*'i tamamlayabildi. Halbuki bunlar ne kadar gerekli, ve ne kadar acil şeylerdi! İngiltereye gitmek, oradaki ilâhiyatçılarla görüşmek ve onların gözlerini açmak için yanıp tutuştu, ama oraya da gidemedi. İngiltere dalâlet içine gömülmüş, başındaki kralı öldürmüş, Fransa'nın ve Katolikliğin en azılı düşmanını başına kral diye getirmişti. "İngiltere için üzülmekten başka elimden gelen bir şey yok[2]" diyordu. Türklere karşı yeni bir haçlı seferi için milleti kışkırtmaya çalıştı: Pères de la Merci kilisesinde aziz Pierre de Nolasque'ın övgüsünü yaptığı, İslâmiyetin muazzam ve müthiş terakkilerine nefret okuduğu zamanlar nerede kalmıştı? Türklere, o baş düşmanlara dünyanın gördüğü en büyük imparatorluğun bırakılışı için ağladığı günler neredeydi? "Ey İsa, ey kralların kralı, ey bütün imparator-

[1] Le Dieu'nün *Journal*'i, 1 aralık 1703: "Bütün bunların arasında bu çalışmayı yürütemeyeceğimi sanıyorum, diyordu. Allah ne diliyorsa o olsun! Ölüme hazırım. Tanrı kendi Kilisesini (dinini) savunacak kimseler gönderecektir. Bana kuvvet verirse, elimdeki bu işi bitirmeye çalışacağım."

[2] 22 aralık 1688, rahip Perroudot'ya.

lukların hakemi ve yeryüzündeki kralların hükümdarı, bizim bu düşmanımızın büyük Konstantin'in tahtında oturmasına, Muhammed'in küfrünü ordularla ayakta tutmasına, senin salibini hilâliyle ezmesine, ve hergün hristiyanları böylesine güçlü silâhlarıyla parçalamasına daha ne kadar tahammül edeceksin?" O sıralarda genç 14 ncü Louis böyle teşebbüslere tebessüm ediyordu. Şimdi uzak Doğu'ya gitmek diye bir mesele yoktu. Haçlı seferinden bahsedince sadece hür-düşünürler gülmekle kalmıyor, dindar kilise adamları bile Türkleri kendi haline bırakmanın daha iyi olacağını düşünüyorlardı. Rahip Fleury haçlı seferlerinin hayal kırıcı olduğunu söylüyordu; artık böyle şeyler akıllı insanlardan ziyade ateşli cahillerin ve kendini beğenmiş şairlerin arzusuydu.

Bossuet daima olduğu gibi kaldı, sarsılmadı. Ama etrafındaki şeyler değiştiği, yeni renk ve şekiller aldığı halde, o bunları artık hiç tanımıyordu. Daima saygı görmüştü: hararetli polemiklerde bile onun heyecanına, hayırseverliğine, samimî imanına hürmet edilirdi. Piskoposlar, yabancı hükümdarlar hakkını teslim ederler, şeref nişanları verirlerdi. Ama reformcular Holandaya yerleştiktenberi saygı şöyle dursun, nezaket bile kalmadı. Onu kırıyorlardı. Herkese karşı gemi azıya alan Jurieu bilhassa ona düşmandı. Bossuet'yi ikiyüzlülükle, yalancılıkla itham ediyordu; onun edebinden şüphe ediyor, fahişelikten bahsediyordu. Şu sözleri söyleyecek kadar kabalaşmıştı: Bossuet'ye Monsenyör denilsin ha! Bu piskopos efendiler hristiyanlığın kurucusu olan ve İsa'nın hizmetkârı ünvanından başka ünvan taşımayan kimselerden bu yana epey kademe tırmandılar. Bossuet haysiyetsiz ve samimiyetsiz bir safsatacıdır; ne hissi selimi, ne de hicabı vardır. O bir mücessem cehalettir, şayan-ı hayret bir kör cesareti vardır. Onun yap-

tığı gibi inkârcı olabilmek için insanın ya bronz bir zırha bürünmesi, yahut da karacahil olması gerekir...

Bossuet öyle aldığı yaralara boş verecek, hatta bu hücümları teşvik etmekten, hücuma uğramaktan haz duyacak bir kimse değildi. Kızgınlıkları, öfkeleri onda bir ıstırap kabiliyeti olduğunu gösteriyordu: çok sevdiği kimselerden, meselâ Fénelon'dan tenkid gördüğü zaman ıstırap duyuyordu; otoritesini kırabilecek, kendisini Tanrı Kelâmını kötü tefsir eden biri gibi gösterebilecek cinsten hücumlar da ona ıstırap veriyordu. Jurieu ona şerefsiz ve imansız demekle, onu yalancılık ve sahtekârlıkla itham etmekle düpedüz çamur atıyordu; bu yüzden Bossuet herşeyi bilen, herşeyi hayra tebdil eden Tanrı'ya dokunaklı bir feryat yazdı:

Tanrım, beni dinliyor musun! Tanrım, beni sana bir iftiracı, reforma dinsizlik, sapıklık, ve tahammülü imkânsız hatalar yükleyen biri diye gösteriyorlar; beni sadece bütün bu suçları işlemekle değil, bunları itiraf etmiş bir papaz olmakla itham ediyorlar. Ey Tanrım! Senin gözlerin önünde ithamlara uğradım... Eğer hakikati söylediysem, eğer sana beni bir müfteri, imansız, şerefsiz, vicdansız bir adam diye gösterenlerin birer müfteri ve kâfir olduklarını isbat edebildiysem beni onların önünde haklı çıkar! Yüzleri kızarsın; mahcub olsunlar; ama, Tanrım, sana yalvarıyorum, bu hicap onların tövbe ve mağfiretine sebep olsun..."[1]

Bütün imansızlık fısıltıları onu titretti; hür-düşünce-lilerin neşrettikleri her şeyden haberdardı. Sadece sosinyen Grotius'u okumakla kalmadı, *Bibliotheca Fratrum Polono-*

[1] *Deuxième Avert, aux Protestants,* 1689. Lachat neşri, XV, 275.

rum'da Crellius'un ve sosinyan mezhebinin piri Socin'in eserlerine, yani ruhlara yayılan zehirin kaynağına kadar gitti...

Avustralya kıtası hakkındaki münakaşalardan, katolikliğin üniversal olmadığı, çünkü dünyada İsa'dan habersiz yaşayan insanların bulunduğu bir kıtanın mevcut olduğu şeklindeki itirazdan haberdardı: bunların hepsini biliyordu. "O halde", diyordu, "gidip davanızı Saint Paul'e ve bizzat Hazret-i İsa'ya anlatın, onlara bu Avustralya'dan, herkesin işittiği havadislerden bahsedin".

Aynı şekilde, o insanı müşkül durumda bırakan Çinliler hakkında da herşeyi biliyordu: aslında bu hususdaki iddialar yabancı misyonlarda çalışan papazların Cizvitlere karşı hazırladığı bu komplodan ibaretti; bu adamlar Cizvitleri Çindeki ayinlerin putperest ayini olduğunu kabul etmeye zorlamak istiyorlardı. *Lettre au Pape sur les idolatries et les superstitions chinoises* (Çinlilerin putperestliği ve batıl itikadları hakkında Papa'ya mektup)'un, Pek Muhterem Mıntıka Rahipleri namına müdahele edebilir endişesiyle, krala gösterilmeden basılmasına onun evinde karar verildi. Kendi piskoposluk makamına gelen misyonerler ona Pekin tarafında olup bitenlere daima malûmat veriyorlardı: "Rosalie piskoposu M. de Lionne bu sabah ve öğleden sonra Meaux piskoposuyla Çinlilerin memleketi, âdetleri ve zihniyetleri hakkında görüşmeye geldi..." Bir Çin dininden bahsetmeye kalkmak ne büyük münasebetsizlikti! Bossuet öfkeleniyordu: "Bu ne biçim din ki ne iman, ne vaad, ne kutsal birleşme, ne sır, ne de ilâhî delillere ait en ufak bir işaret var: insan neye taptığını, kime kurban vereceğini bilmiyor; toprağa mı, göğe mi, yoksa dağların ve derelerin ruhlarına mı? Bu din ate-

izm'den, politikadan, dinsizlikten, putperestlikten, sihirbazlıktan, kâhinlik ve büyücülükten meydana gelmiş karmakarışık bir yığından başka birşey değil!..."

Bossuet ne takvimcilerden, ne onların derin incelemelerinden uzak kaldı. Onu iyi tanıyanlar, kütüphanesinde Marsham'a ve onun *Chronicus Canon Aegyptiacus*'una rastlayınca nasıl şaşırabilirlerdi? Jean Le Clerc onu Marsham'dan isim zikretmeksizin çok şeyler almakla itham etti. Hakikatte Bossuet 1681'de *Discours sur L'Histoire Universelle*'i neşrettiği andan itibaren, din-dışı tarih ile dinî tarih arasında ortaya çıkan uyuşmazlıklar karşısında çağdaşlarını kızdıran bir heyecan göstermişti; dinî tarih geleneğinin verdiği malûmatı tercih ettiği için, hiç değilse Dauphin'e bunları mahafaza etmesinin sebeplerini açıklamak mecburiyetini duydu. Bu kronoloji denen şey gerçekten ne kadar da kötüydü! Dinî tarih bize Nabukadnezar'ın (Buhtunnasr) Kudüs'ten ve Şarktan getirdiği zenginliklerle Babil'i nasıl ihtişama boğduğunu; ondan sonra Babil imparatorluğunun Med'lerin kudretinden müteessir olarak onlara karşı savaş açtığını; Med'lerin Kambiz'in oğlu General Cyrus'u nasıl Pers Kralı yaptıklarını; Cyrus'un nasıl Babil'in kudretine son vererek o zamana kadar kenarda kalmış bulunan Pers krallığını istilâlarla son derece büyümüş olan Med imparatorluğuyla birleştirdiğini; böylece bütün Şark'ın efendisi olduğunu ve dünyaya gelmiş en büyük imparatorluğu kurduğunu söylüyor. Öbür taraftan din-dışı tarih yazarları, Justin, Diodore, ve eserleri bize intikal etmiş olan Yunan ve Lâtin yazarlarının ekserisi böyle anlatmıyorlar. Onlar bu Babil kral[illegible]nı bilmiyorlar; bize bahsettikleri imparatorluklar arasında bu krallara hiç yer vermiyorlar; onların eserlerinde Teglatpalazar, Salmanasar, Sennahrip, Nabukadnesar, ve şark tarihleriyle

kutsal metinlerde adları çok geçen daha birçok büyük kıtallara dair hemen hiçbir şey görmüyoruz.

Bu din-dışı tarih yazarlarına inanmayınız, muhterem efendim. Yunan tarihleri kaybolmuş bulunuyor; belki onlar tam kutsal metinlerin bize naklettiği şeyi anlatıyorlardı. Lâtinlerin kopye ettikleri Yunan eserleri sonraki zamanlara aittir. Bu Yunan yazarları araştırmada tecessüs göstermekten ziyade ifade zarafetine önem vermişler, düzensiz hatıralardan terkib ettikleri eskiçağ hikâyeleriyle Hella halkını eğlendirmek istemişlerdi. Onlara inanmayın. Onlardan ziyade kutsal metinlere inanın, çünkü bu metinler Şark meseleleriyle daha ilgili, ve dolayısiyle daha doğrudur — bunların Saint-Esprit tarafından yazdırılmış olduğunu bilmesek bile...[1]

Fakat 1700'de, aynı *Discours*'un üçüncü baskısını yaptığı sırada, onun zihninin nasıl çalıştığı daha açıkça görülüyor. P. Pezron'un *Antiquité des temps*'ı 1687'de neşredilmişti, P. Martinay ve P. Lequin'in cevapları ise 1689 ve 1690 yıllarına rastlıyor: Bossuet onların verdiği bir yığın fikir ve vakıayı topladı. Tıpkı Tarih Takvimcileri gibi o da Mısırlılar, Asurlular, ve yine Çinliler yüzünden zor duruma düştü, çünkü bunların geçmişleri için gereken nice yüzyıllar kutsal tarih takviminin çerçevesinden çok dışarı taşıyordu. P. Pezron gibi o da, karşısındaki bu muazzam güçlüğe bir çare bulmak üzere, bu kavimlerin tarihine yer bulmak için beş asır daha veren bir Tevrat nüshasına, İbraniceden yetmiş âlim tarafından Yunanca'ya çevrilmiş nüshaya başvurdu; yine onun yaptığı gibi, doğru

[1] *Discours sur l'Histoire universelle*, 1681 tab'ı, s. 41 ve devamı.

tarih bulabilmek için, Kutsal Kitabın zaman ölçüsü bakımından uyuşmayan iki nüshası arasında tercih yapmak zorunda kaldı. Hayatında hiç bu kadar kahredici bir zorluk görmüş değildi.

Yavaş yavaş hakikî çehresi teşekkül ediyordu; o artık tamamen 14 ncü Louis tarzında inşa edilmiş muhteşem bir katedralin sakin yapıcısı değildi; daha çok, her gün gittikçe tehlikeli hale gelen gedikleri tamir etmek üzere koşan, uğraşan, ter döken bir işçi idi. Neler olacağını açıkça görüyordu: imansızların hristiyanlığın temellerini bile yıkmak için sarfettikleri gayretin büyüklüğünü, kudretini, ve çokluğunu ölçüyordu.

Mucizeyi inkâr eden Spinoza Tanrı'yı tabiat kanunlarına esir etmek istemişti. İnsanların zihinleri böyle antite halinde, gölgeden başka birşey olmayan bir Tanrı fikrine nasıl kanardı? Halbuki Musa'nın Tanrısı çok farklı bir kudrete sahipti: "istediği gibi yapar, istediği gibi yıkar; tabiata nizam verir, istediği zaman bu nizamı tersine çevirir... İnsanların çoğunun onu unuttukları bir zamanda kendisini tanıtmak isteyince, şaşırtıcı mucizeler yaratmış, tabiatı en değişmez kanunların dışına çıkmaya zorlamış, bu vasıtayla kendisinin mutlâk hüküm sahibi olduğunu, dünyaya nizam veren yegâne bağın kendi iradesi olduğunu göstermeye devam etmişti..." Şu yaradılış vakıasına bakın: "Dünyayı emirle yaratan Tanrı, hiçbir şeyin kendisine zahmet veremeyeceğini gösterdi; onu birçok defa yeniden ele alarak yapmak suretiyle de kendi eylemine, kendi teşebbüsüne ve maddeye bizzat hâkim olduğunu, her türlü faaliyetinde daima bizatihî doğru olan öz iradesinden başka kaide tanımadığını gösterdi..." Tufan hadisesine bakalım: "insanlar dünyanın kendi başına gideceğini, bir defa olmuş olanın tıpkı Tanrı gibi var olmakta devam edece-

ğini sanmasınlar. Her şeyi yapan, ve her şey kendisiyle kaim olan Tanrı bütün hayvanları ve insanları suya garkedecek, yani eserinin en güzel parçasını mahvedecektir[1]" Bossuet Ethique'deki Tanrı'nın hristiyanların vicdanında yaratabileceği tahribatı düşünüyor ve onlar namına böyle bir Tanrı'dan dehşete düşüyor.

Malebranche da onu endişelendiriyor, çünkü onun felsefesinin temelinde de aynı düşünceye rastlanmaktadır. 1 Eylül 1693'te Avusturya prensesi Marie-Thérèse'in cenazesi için hazırladığı nutukta Bossuet şunları yazıyordu: "Tanrı'nın niyet ve eylemlerini kendi ölçülerine göre düşünen, onun sadece umumî bir nizam kurduğunu, geri kalan her şeyin kendi başına cereyan ettiğini söyleyen bu filozofları nasıl beğenebilirim? Sanki Tanrı da tıpkı bizler gibi genel ve karışık fikirlere sahip, sanki onun hâkim zekâsı kendi projelerindeki hususî halleri kavrıyamıyor!" Rahip Malebranche'ın masum düşünceli, mütevazı bir insan olduğunu kabul ediyor: ama bütün bunlara rağmen onun taraftarlarının sapıklığa düştüklerini de biliyor. Felsefesinin derinlerine inilince görülür ki, Malebranche tabiat-üstünü dışarıda bırakan bir dünya telâkkisine sahiptir; ve onun bu dünya izahı "müthiş uygunsuzluklar" ihtiva eden bir metoda dayanmaktadır. İşte Bossuet'nin eserinden kendisini en kuvvetli ve en takdire değer bir şekilde ifade eden pasajlardan biri:

Bu yanlış prensipler arasında bir başka müthiş yanlış daha zihinleri işgal etmektedir. Açık-seçik anlaşılmayan şeye inanmanın doğru olmadığı bahanesi ile - ki bu prensip belli hudutlar dahilinde gayet doğrudur - herkese şöyle düşünmek hürriyeti veriliyor: "Şunu anlıyorum, şunu anla-

[1] *Discours sur l'Histoire universelle,* IInci kısım.

mıyorum"; ve sadece bu temel üzerine, insan istediğini tasdik, istediğini reddedebilir, açık ve seçik fikirlerimiz üzerinde zihin yormayınca geriye karışık ve çok genel şeyler kalır ki bunlar da çok esaslı hakikatlerin kavranmasına imkân vermez, her şeyi inkâr etmek suretiyle tersine çevirmeye vesile olur. Malebranche bu düşünce tarzıyla, dinî geleneğe bakmaksızın akla gelen herşeyi ileri sürebilme serbestliğine yol açmaktadır..."[1]

Peki, Malebranche kimden ilham alıyor? Descartes'dan. Kartezyen düşünce ile sarhoş olmuş bir yüzyılda, kendisi de bir dereceye kadar Kartezyen olan Bossuet derin derin düşünüyor, taklitler ve temyizler yapıyor, kendisini müdafaa ediyordu. Descartes'da en azından üç şey görüyordu: Önce, ateistlere ve hür-düşünürlere karşı kullanılabilecek deliller; ikincisi, kabul edilmesi de edilmemesi de mümkün olan, ve dinle ilgili bulunmadığı için önemli olmayan fizikî teoriler, ve nihayet imanı tehdid eden bir prensip:

Dekartçı felsefe adı altında dine karşı hazırlanmakta olan büyük bir savaş görüyorum. Descartes'ın benim kanaatımca yanlış anlaşılmış bulunan prensiplerinden ve düşüncesinden doğacak şey sadece bir sapık düşünceden ibaret değildir; şimdiden görüyorum ki Descartes felsefesinden atalarımızın inandıkları doğmalara karşı çıkarılacak neticeler insanı bu felsefeden nefret ettirecek ve dine filozofların kafasında ruhun ilâhiliği ve ölümsüzlüğü fikrini yerleştirmek üzere Descartes'dan almayı umduğu bütün istifadeyi kaybettirecek.[2]

Daha da ileriye gidelim; Descartes felsefesinin getirdiği ve gitgide kuvvetlenecek olan bir zihnî tutuma rastlama-

[1] Malebranche'ın bir tilmizine, 21 mayıs 1687.

[2] *Lettre à Huet,* 18 mayıs 1689.

yacak mıydık? Daha yaygın, hayata daha çok girmiş, herkesin döneceği bir irade bulunmayacak mıydı? Otoriteye boyun eğmeğe karşı muazzam bir direnme, doymak bilmez bir tenkid ihtiyacı doğacak ve bunlar "zamanımızın hastalığı ve aldatıcı hevesi[1]" haline gelecek değil miydi? İnsanın Tanrı önünde diz çöktüğü, krala karşı itaat ettiği devirlerden sonra işte "zihin itidalsizliği" devri gelmişti. Burada Bossuet'nin keşfettiği hakikat zarif bir üslûpla süslenmektedir; ve büyük hatip gittikçe yaklaşan, zihinlere ve vicdanlara girmeye yönelen, ve kendisinde ciddî bir dehşet uyandıran ruh halini şu haşmetli ifade ile anlatmaktadır:

Bunların rehber edindikleri akıl kafalarında yanlışlıklar ve güçlükler yaratmaktan başka birşey yapmıyor; dini inkâr etmekle düştükleri saçmalıklar kendilerini şaşırtan hakikatlerden daha az makul bir hale geliyor, kavranamıyan sırları inkâr etmek arzusuyla birbiri ardından kavranması imkânsız hatalar yapıyorlar. O halde efendiler, nedir bütün bunlar, nedir bunların esef verici inançsızlıkları, sonu gelmez hataları, her şeye zarar veren kör cesaretleri, isteyerek düştükleri şaşkınlık, ve tek kelime ile, devaya tahammül edemeyen, yani meşru bir otoriteyi kabul edemeyen gururları? İnsanın sadece duyularındaki tutarsızlık ve itidalsizlik yüzünden aldandığına inanmayın; zihnin itidalsizliği ondan daha az aldatıcı değildir: zihin de duyular gibi gizli zevklerle doludur ve yasaklardan tahrik olur. Bu mağrur ve kibirli zihin uzun zamandır önünde iğildiği dinin üstüne çıkarılınca, ki öyle görünüyor, her şeyin ve hattâ kendisinin bile üstüne çıkacak kadar ileri giden; kendisini

[1] Bossuet'den Rancé'ye, 17 mart 1692. "Zamanımızın hastalığı ve aldatıcı hevesi olan yanlış tenkid..."

hatadan münezzeh görür; kendi başlarına düşünmeksizin sadece başkalarını takip eden zayıf ruhları derinden yaralar; ve, sadece kendi kendinden hoşlanır bir hale gelince, kendi kendinin Tanrısı olur.[1]

Bundan daha açık ne olabilir? Otoriteye itaat etmedikten sonra ne muvazene, ne de ölçü kalır; en saf insanlar, ve en âlim kişiler garip hülyalara dalarlar, hiçbir şeyden emin olmak, hiçbir şey bilmek imkânı bulunmaz. Mistik denilen, fakat aslında deli olan dindar bir İspanyol kadının, Agreda rahibesi Marie de Jésus'nün eserinin basıldığını ve bu kadar övüldüğünü duymadık mı? Ya Bossuet'nin aziz dostu Fénelon'un düştüğü büyük hata... Tiyatro müdafaa ediliyor; ne pahasına olursa olsun dinin sahnedeki hür-düşünür tavra müsamaha ettiği gösterilmek isteniyor; işlerine gelir hüküm çıkarmak üzere Aziz Pirlerin kitapları tahrif ediliyor; kutsal kitapta da ihtirasları ifade eden sözler var diye oradan örnek çıkarılmaya çalışılıyor; eğer can sıkıcı neticeler doğurabilecek her şeyi kaldırmak gerekirse, Kutsal Kitabın Lâtince okunmasını da yasak etmeli, çünkü bütün sapıklıklar onun arkasında işleniyor, deniyor; ve bütün bu saçmalıkları, bu dinsizce lâfları eden de Père Caffaro denen biri, bir keşiş!

Bir aşırılıktan öbürüne atlıyorlar; Krala itaat bahanesiyle, biraz da olsa Papa'ya itaatı reddediyorlar; eğer Sezar'ın hakkı Sezar'a, Tanrı'nın hakkı Tanrı'ya verilir denmeseydi Fransada hristiyanlık bir sapık mezhep haline gelecekti. Darbeler arka arkaya devam edip gitti; ve Bossuet bir müdafaadan öbürüne koştu; bu kadarı da artık çoktu! İnsan bir anda kaç yere yetişebilirdi? Düşmanları onun or-

[1] *Oraison funèbre d'Anne de Gonzague.* Lachat neşri, cilt XII, s. 552.

tadan çekilmesine nasıl da sevineceklerdi? Zaman zaman Monsieur de Meaux'nun (Bossuet) felç olduğu dedikodusu dolaşıyordu; hattâ M. Simon'un, bırakın ölsün, çok yaşamayacak, dediği söyleniyordu. Ama Monsieur de Meaux yaşayıp gidiyordu.

Belki de böyle devamlı nöbet halinde, durup dinlenmeden geçen bir hayat yaşadığı içindir ki, yalan dünyaya ait şeyleri şiddetle lânetledi: bizi aşağılaştıran bedenî zevkleri, gözü ve zihni iğfal eden zevkleri kınadı. Gözünde artık hiçbir şeyin kıymeti yoktu: ne tecrübe etme ve öğrenme arzusu, ne tarih zevki, ne - eğer kıyafet değiştirmiş bir kibirden ibaret - ilim aşkı, ne şöhret merakı, ne de kahramanlık. İnsanların sayısız hatalarından usanıp bıktığı için kendini Tanrı'ya vermişti. Tekrar İncil'e döndü; ama bu defa münakaşa ve münazara maksadıyle değil, İncil'in en güzel parçaları üzerinde dindarca düşüncelere dalmak, inanmanın ve sevmenin zevkine kendini bırakmak için: "Tekrar oku, ruhum, o güzel sevgi emrini..." Semavî haz ve aşka doğru gitgide yükselerek en sonunda öyle yüce bir makama erişti ki orada dua ve şiir bir oluyor, söylediği sözler sadece ebedî güzellik ve ebedî hakikate karşı ruhunun sonsuz iştiyakını dile getiriyordu.

V. BÖLÜM

Leibniz

Ve Mezhep Birliği Teşebbüsünün Sonu

İnce ve solgundu; sayısız kırışıklıklarla dolu ellerinden uzanan ince parmakları vardı; hep donukça bakan gözleri hâkim görüntülere alışıktı; başı eğik yürür anî ve sert hareketlerden hoşlanmazdı; parfüm kullanırdı ve bundan gerçek bir haz duyardı. Konuşmaktan ziyade yalnız başına okumaktan ve düşünmekten hoşlanırdı, ama bir vesile ile konuşma açılırsa zevkle devam ederdi. Gece çalışmayı severdi. Geçmişte olan şeylere pek merakı yoktu; halihazırdaki en ufak bir fikir onu eskiye ait en büyük meselelerden daha çok ilgilendirirdi. Hiç durmadan yeni şeyler yazar ve bunları yarım bırakırdı; ertesi gün onları ya unutur, yahut da aramak zahmetine girmezdi...[1]

İşte Leibniz. Binbir şeyle dolu kafasında ne müthiş bir bilgi aşkı var! Bu onun birinci tutkusu. Her şeyi, gerçeği bütün hudutlarına kadar, hattâ daha da ötede, hayal konularına kadar, bilmek hevesinde. Şöyle diyor: dikkatli bir şekilde daha çok bitki ve hayvan, daha çok makine, daha çok ev ve şato resmi veya nümunesi gören, daha çok ustaca yazılmış roman okuyan, daha çok meraklı hi-

[1] Jean Baruzi, *Leibniz (La pensée chrétienne)* s. 10-12.

kâyeler dinleyen kimse, kendisine gösterilen ve anlatılan şeylerde hiç hakikat bulunmasa bile başkalarından daha bilgili olacaktır... Kendisi herşeyi öğrendi: önce Lâtince ve Yunanca, hitabet, şiir; öyle ki, onun bu doymak bilmez iştahası karşısında hayrete düşen hocaları, bu ilk çalışmaların içinde hapis kalmasından endişe ediyorlardı. Ama o hemen onları şaşırttı: Skolastik felsefe ve ilâhiyattan matematiğe geçerek orada deha çapında keşifler yaptı; matematikten hukuka atladı. Kimyaya daldı, gizli ve nadir şeyleri, belki de fani insanlara kapalı olan yollardan geçerek kendisini görünüşlerin izahına götürecek olan şeyi araştırdı. Her kitap, tesadüfen tanıdığı her insan onun için bir bilgi müşevviki idi. Belki bir yerde, bir sahada, bir ilimde "çivi gibi saplanıp kalmak", işte buna tahammülü yoktu. Belli bir meslek seçmek, avukat veya profesör olmak, her gün aynı saatte kendini aynı işe vermek, bu da onun yapacağı şey değildi. Seyahat etti; Alman şehirlerini, Fransa'yı, İngiltere'yi, Holanda'yı, İtalya'yı gördü; müzeleri gezdi; âlimlerin sohbetlerine devam etti, bir sürü temaslarla zihnini zenginleştirdi, hayatı boyunca daima birşeyler aldı. Kütüphanecilik yaparak bütün düşüncelerin devamlı davetine kulak verdi; geçmişten ve bugünden mümkün olduğu kadar çok şey kavrayabilmek için tarihçi (vakanüvis) oldu; dünyanın her tarafıyla muhabere etti; hükümdarlara müşavir oldu; her an müracaat edilebilen bir ansiklopedi haline geldi. Ama onun asıl hikmeti vücudu dünyada tükenmez gibi görünen bir dinamizmi temsil etmekti, zira bir an durmaksızın kafasını vakalar, fikirler, duygu ve düşüncelerle dolduruyordu.

Her türlü bilgiyi yoğuran kafası faydalı icatlar, felsefî sistemler ve bereketli hayaller imal ediyordu. Nihayet bütün ilimleri ve bütün sanatları, zihninde kurduğu yapıların

sonsuz malzemesi dahil, elde etti. Kendisi için söylendiği gibi, gerçekten "matematikçi, fizikçi, psikolog, mantıkçı, metafizikci, tarihçi, hukukçu, filozof, diplomat, ilâhiyatçı, ve ahlâkçı" idi. Hiçbir insanoğlunun bu dereceye kadar yapamadığı bunca faaliyet arasında ona en çok zevk veren şey değişiklikti: *utique enim delectat nos varietas.*

Utique delectat nos varietas, sed reducta in unitatem. Teke, bire irca, etmek: İşte Leibniz'in ikinci tutkusu. Tezatlardan ziyade uyuşmalara ilgi duyuyor, ışığı karanlığa ve yokluğu sonsuzluğa bağlayan dereceli gidişi keşfetmeye dikkat sarfediyordu. Âlimleri birbiriyle birleştirmek istedi: ilim adamları bu kadar birbirinden habersiz yaşarsa ilim nasıl ilerlerdi? Her memlekette Akademiler kurulmalı, bunlar arasında devamlı muhabere olmalı ve yeni bilgileri bir yerden öbürüne taşıyan bu zihin alışverişleri sayesinde dünya bereketlenmeliydi. Dahası var! Leibniz bir dünya dili kurmak istiyordu. Hakikaten, dünyadaki anlaşmazlık veya ahenksizlikler üzücü bir manzara yaratmaktaydı: her yerde engeller, yerine getirilmeyen talepler, hakikate doğru yapılan, fakat boşa gitmeye mahkûm hamleler vardı. Bir bakışta insan aklını sarsan bütün bu engellerin hiç değilse bazıları kaldırılamaz mıydı? Ve bu işe kelimelerin manalarını anlamakla başlayamaz mıydık? Herkes için geçerli bir lisan meydana getirilmeli, bu lisan sadece milletlerarası münasebetleri kolaylaştırmakla kalmayıp aynı zamanda vuzuh, kesinlik, seyyaliyet ve zenginlik gibi vasıflara sahip olarak makul ve manalı delil teşkil etmeli. Bu dil zihnin bütün çalışmalarına, tıpkı matematikçilerin cebire yaptıkları gibi, hizmet edecektir: ancak bu dil müşahhas bir cebir gibi olacak, her terimin komşu terimlerle mümkün olan bağlantıları daha ilk bakışta görü-

lebilecek. Böylece üniversel bir hususiyete, insan zekâsının hiç görmediği en güzel vasıtaya sahip olacağız.

Leibniz Almanya'da ve Avrupa'da birlik olmayışına üzülüyor, Avrupa'ya barış getirmek, bütün harp gücünün şarka doğru yöneltilmesinin önüne geçmek istiyordu. Onun zihninin derinliklerine nüfuz edecek olursak orada aynı arzuyu buluruz. Onun matematikteki büyük keşfi, küçük kesirler hesabı, kesiklikten devamlılığa bir geçiş mahiyetindedir; psikolojide bulduğu büyük kanun da devamlılık kanunudur: bir vazıh idrak müphem idraklere bağlanır, bu bağlantı bizi gitgide, farkedilemeyecek kadar ufak derecelerle, hayat hamlesinin ilk titreşimine götürür. Metafiziğin en yuksek hakikatı ahenktir. İrca edilemez gibi görünen ayrılıklar onda eriyerek kaybolur, ilâhî bir nizama göre her birinin kendi yerini bulduğu bir bütün haline gelirler. Kâinat bir büyük koro gibidir; herkes orada kendi şarkısını söylediğini zanneder, ama aslında herkes muazzam bir orkestra partisyonunun kendine düşen kısmını icra etmektedir; orada her nota bütün seslerin birbirine tekabül edeceği şekilde yerleştirilmiştir, ve bu seslerin toplamı Eflâtun'un hayalindeki küreler armonisinden daha mükemmel bir konser meydana getirir[1]

Émile Boutroux, böyle bir kafanın ilk ortaya çıktığı devirde karşılaştığı güçlükleri ne güzel ifade ediyor:

Leibniz'in uğraştığı meseleler klâsik filozoflar zamanındaki gibi basit halde değildir. Onun önünde hristiyan düşüncesi ve modern düşüncenin geliştirdiği keskin ihtilâflar, uyuşmazlıklar, yahut eskilerin hiç tanımadıkları ciddî taraflar vardı. Umumî ve hususî, mümkün ve mevcut,

[1] Bu kitabın IV üncü kısım V inci bölümünde bu felsefeye tekrar geleceğiz.

mantık ve metafizik, matematik ve fizik, mekanizm ve gaiyet (finalité), madde ve ruh, tecrübe ve doğuştanlık, alemşümul bağlılık ve kendiliğindenlik (spontaneité), illiyet bağları ve insan hürlüğü, hayır ve şer, felsefe ve din... aralarındaki ortak unsurların tahliliyle gitgide daha saf bir hale gelen bütün bu birbirine zıt şeyler şimdi öyle bir noktaya kadar birbirinden ayrılmış bulunuyordu ki, bunları uzlaştırmak imkânsız gibiydi, ve birini tamamen atarak diğerini tercih etmek vuzuh ve istikrar meraklısı bir zihin için âdeta zarurî görünüyordu. Bu şartlar altında Aristonun işini üzerine almak, eşyada insan zihninin kavramaktan, hattâ belki kabul etmekten bile vazgeçer göründüğü bir vahdet ve ahengi yeniden bulmak.. İşte Leibniz'in karşısındaki iş buydu."[1]

Ve böylece, bu müthiş zekâ, bu sakin ve cesur kafa, fikirlerin birbirine karşı hiç görülmemiş bir şiddetle mücadele ettiği bir devirde, kendisi için çok yüksek bir görüş noktası aradı; öyle ki buradan bakılınca, yukarıdaki zıtlıklardan birini dışarıda bırakan her türlü tercih bir kuvvet değil, fakat zaaf ve yılgınlık alâmeti gibi görünecekti. Acaba bu arzusu gerçekleşebilir miydi? Leibniz vakıalara indiği, nazariyattan tatbikata geçtiği, ve çağdaşlarının darmadağınık olmuş dinî vicdanını uzlaşma yoluyla tedavi etmek istediği zaman, acaba o da mevcut dinî ayrılıkların önüne geçilemeyeceği kanaatine mi varacaktı? Geleneksel inançlar arasından hristiyan duygusunu kurtarmak mümkün müydü?

Avrupa'ya bakınca insanın gözüne derhal çarpan şey huzursuzluk ve ıstıraptır: Reform hareketinden bu yana Avrupa'da manevî birlik bozulmuştu. İnsanlar birbirine

[1] *Préface à la Monadologie*, 1881.

hasım iki kampa bölünmüşlerdir. Bu düşman kardeşlerin günlük hayatı harpler, zulüm ve işkenceler, acı münakaşalar, hakaret ve hücumlarla doludur. Avrupa'da ahengi kurmayı hayal edenlerin yapacağı ilk iş, şiddetini artıran bir hastalığı tedavi etmektir: Gerçekten, 1660'danberi katoliklerle protestanlar arasında süregelen kavga şiddetlenmiş durumdadır: bu kavga nereye kadar varacaktır? Eğer devam edecekse bu tam bir iman kavgası olacaktır; zira hür-düşünürler, deistler, hattâ ateistler dine karşı ortak bir mücadele yürütmektedirler ve karşılarında sadece parçalanmış kuvvetler vardır. Eğer protestanlarla katolikler bir anlaşmaya vararlar, hristiyanlar birbirleriyle uzlaşırsa, bunların birleşmesinden yenilmez bir kuvvet doğar ve dinsizliğe karşı durabilirler, Tanrı'nın Dinini hâkim kılarlar.

Leibniz bu uzlaştırma işini yapmak üzere bütün gücünü seferber etti: İki tarafın niyetlerini de biliyordu; taraflara ait kitapları uzun zamandır gözden geçirmiş, ve bunlarda genellikle hiçbir iyi nokta olmadığı kanaatine varmıştı. İnsanları tanıyordu. Kendisi de işin acemisi değildi; yaptığı keşifler vasıtasiyle, aklı eren kişiler arasında bir itibara lâyık bulunduğunu isbat etmişti: Bütün Avrupa memleketlerinden birinci sınıf âlimler onun sesine kulak verebilirlerdi. Kendisi Luteryen'di: ama, kendisinin pek güzel ifade ettiği gibi, birlik gibi güzel bir gaye uğrunda çalışırken "ayırdedeni ayırdetmek" istemiyordu. Metod olarak da sadece kendi temayülünü takip etti: ayrılıkların esas olmadığını, benzerliklerin çokluğunu ve bunların hemen hemen ayniyete vardığını göstermek, imanın en basit, aynı zamanda en derin unsurları üzerinde bir birleşmeyi temin etmek..

Paris'e yaptığı seyahat sırasında, Jansenist Arnauld'nun evinde, kendisi gibi herkesin de kabul edebileceği bir

dua(Pater noster)okumuştu: "Ey Tanrı, ey tek, ebedi, ve kaadir-i mutlak Tanrı, ey yegâne hakikî ve herşeyin ebedî hâkimi olan Tanrı! ben, senin bu aciz mahlûkun, sana ümit bağlıyorum; seni her şeyden çok seviyorum; sana yalvarıyor, seni tebcil ediyor, senin inayetini diliyor ve sana teslim oluyorum. Günahlarımı bağışla, ve bütün insanlarla birlikte benim için de dünyada ve ahirette hayırlı ne ise onu ver; bizi kötülüklerden koru! Amin" Ama Arnould bu duayı benimsemedi, çünkü orada İsa-Mesih'in adı geçmiyordu. Her zaman onun formüllerini reddeden kimseler çıkıyordu, bu iş kolay olmayacaktı; en azından, kendini anlatmak istiyordu. Eğer bunu başarabilirse üniversel ahengin kendine ait tarafını gerçekleştirecekti. Başaramazsa da bunun günahı kendisine değil, başkalarına, inatçılara ve körlere aitti; onlar mevcut parçalanmayı daha da sürdürecekler, tamiri imkânsız bir hale getirecekler ve Avrupa'da dinî vicdanın mahvolmasına sebep olacaklardı.

Uzun yıllar boyunca gayesine doğru yavaş yavaş ilerledi. 1676'da, kimya ile uğraştığı sıralarda, Nürenberg'de Baron de Boinebourg diye mütehassıs bir adamla karşılaşmıştı. Sonradan protestanlığa dönmüş olan ve, o zamanki tabirle, hayatının büyük bir kısmını "Kiliseleri Barıştırmak" la geçiren bu adam onu Frankfurt'a, sonra da şiddetli dinî münakaşaların yapıldığı Mayence sarayına götürdü. Paris'ten dönerek 1676'da Hanover'de kütüphanecilik vazifesini kabul eden Leibniz, dük Jean-Frédéric'in şahsında, Papalığın Kuzey Almanya'yı döndüreceğini ümit ettiği insanı bulmuştu; bu prens katolikti; teb'ası ise protestandı. Birleşme hareketi gittikçe hızlandı. Hanover sahnesinde birtakım aktörler ortaya çıktı: Jean - Frédéric'in halefi Ernest - Auguste; İmparatorun himayesinde olan ve birlik iplerini dokumak üzere Viyana, Alman prenslikleri

ve Roma arasında mekik gibi dolaşan piskopos Spinola. 1683'de Spinola bir temel formül getirdi: *Regulae circa christianorum omnium ecclesiasticam reunionem.* İki tarafın ilâhiyatçıları toplandılar, konferanslar yaptılar, ce Lockum rahibi de Molanus'un - büyük kafa, büyük kalkp - verdiği ilhamla, nihayet uzun zamandır istenen uzlaşmaya götürecek bir metod geliştirdiler: *Methodus reducendae unionis ecclesiasticae inter Romanenses et Protestantes.*

Leibniz bu konuda herkesten daha ileri gitti. Fransa krallığında Nant fermanının ilgasının hazırlandığı ve tatbike konduğu sıralara doğru, geçici kötülüklere aldırmayan, ve hakikatin ve hayatın uzlaşma zihniyeti demek olduğuna inanan filozof, *Systema theologicum* denen bir amentü üzerinde kafasını yordu ve bunu son derece sert, güzel bir şekilde kaleme aldı:

Uzun ve candan dualarla Tanrı'nın yardımını istedikten; bütün tarafgir düşünceleri mümkün olduğu kadar bir tarafa bıraktıktan; dinî ihtilâfları bunlarla yeni karşılaşıyormuş gibi inceledikten; bütün ayrılere yabancı, hiçbir tarafa angaje olmamış, tam bir acemi gibi zihnini temizledikten sonra, herşeyi etraflıca düşünerek şimdi açıklayacağım noktalara varmış bulunuyorum; bu neticeleri kabul etmek zorunda olduğuma inanıyorum, çünkü eski devrin otoritesi, bizzat sağlam ve doğru akıl demek olan Kutsal Kitapla birlikte birtakım vakıalar da, peşin hükümden arî olan herkesi bu noktaya getirecek şekilde birleşmektedir...

Hangi inançtan bahsediyordu? Sadece dinin dogmalarını, Tanrı'nın varlığı meselesini, insanın ve dünyanın

yaratılışını, ilk günahı, dinin sır taraflarını değil, aynı zamanda tatbikata ait en ihtilâflı noktaları, dinî ahitleri, eserleri, merasimleri, tasavvurları, azizlerin tebcilini de inceledikten sonra, katoliklerle protestanların birbirlerine yaklaşmalarına, birleşmelerine ve birtakım zahirî ihtilâf noktalarında fedakârlık yaparak iman birliğini tesis etmelerine engel olacak hiçbir şeyin bulunmadığına inanmıştı. İşte katoliklikten, kendi dindaşları Lutercilerin öfke ve nefretini tahrik eden Roma kilisesi kollarından şöyle bahsediyordu:

Dinî tarikatların, zahid teşekküllerin, dinî derneklerin ve bu çeşit diğer bütün müesseselerin bende daima pek hususî bir hayranlık uyandırmış olduğunu itiraf edeyim. Bu teşekküller dünya üzerinde muharebe eden semavî bir milis kuvveti gibidir; her türlü suiistimal ve tefessühten uzak kaldıkları, kurucuların zihniyetine ve koydukları esaslara göre yönetildikleri ve Papa Hazretleri bunları üniversel Din'in ihtiyaçlarına göre ayarladığı takdirde ilâhî bir vazife yapıyorlar demektir.

Ve dahası var:

Keza müzikteki sesler, seslerin tatlı ahengi, ilâhilerdeki şiiriyet, kutsal metinlerdeki zarif üslûp, şimşeklerin çakışı, hoş kokular, güzel elbiseler, kıymetli taşlarla süslenmiş vazolar, büyük müsabaka mükâfatları, insanda huşu uyandıran heykel ve tasvirler, büyük bir mimarın koyduğu prensipler, perspektif terkipleri, umumî merasimlerdeki azamet ve yollara döşenen kıymetli halılar, çanların sesi, ve tek kelime ile, dindar insanların önem verdikleri her şey, benim kanaatimce, Tanrı'nın nezdinde, bugün bazı basit kimseler zannettikleri gibi, herhangi bir hoşnutsuz-

luk uyandırmaz. Akıl da, tecrübe de bunun böyle olduğunu teyid etmektedir.

Bütün bunlardan sonra, 1689'da vakanüvislik görevi ve herşeyi bilme merakı yüzünden gitmiş olduğu Roma'da kendisine Vatikan kütüphanesi müdürlüğünün verilmesine şaşabilir miyiz? Onun içten katolik olduğuna, katolikliğe dönmek üzere bulunduğuna inanmak için sağlam delillerimiz yok mu?

Ama ortada bir Bossuet vardı, ve başarıya ulaşmak için Bossuet'yi kazanmak lâzımdı. "Siz ikinci bir aziz Pavlus gibisiniz, çünkü çalışmalarınız sadece tek bir memlekete münhasır kalmıyor. Şu anda sizin sözleriniz Avrupanın bütün lisanlarında işitiliyor ve kazandığınız taraftarlar hiç bilmediğiniz lisanlarda sizin zaferlerinizi ilân ediyorlar.[1]"

Bossuet uzun bir zaman protestanların sözle ikna edilebileceğine inanmıştı. 1671'de *Exposition de la Doctrine Catholique* adlı eserini neşrettiği zaman kollarını ve kucağını onlara açar gibiydi. Leibniz gibi o da zaten ayrılmış olanı daha da ayırmak istemiyor, onları birleştirebilecek olan noktalar üzerinde duruyordu. Katolik doktrinini cahillerin veya pek ateşli dindarların yaptıkları ilâvelerden arıtarak, dinin temel inançları bakımından her iki tarafın da aynı olduğunu göstererek, katoliklerin azizlere, kutsal eşya ve tasvirlere, kilise tarafından günah affettirilmesine, dindeki sırrî meselelere, Tanrı'nın inayetiyle affedilmeye karşı gerçekte ne gözle baktıklarını gayet uzlaştırıcı bir dille ifade ederek, katoliklerin dinî geleneğe ve kilise otoritesine karşı tutumlarını ortaya koyarak, yegâne güçlüğün şarabın kana dönüşü inancında olduğunu, fakat bu güçlüğün bile yenilebileceğini göstererek öyle âlicenab ve öyle

[1] Milord Perthe'den Bossuet'ye, 12 Kasım 1685.

sıcak bir tavır takınmıştı ki bütün protestan dünyasını kıpırdatmıştı. Bazıları bu kitabın ortodoks imanı temsil etmeyecek kadar liberal olduğunu iddia ettiler, ama Piskoposların ve bizzat Papanın tasvibini kazanan eser bütün itirazlara galip geldi ve bütün Avrupa'da faal bir kuvvet oldu.

Bizim doktrinimiz hakkındaki bu açıklama iyi tesirler doğuracaktır. Bir defa, münakaşa konusu olan bazı noktalar ortadan kalkacak, çünkü bunların katoliklik hakkında yanlış anlamalardan ileri geldiği görülecektir. İkincisi, Reformcu denenlerin nazarında pek büyük görünen farkların aslında o kadar önemli olmadığı, inancın temellerine katiyen zarar veremeyeceği anlaşılacaktır..."

Bossuet hakikaten Nant Fermanının ilgasını alkışlamıştı, çünkü bu hareket kendi düşüncesiyle tutarlıydı, ve o tarihten bu yana protestanlarla arası açılmıştı. 21 Ekim 1685' pazar günü bütün saray halkı önünde *compelle intrare* konusunda verdiği vaaz üzerine artık protestanlar onu sadece bir muhalif değil, fakat bir düşman olarak göreceklerdi. 1688'de *Histoire des variations des Églises protestantes* adlı eseri çıktığı zaman kopan fırtınaları hepimiz biliyoruz. Artık aylarca, tenkidler, cevaplar ve mukabil cevaplar birbirini takip etti. Taraflardan hiçbiri tatlı dil kullanmıyordu.

"Deniz suyunun tuzlu olduğunu anlamak için bütün denizi içmeye ihtiyaç yoktur; bize karşı olan umumî nefreti görmek için de bütün söylenenleri nakletmek gerekmez."[1]

---

[1] *Seconde Instruction pastorale sur les promesses de Jésus-Christ à son Église* (1701). Lachat tab'ı, cilt XVII, s. 239.

Bu noktada dava artık iyice büyümüş ve patetik bir hususiyet kazanmıştı. Nant Fermanının ilgasından sonra sen kalk da kiliseleri birleştir! Hiç olacak iş mi? Vaktiyle herkes böyle bir birleşmeyi istiyordu. İsveç'te, İngiltere'de, hattâ Rusya'da iyi niyetli bütün insanları tek bir sürü halinde birleştirmeye hazır kimseler vardı. Ama şimdi, çobanların kendi aralarında kavgaya giriştikleri bir zaman sürüyü biraraya getirmek ümidi artık kalmamıştı. Mamafih Leibniz hâlâ bu ümidi taşıyordu ve yine bu yüzden Bossuet'nin yardımını istedi.

Ve ikisi müzakereye girdiler; bedenî varlıkları olmasa da fikirleri ve istekleri biraraya geldi; karşı karşıya oturmadılar, ama bir haç altında, sade bir odada dikkatle konuşur gibiydiler. Uzun ve güç uzlaşmalarda rastlanan o ısrarlı karanlıklar içinde bize görünmeyen daha birkaç kişinin de yardımıyla, bu iki büyük kafa nefes kesici bir münazaraya giriştiler.

Süratli bir mektup ve nezaket teatisinden ibaret bulunan başlangıç safhasını bir tarafa bırakırsak, asıl münazara ancak 1691 yılında bütün hararetiyle başlamış bulunuyordu. Fransa'da küçük bir dindar grup gözlerini ümitle Hanover'e çevirmişti; bunlardan biri de Fouquet'nin eski dostu Pellison'du. Vaktiyle Bastille'de hapsedilip sonra serbest bırakılmış olan bu zat önce hugenot iken katolikliğe geçmiş ve *Dönmeler Bürosu* müdürlüğüne getirilmişti. Terketmiş olduğu mezheple Roma Kilisesini birleştirme ateşi içinde yanıp tutuşuyordu. Yine aynı grupta Hanover Düşesinin hemşiresi Louise Hollandine vardı; Protestanlığı bıraktıktan sonra Pontiose yakınlarındaki Maubuisson Manastırına çekilmişti. Beraberinde bulunan sekreteri Madame Brinon da bu kutsal gaye uğrunda gayet faal görünüyordu. Kimbilir, belki de Hanover Düşesi

kızkardeşinin verdiği örneğe uyar ve Katolik olur, belki kocası da öyle yapardı. Belki iyi bir tohumun filizlenmeye başlar gibi olduğu bu Hanover ülkesi parlak bir hasad çıkarabilirdi. Karşılıklı selâmlar verildi: Leibniz ile Pellison yazıştılar, münakaşa ettiler, uzak bir mesafeden birbirlerine karşı takdir ve sevgi duydular. Bossuet silâh başına çağrıldı ve "plâna dahil oldu."

Ve böylece savaş başladı. Leibniz bu uzlaştırıcı seferi başlatmak üzere uygun bir harp sahası, muhafazası veya savunması zayıf bırakılmış bir yer arıyordu; buradan bir köprübaşı tutarak müstahkem mevkie girecekti. Şöyle bir strateji seçti: Bir insanın bir inanç meselesinde hataya düşmesi onu mutlaka sapık veya hizipçi yapmaz, meğer ki bu hatada ısrar etmesin. Eğer protestanlar piskopos meclislerinin hataya düşmeyeceklerini kabul ediyorlar ve sonra da, iki mezhebin ayrılığını tasdik etmiş olan Otuzlar Meclisinin kararını yanlış olarak inkâr ediyorlarsa, bunlar hataya düşmüşlerdir, ama imanları bozuk değildir. Bunları sapık veya münafık sayamayız; başka bir ruhanî meclisin vereceği kararı beklemeye razı oldukları takdirde manen yine hristiyan cemaati içinde bulunuyorlar demektir... Ne büyük bir ümit, ve Bossuet tasvip edecek olursa, dinî barış yolunda ne büyük bir ilerleme!

Ruhanî Meclis tarafından tesbit edilmiş durumları hiç yok veya boş farzetmek Meaux piskoposunun pek de razı olacağı bir hareket değildi.

Birleşme yolundaki bu teklifler hususunda hataya düşmemek için şurası bilhassa hatırda tutulmalıdır ki, hal ve şartlar icab ettirdiği takdirde disipline veya diğer fer'î meselelere ait bir noktada gevşek davranmaya müsaade olmakla beraber, Katolik kilisesi hiçbir zaman açıkça tesbit

edilmiş, hele Otuzlar Meclisi tarafından tayin ve tesbit edilmiş bir inanç konusunda taviz veremez.

Lutercilere iki nev'i komünyon gibi birtakım meselelerde tavizler vermek başka şey, kilisenin temel taşı olan otorite prensibi gibi noktalardan vazgeçmek başka şeydir. İşte burada Bossuet kendine mahsus şiddetli fakat pek diplomatik olmayan üslûbuyla hücuma geçti. Eğer Leibniz katolikliğe inanıyorsa, eğer katolikliğin özünü teşkil eden noktalara inandığını söylüyorsa mesele gayet basittir: hemen katolik olsun.

Ama Bossuet bir hata yaptı. Karşısındakinin zihnini doğru olarak okuyamadı. Leibniz kendisini Roma Kilisesinden ayıran o müphem hududu, o âdeta görünmeyen çizgiyi hiçbir zaman aşmayacaktı. Karşıya hiç geçmeyecekti, çünkü bu iş dışarıdan hiçbir tazyikin tesir edemiyeceği bir ferdî vicdan meselesiydi. Üstelik asıl dâva da bu değildi. Bahis konusu olan şey protestanların, katoliklere kayıtsız şartsız teslim olup olmayacakları değil, onlarla birleşip birleşmeyecekleriydi. Ve Leibniz de yalvarmaya değil, şartları konuşmaya gelmişti. Bossuet bunu anlamalıydı; o mağrur ve emredici tavrını bırakarak, uzlaşma ile dehalet arasındaki farkı öğrenmeliydi.

Hayırseverlik ve barış sevgisi denen şeyler uğrunda bir hayli yol aldık. Müsait zaman gelince konferans adasına geçmek üzere Bidassoa ırmağının kıyısına kadar ulaştık. Anlaşmazlığa yol açabilecek her türlü davranışı, herkesin kendi tarafına vermeye meylettiği bütün üstünlük havalarını bıraktık...; o herkeste bulunan, fakat bu hisler-den tamamen uzak kalmış kimselere karşı gösterilmesi hem faydasız, hem de edep dışı olan tecavüzkâr edayı, aşırı emniyet ifadelerini terk ettik.

Bir defa daha, Bossuet şu soru ile karşılaşıyordu: Otuzlar Meclisinin gerçek bir ruhanî meclis olduğunu samimiyetle reddeden bir kimse onun kararlarını dinlemeyebilir mi? Piskopos buna cevap vermekte çok tereddüt etti. Bakalım, meseleyi iyice tetkik ettikten sonra ne diyecekti.

Ve Bossuet çalışmaya koyuldu: Üzerindeki bir yığın ağır işe rağmen, o zamana kadar yazılmış şeyleri, barış için ortaya atılmış formülleri bütün teferruatıyla inceledi: "İlk fırsatta size bu konudaki fikirlerimi bütün açıklığıyla anlatacağım..." — "Bu yılın size, ve hristiyanlığın birliğini tesis etmeyi ciddî olarak arzu eden herkese, saadet getirmesini dilerim."[1] Kendini işe verdi. "İşin içine giriyorum; gerçi bütün vasıtalara sahip değilim, ama açıkça görüyorum ki, Rahip Molanus'un ve onun gibi dürüst kişilerin söylediklerine inanacak olursak, güçlüklerin pek çoğu ortadan kalkacak. Kısa zamanda size düşüncelerimi yazacağım..."

Bu arada Leibniz de boş durmuyordu. Kendi tezini destekleyebilecek deliller aradı. Daha evvelden, Fransa'nın Otuzlar Meclisini bir ruhanî meclis olarak kabul etmediğine işaret etmişti. Şimdi de, büyük bir sevinçle, kendi iddiası için inkârı kabil olmayan bir emsal, bir vakıa buldu: Hiç değilse bir defa — gerçi pek çok defalar aynı şey olmuştu, ama bir tane tipik misal yeterdi — Roma Kilisesi de bir meclisin kararlarını iptal etmişti. Bohemya Claixtinleri Constance Meclisinin iki nev'i komünyon ile ilgili kararlarını tanımadıkları zaman, Papa Eugenius ve Basel Meclisi bu kararı nazarı itibare almamışlar, Calixtin'leri bu karara uymaya hiç zorlamamışlar, meseleyi ileride toplanacak bir meclisin yeniden mütalâa ederek karara bağlanmasını istemişlerdi. Acaba Bossuet böyle bir emsal karşı-

[1] 17 Ocak 1692 tarihli mektup.

sında ne düşünürdü? Şimdi karşımızdaki mesele de bunun tıpkısı değil miydi? "Düşünün, Mösyö, bütün bu Almanca konuşan halklar da en azından Bohemyalılara gösterildiği kadar müsamahaya lâyık değiller mi..?"

Uzun zamandır beklenen cevap nihayet çıktı; bu cevap Molanus'un *Les pensées particulière sur le moyen de reunir l'Église protestante avec l'Église catholique romain* adlı risalesini noktası noktasına takip eden ve yazarın kendi çıkardığı neticeleri ihtiva eden bir monografi şeklindeydi. Bossuet teklif edilen metodun kabul edilemeyeceğini, çünkü barışın dayanacağı temel prensipler iyice incelenmeden barış şartları üzerinde durulduğunu söylüyordu. Kabul edilebilecek yegâne usül önce prensiplerin bildirilmesi, sonra vakıaların incelenmesi olabilirdi. Önce bir nezaket anlaşmasıyla işe başlamak, sonra doktrin üzerinde gayriresmî bir müzakere açmak, ve nihayet tarafların ihtilâfta oldukları noktalarda uzlaşma temin etmek üzere bir meclis toplamak hiç de çıkar bir yol değildi. Önce bir meclis toplayarak burada protestanları iddialarından vazgeçirmek, sonra uzlaşmaya geçmek lâzımdı. Bunun dışında her türlü teşebbüs meseleyi tekrar eski noktaya döndürürdü: Protestanlar iddialarından vazgeçmeden Roma Kilisesine girmeyi umuyorlarsa, bu onların hatada ısrar ettiklerini, kilisenin otoritesini hâlâ kabul etmediklerini gösterirdi. Meselenin özü de bu idi.

Bu metod, gerçekten, münakaşanın esasını teşkil eden noktayı yok sayar gibidir. Roma Kilisesi hata etmez; Otuzlar Meclisinin kararları her zaman geçerlidir. Fransa'nın bu meclisi kabul etmediği iddiası tam bir hezeyandır, çünkü Fransa'nın reddettiği şeyler inançla değil, tamamen krallığın takaddüm, selâhiyet, imtiyaz ve usulü ile ilgili noktalardır. Bohemya Calixtin'lerine ait hadise de burada

emsal olamaz; Basel Meclisinde yapılan müzakere Constance Meclisinin kararlarını münakaşa etmek için değil, onları tasvib ve teyid etmek içindi. Ve Leibniz'in, kilise otoritesine boyun eğmeye razı olduğu halde, şu veya bu meclise ait kararları tanımak istemeyenlere sapık demek doğru olur mu şeklinde rastgele sorduğu suale Bossuet de rastgele bir cevap veriyor: "Evet, bunlar sapıktırlar, dinin kanunlarına karşı itaatsız insanlardır." Artık Leibniz'in buna karşı cevap vermesi, "dün filân şeye inanıyorduk, bugün de inanmamız gerek" demenin pek garip bir düşünce olduğunu söylemesi faydasızdı. Daha başka emsaller bulmanın bir faydası yoktu, bunlar ona hiçbirşey kazandırmazdı. Bossuet kendi önüne öyle bir duvar çekmişti ki üzerinde hiçbir yarık görünmüyordu. Münakaşaya kapanmış nazarıyla bakılabilirdi.

Mamafih, kavga yine başladı. İkinci plândaki yazarlar ortalıktan yavaş yavaş çekiliyordu; ölüm onları alıp götürüyordu. Ama Leibniz ve Bossuet yaşıyorlardı, ümitleri de tamamen sönmemişti. 1698 Ağustosunun yirmiyedinci günü Leibniz'i Lockum'daki manastırda protestanlarla Roma katolikleri arasında birleşmeyi kolaylaştırmak üzere hazırlanan ve sonunda Tanrı'ya hararetli bir yakarışta bulunan yeni bir plân üzerinde çalışırken görüyoruz. Bu plân bitince Leibniz tekrar Bossuet ile muhabereye girişti. Ama, bir tek istisna ile, değişen hiçbir şey yoktu. Kilisenin hiç değişmediği iddiasını tekzip etmek için kararlı olan Leibniz, Kutsal Metinlerin orijinalliği meselesini ortaya attı. Eskiden kilisenin şüpheli nazarla baktığı şeyleri bugünkü kilisenin orijinal ve aslına uygun kabul ettiğini söyledi; bu durumda kilise geleneği değişmiş oluyordu... Münakaşa gitgide en ufak noktalara kadar ilerledi. Fakat Bossuet artık sonunun yaklaştığını hissediyordu. İki

tarafın mektupları da uzun denemeler haline geldi, öyle ki bunlardan biri tam yüz yirmi iki madde ihtiva ediyordu. Ama işin neticeye varacağı yoktu; Leibniz Kutsal Metinlerin sahihliği meselesini ortaya atmakla uzlaşma yolundan hayli uzaklaşmıştı.

Bıkıp yorulmak bilmeyen bu iki büyük kafa, herbiri kendi prensiplerinin ışığı altında, sonuna kadar münakaşaya devam ettiler. Leibniz keskin ve kıvrak zekâsını, diplomatik kabiliyetini gayet iyi kullandı; önce ihtiyatla, dikkatle başladı, çünkü ona göre mesele delil getirmek veya kitaplar tertiplemek değil, insanların kalplerini tanımak ve kudretlerini ölçmek meselesi idi. Gitgide daha hararetlendi; ne iyi niyetle, ne de zekâ ve dirayetle yıkabileceği bir mukavemet karşısında sabırsızlanarak küçük şeyler üzerinde kavgaya girdi. Bossuet'yi tarafgirlikle, meseleyi kasden girift bir hale sokmakla, trajik bir eda takınmakla itham etti. Acı ifadeler kullanmaya başladı. Ona göre Meaux piskoposu kör inatçının biriydi; birkaç lâik adam bularak meseleyi onlarla müzakere etmek daha iyi olurdu; kilise adamları herşeye kendilerine mahsus bir açıdan, peşin hükümlerle bakıyorlardı. Halbuki kendisi dostça bir uzlaşmaya, iki taraflı bir uyuşmaya taraftardı. Zengin hafızası ona her an bugünkü meselelere tatbik edilebilecek bir eski misal vermeye hazırdı; düşüncesi onu daima zıt taraflar arasında uzlaşma noktaları bulmaya, aradaki farkları asgariye indirmeye, muhtelif şeyler arasında ahenk kurmaya sevkediyordu. Dinî olmaktan ziyade politik bir yol takip ediyordu. Ona göre, kazanılacak mükâfatın kıymeti oyunun kaidelerini biraz ihmal ettirebilecek kadar büyüktü. Fakat bir noktada, sadece bir noktada — gerçi bu nokta bütün diğerlerini de ihtiva etmekteydi — gayet ısrarlıydı: hür düşünme ve araştırma hakkı, herhangi bir

dogmatik otoriteye boyun eğmemek hakkı. Bütün gayretlerine rağmen, bu gayeyi gerçekleştiremeyince içi hüzün ve acı ile doldu; Avrupa ve bütün insanlık için bu kadar hayırlı gördüğü bir projeden vazgeçmek ona çok ağır geldi. Bu tek nokta üzerinde ısrarla duruşunda da aynı acıyı ve bütün ilgili kişilere karşı bir ayıplama edasını hissediyoruz: "Mevcut tefrikanın hristiyanlık için ileride yapabileceği tahribatın bütün mesuliyetinden elini çektiğini" söylüyor; "Üzerimize düşen hiçbir şeyi ihmal etmemiş olmakla teselli bulabiliriz ve bizi mevcut parçalanmayı devam ettirmekle suçlayanlar tam bir insafsızlık içindedirler". Asıl Roma Kilisesidir ki, birliğin ruhu olan iyilik ve yardım prensibini ihlâl ederek tefrikaya sebep olmuştur.

Bossuet hislerini açığa vurmaktan ziyade kendisine saklıyor. Sapıklık ve yobazlıkla suçladığı zaman Leibniz'i rencide mi etti? Leibniz de bu suçlamadan yakındı mı? O zaman kendisi de üzülür. Ama, diyor, Leibniz açık konuşmayı savunurken işleri karıştırdığı için kendisini ayıplamalıdır. Leibniz'in ithamlarına verdiği cevapta da samimî bir eziklik havası seziliyor:

Benim cevaplarımın hangi noktalarda sizin istediğiniz gibi olmadığını lütfen gösterirseniz, hiç sağa-sola sapmadan, bu kadar üzücü bir tefrikanın dine açtığı yaraları sarmak üzere sizin gibi kudretli ve vicdanlı bir meslektaşla çalışmadan büyük zevk duyan bir insanda arayabileceğiniz bütün samimiyetle, sizi tatmin etmeye hazırım.

Leibniz'in yeni bir fikri vardı. Piskopos Spinola'ya protestanların görüşünü açıklayan bir muhtıra yazdırmak, katolik görüşünü izah eden bir muhtırayı da bizzat yaz-

mak. Ama bu teklif Bossuet'nin hoşlanacağı bir şey değildi. Hakikat iki taraflı olamazdı; tek ve değişmez, ebedî bir hakikat vardı. Bossuet zihnini ve ruhunu beslemiş olan, bütün hayatında rehber olan düstura sıkı sıkıya sarıldı: sadece devamlı olana bağlanmak.

Az üzüntülü, fakat kötü niyet ve nefret taşımayan bir kalple, kendini hiçbir zaman tamamen kaptırmadığı bir serabın kayboluşunu seyretti. Onda din duygusu politikaya galip geliyordu. Kiliseleri birleştirme projesinden vazgeçmek, Avrupa'yı hiç görülmemiş bir şiddetle ihtiyaç duyduğu manevî barış ümidinden ayırmak demekti. Ama bu birlik ancak Katolik Kilisesinin hataya düşebileceğini, vaktiyle de haksız olarak tel'in ve ihraçlar yaptığını, kendi prensipleriyle çatıştığı ve mütenakız şeyler öğrettiğini kabul etmek pahasına temin edilecekse bu paha pek ağırdı; böyle bir pahayı ödemek Katolik Kilisesinin temellerini yıkmak olurdu. Otoritede açılacak tek bir gedikten her türlü sapıklık birbiri ardınca içeri girerdi, ve Hakikat Mabedi harab olurdu. İki şık arasında Bossuet şu tercihi yaptı: tefrika çıkaranlar varsın hatalarıyla başbaşa kalsınlar, ama Katolik Kilisesi sadece kuru bir dal kaybetmiş bir ağaç gibi yaşamaya devam etsin.

Artık veda zamanı gelmişti. Bossuet çok yaşamış, çok ihtiyarlamıştı. Onun yanında bulunması gereken kimseler kendisini terkediyorlardı. Böbrek sancılarından kıvranıyor, feryadı göklere çıkıyordu. Sancı biraz diner dinmez hemen sedyeye binip yola düşüyor ve eski günlerde kendisine daima cesaret ve kuvvet kaynağı olmuş olan Kral'a gidiyordu. Ama şimdi Kralın hali de onunkinden iyi değildi; mezara doğru giden bir adamı gençleştirecek mucizeyi yaratamazdı.

Kendisini eriten hastalığa karşı dayanmaya çalışan, "ayaklarının üstünde güçlükle duran" Bossuet, Hükümdarına itaat gösterisi yaparken acayip bir hal alıyordu. Sık sık Saray'a gidiyordu; saray mensupları bu beli bükük ve biraz da gülünç görünen koca ihtiyarla alay ediyorlardı. Madame de Maintenon "bu adam Saray'da mı ölmek istiyor" diye mırıldandı. 1703'de ısrarla katıldığı Uruç Ayini'nde iyiden iyiye üzücü bir durumdaydı. Dostları ona kızdılar, halkın canı sıkıldı, sarayın yaşlı mensupları güldüler. Madame de Maintenon, yol boyunca hep "ha gayret, Mösyö de Meaux, neredeyse geldik" deyip durdu. Kimi "Zavallı Mösyö de Meaux" dediler, kimi de "Pekâlâ başardı" dedi. Ama çoğunluk şöyle diyordu "Ne diye gidip de evinde ölmüyor?"[1]

Leibniz de mesut değildi. Hülya kurmaya devam ediyordu. Çin'i hristiyan yapmak lâzım, diyordu, ama onlara yanlış yolda olduklarını göstererek değil, onların dini ile bizimki arasında benzerlikler bularak, insan ruhunun temeldeki birliğinden hareket ederek. Ama realite onu tekzîb etti; çünkü realite insanın kendi fikirlerine göre yuğuracağı birşey değildir, insan düşüncesi ona istediği gibi şekil veremez; realite böyle bütün teşebbüslere mukavemet eder. Üniversal denilebilecek hiçbir hususiyet yoktur; mezhepler arasında birlik kurulamaz. Bütün bunlar boşuna gayretlerden ibarettir! Hepsi hayaldir. Fontenelle, Paris İlimler Akademi'sinde Leibniz'i anlatırken onu muzaffer bir şahsiyet halinde tasvir ediyor: "yanyana sekiz kadar atı sürebilen eskiler gibi, o da bütün ilimlere hâkimdi". Ama bir de insan olarak Leibniz vardı: "Evinde mutlak hâkimiyeti vardı; yemeğini daima yalnız yerdi. Belli yemek saatleri

[1] V. Giraud, *Bossuet*, 1930, s. 139.

yoktu, hizmetçisi de bulunmazdı. Bir aşcı dükkânına adam gönderir, oradan ne getirilirse yerdi... Çok defa oturduğu koltukta uyur, sabahleyin yine de dinlenmiş olarak saat yedi veya sekizde uyanırdı. Fasılasız çalışır, aylarca hiç durmadan işe devam ederdi. "Yaşlandıkça bu tasvire daha çok uyan bir hayat yaşıyordu. Şimdi yapayalnızdı; kendilerine güvendiği kudret sahipleri onu terketmişlerdi. 1714 Haziranında Hanover Prensi İngiltere kralı olduğu zaman bu hasta ve yaşlı adama herhangi bir iş vermedi. Devam ettiği bir kilise olmadığı ve Aşayı Rabbanî ayinine de hiç iştirak etmediği için herkes kendisine inançsız nazarıyla bakıyor, papazlar ona sırtlarını dönüyorlardı. 14 Kasım 1716'da öldü. Sessizce defnettiler; ne cenaze merasimi, ne matem tutan, ne bir damla göz yaşı döken oldu. "Sanki bu gömdükleri adam memleketine şeref veren bir şahsiyet değil de, bir haydut idi."

Rüya: öyle bir an gelmişti ki, yüz yılda bir defa güç görünen bu anda mezheplerin birleştirilmesi gerçekleşir gibiydi, Leibniz 29 eylül 1691'de Madame de Brinon'a yazdığı bir mektupta "Tanrı'nın eli kısa değildir" diyordu.

İmparator bu tarafa imale edildi; Papa XI inci Innocent, birçok kardinaller, tarikat liderleri, Kutsal Sarayın Efendisi ve pek çok hatırı sayılır ilâhiyatçılar meseleyi iyice tetkik ettikten sonra gayet lehte fikirler beyan ettiler. Cizvitlerin lideri müteveffa Père Noyelles'in yazdığı mektubu bizzat gördüm, bundan daha kesin bir ifade olamazdı. Eğer Fransa Kralı ve onun bu konuda dinlediği piskoposlarla ilâhiyatçılar birleşselerdi mesele sadece imkân dahiline girmekle kalmaz, neredeyse bitmiş olurdu, dersem mübalâga olmaz.

Böylece, birleşme artık yakındı. Katolik Kilisesi kendine çekidüzen veriyor, Tötonlar ve Lâtinler tekrar manevî birlik içine giriyorlar, Holandalılar ve İngilizler de kiliseye dönüş yolunu buluyorlardı. Bu defaki kilise hem Roma Katolik Kilisesi hem de reform görmüş bir kilise idi ve bütün hristiyanlar kendi imanlarını tehdid eden kuvvetler karşısında sağlam bir cephe kuruyorlardı.

İşte rüya buydu. Peki ya realite? Katoliklerle protestanlar anlaşamıyorlar; müsait zaman kaçırılmış, en muktedir ve en iyi niyetlisi üzerine aldığı işi başaramamış, hristiyanlığın düşmanları yeniden biraraya gelmiş ve muzaffer olmuş bulunuyorlar. Ne büyük felâket! Ne acı kader!

İsrail'in, İshak'ın ve Yakub'un Tanrısı yerine karşımıza mücerret bir Tanrı çıkarıldı; kâinat nizamından, belki de bizzat kâinattan ibaret bir Tanrı. Bu yeni Tanrı mucize yaratamaz; çünkü mucizeler onun ancak kaprislerine esir olan, kendi kendisiyle çatışan bir Tanrı olduğunu gösterir, ve onun varlığını teyid edecek yerde mevcut olmadığını isbata yarar. Artık otorite yok, gelenek yalandan ibaret, bütün dünyanın aynı meselede ittifak etmesi imkânsız, buna imkân olsa bile herkesin aynı şeye inanması o şeyin doğru olduğunu isbata yetmez. Musa'nın Kanunları Sina dağında Tanrı tarafından Musa'ya bildirilen ve olduğu gibi zaptedilen birer kanun değil; bunlar İbranilerce iktibas edilen kavimlerde, bilhassa Mısırlılarda izlerine rastlanan beşerî kanunlardan ibaret. Kutsal Kitap da tıpkı diğer kitaplar gibi bir kitap; değişikliklerle ve belki de ters fikirlerle dolu; yazma tomarlar beceriksiz ve ehliyetsiz kimseler tarafından ve tarihlere hiç dikkat etmeden, bazan başlangıcı sona getirerek birleştirilmiş. Kutsal Kitapta hiçbir ilâhî taraf yok. Monarşi hele hiç ilâhî

değil. Tebanın krala karşı isyan etme hakkı o kadar yaygın bir görüş halini aldı ki, 14 ncü Louis dünyaya gözlerini yumduğu zaman artık iş bitmiş gibi görünüyordu.

Cemiyetin uzun yıllardır tuttuğu inançlar, bilhassa hristiyanlık, hiçbir zaman bu kadar şiddetli bir hücuma uğramış değildi. Swift[1], 1717'de, o kendine mahsus istihza hamlelerinden birini daha yapıyordu. Hristiyanlığın ilgasına şimdi karşı çıkmak tehlikeli ve akılsızca bir iş olur, diyordu; konuşmalarında, yazılarında ve hareketlerinde açıkça görüldüğü gibi, bütün tarafların onu ortadan kaldırmak üzere ittifak ettikleri bir zamanda bu cereyana müdahele etmek doğru olur mu? Hristiyanlığı savunmak, onun ilga edilmesinin birtakım huzursuzluklara yol açacağını telkin etmek, hristiyanlık gidince onun kalkmasından ümit edilen bütün iyi neticelerin elde edilemeyeceği ihtimalinden bahsetmek ancak sapık bir kafanın yapacağı iş olabilirdi. Swift'in nüktesi hristiyanların vicdanlarındaki korku ve endişeyi, bilhassa yıllardanberi devam edegelen ve büyük çapta, apaçık yapılan tahribatın neticelerini düşündükleri zaman kapıldıkları korkuyu dile getiriyordu.

Mamafih, Avrupa harabelerden pek hoşlanmaz; onları sadece geçici bir eğlence diye, meselâ bahçe süsü olarak hoş görür. Böyle olduğu zaman bile, tezat yaparak, ağaçların canlı yeşilliğini ve tomurcuklardan fışkıran hayatı göstermeye yararlar. Bizim bu kitapta ele aldığımız düşünürlerin en ileri derecede inançsız olanları bile, kendi

[1] J. Swift, *An argument to prove that the abolishing of Christianity in England may, as things now stand, be attended with some inconveniencies, and perhaps not produce those many good effects proposed thereby, written in the year 1708.*

şüphecilikleri onları bir Nihilizme götürür gibi olunca hemen durmuşlardır. Piron'a göre hikmetin ve saadetin özünü teşkil eden "İrade ile bilgi arasındaki mükemmel denge"[1] onlara göre değildir. Eğer onların bilgileri bazan aleyhte olanı lehte olandan daha müsait bir hava içinde ortaya koymuşsa, iradeleri hiçbir zaman kendini bırakmış değildir. Bu adamlar sadece yerine bir yenisini koymak üzere eski binayı yıktıklarını söylüyorlardı; plânlarını yine eskiden çıkardılar, hattâ yeni temelleri ve duvarları da tam bu yıkıntının yerinde inşa ettiler. Yıkmak, ve yıkarken bir taraftan da yapmak; işte o çağın gidişi böyleydi. Bu büyük buhran devrinde yaşamış olan insanları tanımak istersek, onları yeni yapıyı kurarken iş başında incelemeliyiz. İşte önümüzdeki ciltte uğraşacağımız iş! iş!

[1] Moreri, *Dictionnaire, Pyrrhon* maddesi.